www.TURANSAM.org

TURAN

Stratejik Araştırmalar Merkezi

Uluslararası Bilimsel Hakemli Mevsimlik Dergi

Vatan ne Türkiye'dir Türklere ne Türkistan, Vatan büyük ve müebbet bir ülkedir: TURAN
Ziya GÖKALP

Ordinaryüs Prof. Dr. Bekir NEBİYEV, AZERBAYCAN
Ordinaryüs Prof. Dr. Ermentay SULTANMURAT, KAZAKİSTAN
Prof. Dr. Akif MUSAYEV, AZERBAYCAN
Prof. Dr. Alaeddin YALÇINKAYA, TÜRKİYE
Prof. Dr. Ali BİRİNCİ, TÜRKİYE
Prof. Dr. Ata ATUN, KKTC
Prof. Dr. Aygün ATTAR, TÜRKİYE
Prof. Dr. Cemil HASANLI, AZERBAYCAN
Prof. Dr. Cihan DURA, TÜRKİYE
Prof. Dr. Elman QULİYEV, AZERBAYCAN
Prof. Dr. Hacali NECEFOĞLU, TÜRKİYE
Prof. Dr. Hacı Duran, TÜRKİYE
Prof. Dr. İsa KAYACAN, TÜRKİYE
Prof. Dr. Kadir GÖKDEMİR, TÜRKİYE
Prof. Dr. Mahire QULİYEVA, AZERBAYCAN
Prof. Dr. Mehmet ERDAŞ, ALMANYA
Prof. Dr. Mehmet GÜNAY, TÜRKİYE
Prof. Dr. Minire GARAYEVA, AZERBAYCAN
Prof. Dr. Muharrem KASIMLI, AZERBAYCAN
Prof. Dr. Musa QASIMLI, AZERBAYCAN
Prof. Dr. Nadir MEMMEDLİ
Prof. Dr. Şureddin MEMMEDLİ, GÜRCİSTAN
Prof. Dr. Teymur KERİMLİ, AZERBAYCAN
Prof. Dr. Ümit ÖZDAĞ, TÜRKİYE
Prof. Dr. Vaqif ARZUMANLI, AZERBAYCAN
Doç. Dr. Ali KAFKASYALI, TÜRKİYE
Doç. Dr. Cemalettin CAMCI, TÜRKİYE
Doç. Dr. Elman ALİYEV, GÜRCİSTAN
Doç. Dr. Emin KURU, TÜRKİYE
Doç. Dr. Mehmet KARAGÜL, TÜRKİYE
Doç. Dr. Mustafa SEVER, TÜRKİYE
Doç. Dr. Tudora ARNAUT, UKRAYNA
Doç. Dr. Ülker MAHMUDOVA, AZERBAYCAN
Yrd. Doç. Dr. Çağatay BENHÜR, TÜRKİYE
Yrd. Doç. Dr. Ender GÖKDEMİR, TÜRKİYE
Yrd. Doç. Dr. Fethi Ahmet YÜKSEL, TÜRKİYE
Yrd. Doç. Dr. Hikmet KORAŞ, TÜRKİYE
Yrd. Doç. Dr. Kamile GÜLÜM, TÜRKİYE
Yrd. Doç. Dr. Kemal KOÇAK, TÜRKİYE
Yrd. Doç. Dr. Mustafa AKSOY, TÜRKİYE
Yrd. Doç. Dr. Osman Gazi AKSOY, TÜRKİYE
Yrd. Doç. Dr. Sait YILMAZ, TÜRKİYE
Yrd. Doç. Dr. Süleyman DOĞAN, TÜRKİYE
Yrd. Doç. Dr. Uğur GÜVENÇ, TÜRKİYE
Yrd. Doç. Dr. Yaşar TAŞKAYA, ÖZBEKİSTAN
Dr. Akif POROY, TÜRKİYE
Dr. Ali Fuat ATALAY, KKTC
Dr. Eldeniz ABBASLI, AZERBAYCAN
Dr. Elnur Hasan MİKAİL, TÜRKİYE
Dr. Elrur NESİROV, AZERBAYCAN
Dr. Meşkure YILMAZ, TÜRKİYE
Dr. Oğuz DOĞAN, TÜRKİYE
Dr. Özkan HÜSEYİN, TÜRKİYE
Dr. Şerahil LAÇIN, TÜRKİYE
Dr. Yusuf GEDİKLİ, TÜRKİYE
Dr. Zeki AYDIN, TÜRKİYE
Öğr. Gör. Berk ERYAPRAK, TÜRKİYE
Okt. Necati ÇAYIRLI, TÜRKİYE
Uzman Emete GÖZÜGÜZELLİ, KKTC
Uzman Fatih ALPARSLAN, TÜRKİYE
Uzman Yılmaz ÖZKAYA, TÜRKİYE
Uzman Zaur ALİYEV, AZERBAYCAN
Uzman Ziya HACILI, AZERBAYCAN
Celil CAVANŞİR YURDSEVEN, AZERBAYCAN
Faruk HABİBOĞLU, TÜRKİYE
Kader ÖZLEM, TÜRKİYE
Süleyman MERDANOĞLU, ÖZBEKİSTAN
Timur DAVLETOV, HAKASYA

ISSN: 1308-8041

SAHİBİ:
TURAN Stratejik Araştırmaları Merkezi Genel Başkanı
Elnur Hasan MİKAİL

Genel Yayın Yönetmeni:
Elnur Hasan MİKAİL

Sorumlu Yazı İşleri Müdürü:
Elnur Hasan MİKAİL

Editörler:
Elnur Hasan MİKAİL
Kader ÖZLEM

Tasarım:
Emrah BESÇİ
Murat ULUTÜRK
Ali ÇAĞLAYAN

Baskıya Hazırlık:
Eskici Fotokopi
Rampalı Çarşı No: 116
KONYA

Abonelik Bilgileri:
Yıllık Abonelik ücreti: 60 TL, KKTC ve Yurtdışı için $60 USD veya 45 EURO'dur

Banka Hesap Bilgileri:
Banka Adı: Yapı Kredi Bankası
Uluslararası gönderiler için: Banka swift(BIC) kodu: YAPITRISXXX
Alıcı adı, soyadı: Elnur Hasan MİKAİL
TL Hesabı: KONYA ŞUBESİ, Şube kodu: 016, Hesap Numarası: 71016087;
IBAN Bilgileri: TR830006701000000071016087
USD Hesabı: KONYA ŞUBESİ, Şube kodu: 016, Hesap Numarası: 80684989;
IBAN Bilgileri: TR970006701000000080684989
EURO Hesabı: KONYA ŞUBESİ, Şube kodu: 016, Hesap Numarası: 80741223;
IBAN Bilgileri: TR230006701000000080741223

Posta Çeki Hesap Numarası:
Elnur Hasan MİKAİL - 5808040(TL)

BİLİM KURULU

Ordinaryüs Prof. Dr. Bekir NEBİYEV, AZERBAYCAN, Azerbaycan Bilimler Akademisi Yönetim Kurulu Müşaviri, Nizami adına Edebiyat Enstitüsü Müdürü

Ordinaryüs Prof. Dr. Ermentay SULTANMURAT, KAZAKİSTAN, Dünya Türkleri Asamblesi(DTA) Başkanı, Uluslararası Enformatizasyon Akademisi

Prof. Dr. Akif MUSAYEV, AZERBAYCAN, Azerbaycan Milli Bilimler Akademisi'nin Hakiki Üyesi, Azerbaycan Bakanlar Kurulu Nezdinde Devlet Yüksek Uzmanlık Komisyonu Üyesi, Azerbaycan Üniversitesinin Rektörü

Prof. Dr. Ali BİRİNCİ, TÜRKİYE, Türk Tarih Kurumu Başkanı

Prof. Dr. Ata ATUN, KKTC, Yakın Doğu Üniversitesi, Mühendislik Fakültesi, SAMTAY VAKFI Y.K. Üyesi

Prof. Dr. Aygün ATTAR, TÜRKİYE, Giresun Üniversitesi Rektör Yardımcısı

Prof. Dr. Cemil HASANLI, AZERBAYCAN, Azerbaycan Bilimler Akademisi, Tarih Enstitüsü

Prof. Dr. Cihan DURA, TÜRKİYE, Erciyes Üniversitesi, İİBF, İktisat Bölümü, İktisadi Gelişme ve Uluslararası İktisat Ana Bilim Dalında öğretim üyeliğinden emekli

Prof. Dr. Elman QULİYEV, AZERBAYCAN, Azerbaycan Devlet Pedagoji Üniversitesi, Azerbaycan ve Dünya Edebiyatı Tarihi Ana Bilim Dalı Başkanı, "Türk Odası" ve "Türk Araştırmaları" Bilimsel Araştırma Merkezinin Müdürü, Azerbaycan Bilimler Akademisi, Nizami adına Edebiyat Enstitüsü bünyesinde faaliyet yürüten İhtisaslaştırılmış Savunma Şurasının ve Azerbaycan Yazarlar Birliği'nin Üyesi

Prof. Dr. Hacali NECEFOĞLU, TÜRKİYE, Kafkas Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Kimya Bölümü Başkanı, Kafkasya ve Orta Asya Araştırma Merkezi Müdürü

Prof. Dr. Mehmet ERDAŞ, ALMANYA

Prof. Dr. Minire GARAYEVA, AZERBAYCAN, Hoş Niyet Hayırsever İçtimai Derneği Başkanı, Cumhuriyet Üniversitesi, İngiliz Dili ve Edebiyatı Bölüm Başkanlığından 2005 yılında emekli

Prof. Dr. Muharrem KASIMLI, AZERBAYCAN, "Folklor ve Etnografi" Uluslararası Bilimsel Dergisinin Sahibi, Uluslararası Folklor Vakfının(ABD) Azerbaycan Temsilcisi

Prof. Dr. Musa QASIMLI, AZERBAYCAN, Azerbaycan Bilimler Akademisi, Tarih Enstitüsü

Prof. Dr. Şureddin MEMMEDLİ, GÜRCİSTAN, Kafkas Üniversitesi, Kafkas Dilleri ve Edebiyatları Bölümü

Prof. Dr. Ümit ÖZDAĞ, TÜRKİYE, 21. Yüzyıl Enstitüsü Genel Başkanı

Prof. Dr. Vaqif ARZUMANLI, AZERBAYCAN, Azerbaycan Milli Bilimler Akademisi, Nizami adına Edebiyat Enstitüsü, Dış Ülkeler Edebiyatı ve Edebi İlişkiler şubesinin Müdürü

Doç. Dr. Ali KAFKASYALI, TÜRKİYE, Atatürk Üniversitesi, Kâzım Karabekir Eğitim Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Eğitimi Ana Bilim Dalı Öğretim Üyesi ve Ana Bilim Dalı Başkanı

Doç. Dr. Cemalettin CAMCI, TÜRKİYE, Fırat Üniversitesi, Tıp Fakültesi, Genel Cerrahi AD

Doç. Dr. Elman ALİYEV, GÜRCİSTAN, Sakarya Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi, Fizik Bölümü

Doç. Dr. Emin KURU, TÜRKİYE, Gazi Üniversitesi, BESYO, Öğretim Üyesi
Doç. Dr. Mehmet KARAGÜL, TÜRKİYE, Afyon Kocatepe Üniversitesi, İ. İ. B. F Öğretim Üyesi
Doç. Dr. Ufuk TAVKUL, TÜRKİYE
Doç. Dr. Ülker MAHMUDOVA, AZERBAYCAN, Azerbaycan Milli Bilimler Akademisi, Azerbaycan Uluslararası Üniversitesi, "Turizm ve Sosyal Kültürel Servis" Fakültesinin Dekanı, Öğretim Üyesi
Yrd. Doç. Dr. Ender GÖKDEMİR, TÜRKİYE, Gazi Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü
Yrd. Doç. Dr. Fethi Ahmet YÜKSEL, TÜRKİYE, İstanbul Üniversitesi, Mühendislik Fakültesi, Jeofizik Mühendisliği Bölümü Öğretim Üyesi
Yrd. Doç. Dr. Kamile GÜLÜM, TÜRKİYE, Adıyaman Üniversitesi, Eğitim Fakültesi Dekan yardımcısı
Yrd. Doç. Dr. Mustafa AKSOY, TÜRKİYE, Marmara Üniversitesi, Atatürk Eğitim Fakültesi Öğretim Üyesi
Yrd. Doç. Dr. Osman Gazi AKSOY, TÜRKİYE, Süleyman Demirel Üniversitesi, Tıp Fakültesi, Ortopedi ve Travmatoloji Uzmanı, 21. Dönem MHP Isparta Milletvekili
Yrd. Doç. Dr. Sait YILMAZ, TÜRKİYE, Beykent Üniversitesi Stratejik Araştırmalar Merkezi(BÜSAM) Müdürü
Yrd. Doç. Dr. Süleyman DOĞAN, TÜRKİYE, Fatih Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Felsefe Bölümü Öğretim Üyesi
Yrd. Doç. Dr. Uğur GÜVENÇ, TÜRKİYE, Düzce Üniversitesi, Teknik Eğitim Fakültesi, Elektrik Eğitimi Bölümü
Yrd. Doç. Dr. Yaşar TAŞKAYA, ÖZBEKİSTAN, Özbekistan Devlet Pedagoji Üniversitesi
Dr. Akif POROY, TÜRKİYE, Ressamlar Derneği Yönetim Kurulu Üyesi, yazar, Emekli doktor
Dr. Ali Fuat ATALAY, KKTC
Dr. Çağatay BENHÜR, TÜRKİYE, Selçuk Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Bölümü
Dr. Eldeniz ABBASLI, AZERBAYCAN
Dr. Elnur NESİROV, AZERBAYCAN, Hazar Üniversitesi, Siyasal Bilgiler Fakültesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü
Dr. Meşkure YILMAZ, TÜRKİYE, Gazi Üniversitesi, Okutman, 21. YYTE, Türk Dünyası Araştırmacısı
Dr. Oğuz DOĞAN, TÜRKİYE, Kadir Has Üniversitesi Sosyal Bilimler Meslek Yüksek Okulu Öğretim Görevlisi
Dr. Özkan HÜSEYİN, TÜRKİYE
Dr. Şerahil LAÇIN, TÜRKİYE, Avrasya Yazarlar Birliği Üyesi, Şair
Dr. Tahir Tamer KUMKALE, TÜRKİYE
Dr. Yusuf GEDİKLİ, TÜRKİYE, TYB İstanbul Şubesi Üyesi, Emekli Öğretim Üyesi, Türk Dili Uzmanı
Dr. Zeki AYDIN, TÜRKİYE
Öğr. Gör. Berk ERYAPRAK, TÜRKİYE, Hacettepe Üniversitesi, 21. Yüzyıl Türkiye Enstitüsü'nde Terörizm ve Kültür Masası Araştırmacı
Okt. Necati ÇAYIRLI, TÜRKİYE, Ege Üniversitesi, Atatürk İlkeleri Ve İnkılap Tarihi Bölümü

İÇİNDEKİLER

- EDİTÖR'den - Elnur Hasan MİKAİL..... 6

1. TARİHTE TÜRK MİLLETİ - Abdullah KARAHİSARLI 8

2. RUSYA'NIN BATI TÜRKİSTAN'DAKİ YAYILMA POLİTİKASI-Erman ÇIĞIR..... 15

3. GÜNÜMÜZDE GENÇLİĞİN TURANCILIĞI - Melih Aydın ŞİMŞEK..... 25

4. ÂŞIK ŞENLİK BABA VE BORÇALI - Prof. Dr. Şureddin MEMMEDLİ 27

5. AZERBAYCAN ve TÜRK DİASPORALARI İŞBİRLİĞİNİN PERSPEKTİFLERİ- Emin MEMMEDOV..... 37

6. ESKI TÜRK ORHAN-YENISEY ALFABESINDEN YARANAN MOTIF VE NAKIŞLAR - Matanat ALIYEVA AZIZ KIZI 43

7. İSMAYIL QASPIRALI YARADICILIĞINDA TÜRK MİLLƏTİNİN DİRÇƏLİŞİ MƏSƏLƏLƏRİ SƏNƏTİNİN ESTETİK İDEALI KİMİ - Prof. Dr. Elman QULİYEV 59

8. "AZƏRBAYCAN YURD BİLGİSİ" DƏRGİSİNDƏ AZƏRBAYCAN-AVROPA ƏDƏBİ ƏLAQƏLƏRİ MƏSƏLƏSİ - Altuntac MƏMMƏDOVA..... 69

9. KAFKASLARDA TÜRK EDEBİTAININ YENİ AŞAMASI: DOĞU DENEĞİMİNDEN BATI DENEĞİMİNE – Arif ESEDOV.....74

10. YUSUF VEZİR ÇEMENZEMİNLİ'NİN HAYATI ÜZERİNE BİR ARAŞTIRMA - Sevil İREVANLİ ATİLLA 77

11. Yahya Kemal Beyatlı'nın Peşaver Doğu Türkistanlı Kazak Muhacirler Derneği'nin Türkiye'ye göç Faaliyetlerine Katkısı - Yrd. Doç. Dr. Fethi Ahmet YÜKSEL 83

12. ÖNDERLİK VE YÖNETİM SORUNLARININ TAHLİLİ – Ali Dervişi 91

13. SÖZÜN SEMANTİK STRUKTURU VƏ MƏNA TIPLƏRI - Səbinə MƏMMƏDOVA MƏMMƏD QIZI 97

14. HÜSEYN CAVİD'İN «AZƏR» POEMASINDA İNSAN KONSEPSİYASI - Cavidə MƏMMƏDOVA..... 105

15. MÜHACİR ƏRƏB YAZIÇILARI VƏ ŞƏRQ DÜNYASI - Bəsirə ƏZİZƏLİYEVA 111

16. MƏHƏMMƏDHÜSEYN ŞƏHRİYARIN «HEYDƏRBABAYA SALAM» MƏNZUMƏSİ TÜRKİYƏ ƏDƏBİYYATINDA - Xalidə XALİD 118

17. HÜSEYN CAVİDİN DİLDƏ BİRLİK İDEALI - AZER TURAN 125

18. ÜÇ FARKLI DÖNEMİN ŞAİRİ: BAHTİYAR VAHABZADE - Dr. Erdal KARAMAN 135

-KITAP TANITIMLARI ve REKLAM 148

TARİHTE TÜRK MİLLETİ - Abdullah KARAHİSARLI[1]

Türk sözcüğünün anlamı; "Güçlü, kuvvetli, miğfer, türemiş, şekil kazanmış" demektir. Türk Dil Kurumu'nun hazırladığı Türkçe Sözlük'te, Türk; Asya ve Doğu Avrupa'da yaşayan, Türkçe'nin çeşitli lehçelerini konuşan soy ve bu soydan gelen kimse diye belirtilmektedir. Söz konusu bu kimselerden oluşan topluluklara "Türkler" denir. Türkler; Türkçe ve bu dilin lehçelerini konuşurlar. Türk kelimesinin geçtiği ilk devlet, Göktürk (Kök-Türk) imparatorluğudur. Orhun Kitabelerinde Türk kelimesi, bazen Türk, bazen de Türük olarak yazılmıştır.

11. yüzyılda Kaşgarlı Mahmud; "Türk adının Türkler'e, Tanrı tarafından verildiğini belirterek, Türk adının "Gençlik, kuvvet, kudret ve olgunluk çağı" demek olduğunu belirtir. Türk kelimesi, gerek İslâm, gerek İran ve gerekse Tevrat'ta geçmektedir. Tevrat'ta Türkler'in Hz. Nuh'un oğlu Yafes'in soyundan geldiği kabul edilir. Türkler, üç beyaz ırk grubundan "Europid" grubunun "Turanid" tipinden gelir. Türkler'in anavatanı Orta Asya'dır. 9. yüzyıldan itibaren, Orta Asya'da yaşayan Türkler; nüfus fazlalığı, mer'a yetersizliği, su kıtlığı gibi nedenlerle göç etmeye başlamışlardır. Orta Asya'dan dört bir yana gerçekleşen bu göçlerin en önemlisi batı yönünde olmuştur. Batı yönde gerçekleşen göçler sonucu, 11. yüzyılda Anadolu Türkleşmiş ve daha sonra Avrupa içlerine kadar yayılmışlardır. 20. Yüzyılda ise dünyanın bütün kıtalarına dağılmışlardır. Avustralya'dan Brezilya'ya kadar, dünyanın her tarafında, bugün Türk vardır.

Yine bu göçün Altay çevresinde göçebe halinde yaşayan Türk kavimlerinin hayvan sürülerini otlatmak için Aral Gölü istikametinde olduğu kaydedilir. Tarihin geçmiş dönemlerinde, değişik ve uzun zaman dilimleri içinde, birlik ve beraberlik içinde yaşayan Türk Dünyası, kurmuş olduğu medeniyetlerle, tarihe altın harflerle adını yazdırmıştır. Göktürkler, Karahanlılar, Selçuklular ve Osmanlılar bu devletlerin en bilinenleridir. Özellikle bugüne göre en son Büyük Türk Devleti olan Osmanlı Devleti, kendine has özellikleriyle, dünya hakimiyetini tam 600 yıl elinde tutmuştur. Ne yazık ki, Osmanlı Devleti'nin çöküşüyle birlikte, Türk Dünyası paramparça olmuş ve 20. yüzyıla esaret altında girmiştir. 20. yüzyılın esaretini, Türk Dünyası içinde ilk kez, yine Osmanlı Devleti'nin çekirdeğini oluşturan Türkiye kırmış ve Anadolu'nun şahlanışı ile bağımsızlığını kazanmıştır. Bu devletlerin sayısı, mevcut bazı tarihi kaynaklara göre 113 olduğu, bazı kaynaklara göre 125'i geçtiği ve bazı kaynaklara göre de 180'i bulduğu kabul edilir.

Burada, Tarihi Coğrafya açısından, tarihteki Türk devletlerinden kısaca bahsedeceğiz. Özellikle de yaşadığı coğrafi mekânlar üzerinde duracağız.

1. Hun İmparatorluğu: İlk büyük Türk Devletidir. M.Ö. 220'den M.S. 216'ya kadar hüküm sürmüştür. Türklük dünyasının öncüleri olarak bilinir. Mete Han (Motun Han) döneminde imparatorluğun sınırları Japon Denizi'nden Hazar Denizi'ne kadar geniş bir bölgeyi kapsar.

2. Batı Hun İmparatorluğu: M.Ö. 53'de, Büyük Hun İmparatorluğunun ikiye bölünmesiyle, Batı Türkistan'da Cici Han tarafından kurulan devlettir. Coğrafi mekan olarak sınırları Batı Türkistan'ı içine alır.

3. Han ya da Ön Chao Kuzey Çin Hun Devleti: M.S. 304 ile 329 yılları arasında Kuzey Çin'de kurulmuş bir devlettir.

[1] Derleyen

4. Arka Chao Kuzey Çin Hun Devleti: M.S. 319 ile 351 yılları arasında Kuzeydoğu Çin'de kurulmuş bir Türk devletidir.

5. Kuzey Liang Hun Devleti: M.S. 401 ile 439 yılları arasında Kansu ve çevresinde kurulmuştur.

6. Hsia Hun Devleti: M.S. 407 ile 431 yılları arasında, Kuzey Çin'de ordu platformu çevresinde kurulmuş bir Türk devletidir.

7. Avrupa Hunları (Batı Hunları): M.S. 434'de Atilla'nın başa geçmesiyle Avrupa Hunları, büyük bir imparatorluk haline geldiler. Atilla'nın oğulları devleti iyi yönetemeyince, imparatorluk 470'de çökmüştür.

8. Tabgaç Devleti: Batı Hun imparatorluğu yıkıldığı yıllarda, Orta Asya'da kurulmuştur. 520'de Budizm'in etkisinde kalarak yıkılmıştır.

9. Akhunlar: Tabgaç Devleti'nin çağdaşıdır. 5. yüzyılın ortalarında, Amuderya nehrinin akaçlama alanı içinde kurulmuş ve gelişme göstermiş bir Türk devletidir. Coğrafi sınırları; Horasan, Afganistan ve İran topraklarına kadar uzanır. 557'de Akhunlar tarihe karışmıştır.

10. Göktürk Devleti: 530'larda kurulan ve adında ilk defa Türk geçen bir devlettir. 745'de Uygurlar tarafından yıkılmıştır.

11. Doğu Göktürk Hakanlığı: 582 yılında, Göktürk Hakanlığı'nın ikiye ayrılmasından sonra ortaya çıkmıştır. 630 yılına kadar devam eden Doğu Göktürk Hakanlığı'nın coğrafi sınırları; Aral gölü ve çevresi, Ötüken, kuzeybatı Moğolistan ve Kaşgar'a kadar uzanan geniş bir mekanı içine almıştır.

12. Batı Göktürk Hakanlığı: 630 yılına kadar devam eden Batı Göktürk hakanlığının sınırları Aral Gölü-Kafkaslar arasındaki geniş toprakları içine almaktadır.

13. Türgeş Devleti: Batı Göktürk Hakanlığı'nın 630'da yıkılışından sonra On Boy'dan biri olan Türgeşlerin kurmuş olduğu bu devlet, 750 yılına kadar devam etmiştir. Türklere, şehir hayatını benimseten bir devlettir. Başkenti Talas'dır.

14. Uygur Hakanlığı: Büyük Hunların torunları olan Uygurlar, çok sayıda devlet kurmuşlardır. Uygur Hakanlığı bunlardan birisidir. 744-840 yılları arasında hüküm sürmüştür. Selenga, Orhun ve Tola ırmakları havzalarından Baykal gölünün güneyindeki bozkırlara kadar uzanan geniş sahada yaşamışlardır.

15. Kao-Ch'ang (Turfan) Uygur Devleti: Ötüken Uygurları da denilen Uygur hakanlığının 840 yılında Kırgızlara yenilgisinden sonra, güneye göç eden Uygurların Turfan havzası ve çevresinde kurmuş oldukları bir devlet. 847 yılında Çin ve Kırgız kıskacı altında dağılmışlardır.

16. Kan-Chou (Sarı Uygur) Uygur Devleti: 840 tarihinde Uygur Hakanlığının yıkılışından sonra kurulmuş bir devlet. Orta Asya İpek yolu ticaretine hakim olmuşlardır.

17. Karluklar: İslâm dinini ilk kabul eden Türk devletidir. Çungarya havzası ve Tarım bölgesinde hüküm sürmüşlerdir.

18. Kimek Hakanlığı: İrtiş boylarında yaşayan İmek, İmi, Tatar, Balandur, Kıpçak, Lankaz ve Ecdad gibi Türk boylarının bir araya gelerek kurmuş oldukları federasyon bir devlettir.

19. Kırgızlar: 840'dan itibaren Uygur başkenti Ötüken'de devleti kurdular. 1207'de Cengiz Han'ın egemenliğini kabul ettiler.

20. Avar İmparatorluğu: Macaristan'da büyük bir devlet kuran Avarlar, zaman zaman İstanbul'u kuşattılar. 630'dan sonra zayıflamaya başladılar. 9. yüzyılda da parçalandılar.

21. Hazar Devleti: 7. yüzyıldan itibaren iyice güçlenen ve bütün Doğu Avrupa'yı eline geçiren Hazarlar, 3 yüzyıl hüküm sürdüler.

22. Peçenekler: Bir süre Hazarlar'ın egemenliğinde yaşayan Peçenekler, 10. yüzyıl ortalarına doğru güçlendiler ve 11. yüzyılda dağıldılar.

23. Uzlar: Karadenizin kuzeyinde ve Doğu Avrupa'da hüküm sürdüler. Genelde Özi Irmağı çevresinde yaşayan Uzların Selanik'e kadar ilerledikleri bilinir. Peçenekler ile çağdaştırlar.

24. Kumanlar: 11. yüzyılda Balkaş gölünden Batı Karadeniz kıyılarına kadar uzanan geniş topraklarda hüküm sürdüler. 12. yüzyılda dağıldılar.

25. İtil (Volga) Bulgar Devleti: Karadeniz'in kuzeyinde 630'larda devlet oldular. 864'den sonra Hıristiyanlığı kabul ettiler. 1236 yılında Batu han tarafından yıkılmıştır. Coğrafi sınırları; İtil (Volga) nehrinin akaçlama alanına tekabül eder.

26. Tuna Bulgar-Türk Devleti: Hazarların tazyiki ile birlikte Bulgarlar 660 tarihinden itibaren tuna boylarına yerleşmeye başladılar. 893-927 yıllarında en parlak dönemini yaşayan Bulgar Devleti, 1393 yılından itibaren 500 yıllık Osmanlı hakimiyetine girmişlerdir.

27. Toharistan Türk Devleti: Altıncı yüzyılın sonlarında kurulmuş bir Türk devleti. Coğrafi sınırları; bugünkü Afganistan Türkistan'ı topraklarını içine alır.

28. Türk-şahi ya da Tigin-şah Devleti: Kabil, Gazne çevresinde, Sind ırmağı ve Mahaban dağları çevresinde kurulmuş bir devlettir.

29. Şûl (Çöl) Türkleri Devleti: Hazar denizinin güneydoğusunda kurulmuş bir Türk devleti. 716 tarihinde Emevi ordularına yenilince, İslâmiyet'i kabul ettiler.

30. Tolunoğulları: 868'de Mısır-Irak arasında kurulan bir Müslüman Türk devletidir. 905'de yıkıldılar.

31. İhşidiler: Tolunoğullarından sonra yaklaşık aynı topraklarda 968'e kadar hüküm sürdüler.

32. Karahanlılar: 10. yüzyılın ortalarında Orta Asya'da kurulan ilk Müslüman Türk devletidir.

33. Gazneliler: Karahanlılarla çağdaştır. İlk Müslüman Türk devletlerindendir. Sınırları Afganistan ve Hindistan'ı içine alır.

34. Kutbiler: 1191-1211 arasında, Hindistan'da hüküm sürmüş bir Türk devletidir. Kurucusu bir Memluk olan Aybeg'dir.

35. Şemsiler: 1211-1266 arasında Hindistan'da hüküm sürmüştür. Kurucusu Iltutmuş (unvanı Şemseddin) Memluk asıllıdır.

36. Balabanlılar: 1266-1290 yılları arasında Hindistan'da hüküm sürmüş bir Türk devletidir.

37. Kalaçlar: 1290-1320 yılları arasında hüküm sürmüştür. Kutbiler, Şemsiler ve Balabanlardan sonra gelen Delhi Türk Sultanlığıdır.

38. Tuğluklar: Kalaçlardan sonra, Delhi Türk Sultanlığı'nın son halkasını teşkil ederler. 1320-1414 yılları arasında hüküm sürmüşlerdir.

39. Büyük Selçuklu İmparatorluğu: Ön Asya'da kurulan ilk ve en büyük Müslüman Türk devletlerinden biridir. 1040-1157 yılları arasında hüküm sürmüştür.

40. Hısn-ı Keyfâ Artukluları: 1101 yılında Artuk'un oğlu Sokman tarafından Hısn-ı Keyfâ (Hasankeyf) ve yakın çevresinde kurulmuştur. 1231 yılında Eyyubiler tarafından yıkılmıştır.

41. Mardin Artukluları: 1108 yılında Artuk'un oğlu İlgazi tarafından Mardin ve çevresinde kurulmuştur. Artuklu devletlerinin en uzun ömürlüsüdür. 1408 yılına kadar hüküm sürmüşlerdir.

42. Harput Artukluları: En kısa ömürlü olan Artuklu devletlerinden biridir. 1185-1233 tarihleri arasında bugünkü Elazığ ve çevresinde hüküm sürmüşlerdir.

43. Saltuklular: 1071 Malazgirt zaferinden sonra Anadolu'da kurulmuş olan 4 Türk devletinden biridir. Erzurum ve çevresinde 1072-1202 yılları arasında hüküm sürmüştür.

44. Mengücekler: Anadolu Selçuklu devletlerinden biridir. Erzincan ve çevresinde 1072-1228 yılları arasında hüküm sürmüşlerdir.

45. Danişmendliler: Sivas ve Divriği çevresinde hüküm şürmüş, Anadolu Selçuklu devletlerinden biridir.

46. Sökmenler (Ahlatşahlar) Devleti: 1110-1207 yılları arasında Van gölü havzasında hüküm sürmüş bir Türk devletidir.

47. Dilmaç Oğulları Beyliği: 1084-1394 tarihleri arasında Erzen ve Bitlis çevresinde hüküm sürmüş bir Türk devleti.

48. Yinal Oğulları Beyliği: 1098-1183 yılları arasında, Diyarbakır ve çevresinde hüküm sürmüşlerdir.

49. İzmir Türk Beyliği (Çaka Beyliği): 1081-1097 yılları arasında, İzmir, Foça, Midilli adası ve çevresinde hüküm sürmüş bir Türk beyliğidir.

50. Türkiye Selçukluları Devleti: 1071 Malazgirt zaferinden sonra Anadolu'da kurulmuş olan ve Bizans'a en yakın olan Türk devletlerinden biridir. 1075-1308 tarihleri arasında hüküm sürmüştür. Konya ve çevresi merkez olmuştur.

51. Suriye Selçukluları Devleti: 1069-1118 yılları arasında, bugünkü Suriye, Lübnan, Ürdün ve İsrail toprakları üzerinde kurulmuş bir Türk devletidir.

52. Dımaşk Atabegliği: 1104-1154 yılları arasında güney Suriye'de varlığını sürdüren bir Türk devletidir.

53. Irak Selçukluları Devleti: 1118-1194 arasında Irak ve güneybatı İran toprakları üzerinde kurulmuş bir Türk devletidir.

54. Zengiler: Büyük Selçuklu Devleti'nin yıkılmasından sonra, Suriye ve Yukarı Mezopotamya'da kurulan bir Türk devletidir. Musul Atabegliği adı da verilir. 1127-1233 yılları arasında hüküm sürmüştür.

55. Kirman Selçukluları: 1040 Dandanakan zaferinden sonra Tabes vilayeti ile Kirman çevresinde kurulmuştur. Sınırları Umman'a kadar uzanır. 1187 yılında yıkıldı.

56. İldenizler: Zengilerle çağdaş, Azerbaycan çevresinde kurulan bir Türk devletidir. Azerbaycan Atabegleri de denilir.

57. Salgurlar: Zengiler ve İldenizlerle çağdaş (1148 - 1286) İran'da kurulmuş bir Türk devletidir.

58. Hârizmşahlar Devleti: Büyük Selçuklu Devletiyle çağdaş, Aral gölünün güneyinde 1097-1231 yılları arasında yaşamışlardır.

59. İlhanlı Devleti: 1256-1343 yılları arasında, Doğu Anadolu, İran ve Afganistan'a kadar uzanan geniş topraklar üzerinde hakimiyet kurmuştur.

60. Eyyubiler: Ön Asya'da kurulan bir Müslüman Türk devleti (1171-1250).

61. Mısır Türk Sultanlığı (Memluklar): Mısır ve Suriye'de 250 yıldan fazla (1250-1517) hüküm sürmüştür. Osmanlılar'ın Mısır'ı fethettikleri tarihe kadar varlıklarını korumuşlardır. Mısır, bir Arap ülkesi olmasına rağmen, ortaçağ haritalarında, Memluk hakimiyetinden ötürü, "Türkiye" olarak adlandırılmıştır.

62. Timurlar Devleti: 1370-1507 yılları arasında, Adalar Denizi (Ege) kıyılarından Orta Asya'ya ve Hint Okyanusuna kadar uzanan geniş topraklar üzerinde hüküm sürmüş büyük bir Türk imparatorluğudur.

63. Bâbur Devleti: 1494-1858 yılları arasında Hindistan'da hüküm sürmüştür.

64. Şeybaniler: Aynı zamanda Özbek devleti olarak da bilinir. Orta Asya'da kurulmuştur.

65. Kazan Hanlığı: Doğu Avrupa'da Karadeniz'den Moskova'ya kadar uzanan geniş bölgede, 1437-1552 yılları arasında hüküm süren bir devlet.

66. Kasim Hanlığı: 1445-1681 arasında, Kazan hanlığının güneybatısında yaşamış olan bir Türk hanlığıdır.

67. Astrahan Hanlığı: 1466-1556 yılları arasında, İdil nehrinin Hazar denizine döküldüğü delta bölgesinde kurulmuş olan bir Türk devletidir.

68. Kırım Hanlığı: 1441-1783 arasında Kırım ve çevresinde kurulmuştur. Osmanlı devletine bağlı yaşamışlardır.

69. Sibir Hanlığı: Altınordu devletinin parçalanmasından sonra Moğolistan bölgesinde kurulmuş ve 1480-1598 yılları arasında hüküm sürmüştür.

70. Buhara (Özbek) Hanlığı: 1500-1920 yılları arasında, Orta Asya'da, Buhara ve çevresinde hüküm sürmüş bir Türk devleti.

71. Hive Hanlığı: 1512-1920 yılları arasında, Orta Asya'da Hive ve çevresinde hakimiyet kurmuşlardır.

72. Hokand Hanlığı: 1700-1876 yılları arasında, Fergana havzasında kurulmuş bir hanlık.

73. Safeviler: 1502-1732 yılları arasında Ön Asya'da yaşamışlardır.

74. Afşarlar: Safaviler'in yıkılmasından sonra, aynı bölgede 1736-1795 yılları arasında hüküm sürmüşlerdir.

75. Kaçarlar: 1779-1925 yılları arasında, Hazar Denizi'nin güney kıyılarında yaşamışlardır.

76. Altınordu Hanlığı: 1227-1502 yılları arasında, Karadeniz ile Hazar denizi arasında yaşamış bir Türk devleti.

77. Akkoyunlular Devleti: Diyarbakır-Malatya çevresinde kurulan bu devlet, Karakoyunlularla halef-seleftir. 1403-1514 yılları arasında, 111 yıl süren bir ömrü vardır.

78. Karakoyunlular Devleti: Erbil-Nahçıvan arasında yani Azerbaycan, Irak ve Doğu Anadolu'da 1390'de kurulmuş ve 1468'e kadar devam eden 78 yıllık bir ömre sahiptir.

79. Karaman Oğulları Beyliği: 1256-1483 arasında, Konya-Karaman çevresinde hüküm sürmüştür.

80. Alaiye Beyliği: Alanya ve çevresinde 1300-1463 yılları arasında hüküm sürmüş bir beyliktir.

81. Eşref Oğulları Beyliği: Beyşehir ve Eğridir yörelerinde, 1280-1326 yılları arasında hüküm sürmüş bir beyliktir.

82. Germiyan Oğulları Beyliği: 1303-1429 yılları arasında, Kütahya ve çevresinde kurulan bir Türk beyliğidir. Beyliğin ömrü 126 yıl olarak görülürse de, bağımsızlık dönemi 70 yıl kadardır.

83. Hamid Oğulları Beyliği: Uluborlu ve Eğridir çevresindeki bir beylik. Coğrafi sınır olarak bugünkü Göller Yöresini içine alır. 1300-1391 yılları arasında hüküm sürmüştür.

84. Teke Oğulları Beyliği: Antalya yöresinde hüküm sürmüş, bir Anadolu beyliğidir.

85. Menteşe Oğulları Beyliği: Menteşe (Anadolu'nun güneybatısı) yöresinde, 1282-1389 arasında hüküm sürmüştür.

86. İnanç Oğulları Beyliği: Buna Lâdik Beyliği de denilir. 1276-1400 yılları arasında, Denizli-Honaz-Dalaman çevresinde kurulan bir Anadolu beyliğidir.

87. Sahip Ata Oğulları Beyliği: 13. yüzyıl sonları ile 14. yüzyıl başlarında yaklaşık 90 yıllık bir devrede, Afyonkarahisar ile yakın çevresinde hüküm sürmüş olan bir beyliktir.

88. Aydın Oğulları Beyliği: Aydın ve İzmir çevresinde hüküm süren Anadolu beyliği. Hakimiyeti, 1310-1426 tarihleri arasında, 116 yıllık bir süreyi kapsar.

89. Karesi Oğulları Beyliği: Balıkesir yöresinde 1297'de kurulan bir beylik, 1360'da Osmanlı idaresine girmiştir.

90. Candar Oğulları Beyliği: Kastamonu ve Sinop yöresindeki Anadolu Türk beyliğidir. Beyliğin ömrü, 1292-1461 yılları arasında, yaklaşık 170 yıl sürmüştür.

91. Eretna Oğulları Beyliği: Sivas ve Kayseri'deki Anadolu beyliğidir. Anadolu'daki Uygur sülalesinin kurmuş olduğu bir beyliktir. 1344-1381 yılları arasında, 37 yıllık bir ömür sürmüştür.

92. Kadı Burhaneddin Beyliği: 1381-1400 yılları arasında, Sivas, Amasya ve Kayseri havalisinde kurulmuş bir beyliktir. Anadolu Selçuklu Beylikleri arasında, 19 yıllık ömrü ile en kısa ömürlü bir beyliktir.

93. Saruhan Oğulları Beyliği : 1310-1410 yılları arasında, 100 yıllık bir ömür süren beylik, Manisa yöresinde hüküm sürmüştür.

94. Tacettin Oğulları Beyliği: Ordu ve Bafra yörelerinde kurulmuş Anadolu beyliği. 1378-1428 tarihleri arasında, yaklaşık 50 yıl ömrü olan bir beyliktir.

95. Pervane Oğulları Beyliği: 1276-1322 yılları arasında 46 yıllık bir süre içinde, Sinop'ta kurulmuş bir beyliktir.

96. Ramazan Oğulları Beyliği: Çukurova'da kurulmuş Anadolu beyliği. 1378-1608 yılları arasında varlığını sürdürmüştür. Anadolu Selçuklu Beyliklerinden, Osmanlı Beyliği'nden sonra ömrü en uzun olan beyliktir. Yaklaşık 245 yıl hüküm sürmüştür.

97. Dulkadir Oğulları Beyliği: Maraş ve Elbistan'da hüküm sürmüş bir beylik. Beylik, 1337-1521 yılları arasında varlığını göstermiştir.

98. Osmanlı İmparatorluğu: 1299'da Söğüt civarında kurulmuş ve 1923 yılına kadar devam etmiş ve üç kıtada at sürmüş Cihan Imparatorluğudur. Bu cihan imparatorluğu, geçmişten gelen Türk devlet geleneğinin kemâle ermiş biçimini dünya sahnesinde, 600 yıl sergilemiştir. 1606 tarihinde imzalanan Zigvatorok Antlaşmasi ile Imparatorluk, toprak bakımından en geniş noktasına ulaşmıştır. Bu tarihlerde, Osmanlı Imparatorluğu'nun sınırları; Anadolu, Kafkasya, Kırım, Güney Ukrayna, bugünkü Romanya, Yugoslavya, Bulgaristan, Yunanistan, Macaristan, Suriye, Ürdün, Lübnan, Israil, Irak, Suudi Arabistan, Yemen, Mısır, Tunus, Libya, Cezayir ve Akdeniz adalarını içine almaktaydı. Imparatorluğun etkisi altına almış olduğu toprakların yüzölçümü ise, 22 milyon km².yi aşmıştır.

99. Türkiye Cumhuriyeti: Osmanlı Devleti'nin yıkılışından sonra, Anadolu yarımadası ve doğu Trakya toprakları üzerinde, 1923 tarihinde kurulmuştur.

100. Hatay Türk Cumhuriyeti: 2 Eylül 1938 - 23 Haziran 1939 tarihleri arasında, Antakya ve İskenderun çevresinde kurulmuş bir devlet.

101. Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti: 15 kasim 1983'de Kıbrıs adasının kuzey yarısında Türk Cumhuriyeti ilan edilmiştir.

102. Aras Türk Hükümeti: 3 Kasım 1918'de Iğdır ve Nahçıvan çevrelerini kapsayan topraklar üzerinde kurulmuştur. Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşu ile birlikte, Iğdır Türkiye'de, Nahçıvan bölgesi Sovyet Rusya'da kalmıştır.

103. Cenubi Garbi Kafkas Türk Hükümeti: 9 Ocak 1919 Ardahan Kongresi'nin ardından Batum'dan Nahcıvan'a kadar uzanan topraklar üzerinde kurulmuştur.

104. Türkmen Devleti: 1855-1885 tarihleri arasinda Türkmenistan'da kurulmuş bir devlet.

105. Garbi Trakya Devleti: 22 mayıs 1920'de Gümülcine'nin Hemitli nahiyesinde kuruldu. 24 Temmuz 1923'de Lozan Antlaşmasi ile, Garbi Trakya Devleti toprakları Yunanistan'a bırakıldı. Ayrıca Balkanlar'da geçici olarak iki devlet daha kurulmuştur. Bunlar; Garbi Trakya Devlet-i Muvakkatası ve Rodop Devlet-i Muvakkatasıdır. Garbi Trakya Devlet-i uvakkatası: 31 Ağustos 1913'de Gümülcine, Iskeçe ve Dedeağaç çevresinde kurulmuştur. 25 Ekim 1913'de tarih sahnesinden çekilmiştir. Rodop Devlet-i Muvakkatası: 14 Nisan 1878'de, Balkan dağlarının güneyinde Rodop bölgesinde kurulmuş ve mücadelelerini 20 Nisan 1886 tarihine kadar 8 yıl sürdürmüşlerdir.

106. Doğu Türkistan (Uygur) Devleti: 1864-1877 tarihleri arasında Doğu Türkistan'da varlığını koruyabilmiş bir Türk devleti.

107. Doğu Türkistan Türk Cumhuriyeti: 12 Kasım 1933 tarihinde Doğu Türkistan'da kuruldu. 1937 yılına kadar varlığını korudu.

108. Azerbaycan (Türk*) Cumhuriyeti: 1918-1920 tarihleri arasında, Azerbaycan topraklarında hüküm sürmüştür. Daha sonra Sovyet Rusya'nın hakimiyetine giren bu devlet,30 Ağustos 1991 yılında yeniden bağımsızlığına kavuşmuştur.

109. Özbekistan (Türk*) Cumhuriyeti: 31 Ağustos 1991 tarihinde bağımsızlığına kavuşmuştur.

110. Türkmenistan (Türk*) Cumhuriyeti: 27 Ekim 1991'de bağımsızlığını ilan etmiştir.

111. Kazakistan (Türk*) Cumhuriyeti: 16 Aralık 1991 tarihinde bağımsızlığına kavuşmuştur.

112. Kırgızistan (Türk*) Cumhuriyeti: 31 Ağustos 1991 tarihinde bağımsızlığına kavuşmuştur.

113. Tacikistan (Türk*) Cumhuriyeti: 9 Eylül 1991 tarihinde bağımsızlığına kavuşmuştur.

Kuşkusuz tarih sahnesinde yaşamış olan Türk devletleri sadece bu kadar değildir. Araştırmalar devam ettikçe, bu sayının artacağı ve bu devletler hakkındaki Tarihi Coğrafya bilgilerinin daha kesinlik kazanacağı beklenmektedir. Tarihte yaşamış olan Türk Devletleri'nin yaşamış oldukları coğrafi mekânlar üzerinde çok sayıda devlet bulunmaktadır. Ancak bunların bir kısmı, Türk Devleti değildir. Bugün için, dünya üzerinde, 8 bağımsız Türk Cumhuriyeti (Türkiye, Kıbrıs, Azerbaycan, Türkmenistan, Özbekistan, Kazakistan, Kırgızistan ve Tacikistan) bulunuyor. Ayrıca bağımsızlık mücadelesi içinde olan Türk cumhuriyetleri de bağımsız olurlarsa, bu sayı hayli artacaktır. Tarihteki Türk devletlerinin sayısı ne olursa olsun, tarihin her döneminde Türkler, devlet geleneklerini korumuşlardır.

*Bu devletlerin resmi isminde “Türk” adı geçmemektedir. Aynen Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti örneğinde olduğu gibi bu devletlerinde bir Türk devleti olduğunu belirtmek için “Türk” adının resmi isimlere eklenmesi taraftarıyım. Bundan dolayı “Türk” kelimesini ekledim.

Not: Üzülerek şahit olmaktayım ki, sadece adı Millî olan Eğitim Bakanlığımız yüzünden çocuklarımız bu ülkelerin bir Türk Cumhuriyeti ve halkının da Türk Milleti olduğunu bilmemektedir. Bir an önce soydaşımız olan bu devlet ve halkları konusunda çocuklarımızı bilgilendirici dersler konulmalıdır. (A. Karahisarlı)

Tanrı Türk’ü Korusun.

RUSYA'NIN BATI TÜRKİSTAN'DAKİ YAYILMA POLİTİKASI(19. YÜZYIL – 21. YÜZYIL KARŞILAŞTIRMASI) - Erman ÇIĞIR[2]

ÖZET

Köklü bir tarihi mirasa sahip olan Batı Türkistan'da 19'uncu yüzyılda meydana gelen olaylar, bölgenin günümüze kadar ulaşan kaderini de şekillendirmiştir. Dünya üzerinde Türk halklarının öz mü öz toprağı olan bölgede Rus yayılmacılığının izleri önemli boyutlara ulaşmış ve bu durumun neden ve sonuçları üzerinde durmak, zaruri bir hâl almıştır. Bu nedenle Rusya ile Batı Türkistan arasındaki ilişkilerin nasıl olması gerektiği sorusu, günümüzde yürütülen çalışmaların bilinmesiyle ve özellikle 19'uncu yüzyılda temelleri atılan baskı politikalarının incelenmesiyle gerçeklik kazanacaktır.

GİRİŞ

Türkler'in ana yurdu olan Orta Asya, uzun yıllar boyunca birçok devletin egemenlik kurmak istediği, önemli bir bölge olmuştur. Elverişli iklim ve arazi yapısı, ticaret yollarının mevcudiyeti ve özellikle yakın tarihte değeri bir kat daha artan maden kaynaklarının bulunması, bölgenin önemini açıklamaktadır. Orta Asya'da yaşayan insanların büyük bir bölümü de Türk halklarına mensup olduğu için, genel itibarı ile bu bölgeye Türkistan adı verilir.

Türkistan, coğrafî yönden Batı Türkistan ve Doğu Türkistan olmak üzere iki kısımda incelenmektedir. Bu ayrımın yapılmasının sebebi, bölgede coğrafî konum ve arazi özelliklerinin farklılık göstermesidir. Uygur Türkleri'nin yaşadığı Doğu Türkistan, bugün Çin işgâli altındadır.

Batı Türkistan ise coğrafî yönden batıda Hazar Denizi'nden başlayarak, doğuda Altay Dağları'na kadar uzanan geniş bölgeyi ifâde eder. Kuzeyde Rusya Federasyonu, güneyde İran, Afganistan ve Pakistan ile çevrilidir.

Dünya Tarihi kitaplarında Türk kelime sayısının yarısı kadar bile yer işgâl etmeyen Rusya, yakın tarihte ve günümüzde birçok Türk bölgesini işgâl etmiş ve etmektedir. Batı Türkistan da 20'nci yüzyılın son çeyreğine kadar Rus işgâli altında kalan bölgelerden biridir. Bu nedenle Rusya'nın Batı Türkistan'ı işgâl ederken 19'uncu yüzyılda izlediği politikalar ile günümüzde uygulamaya çalışılan politikaların neler olduğunu göstermeyi amaç edinen bu çalışmada, önemli neticelere ulaşılmıştır. Yapılan yanlışların tekrarlanmaması açısından Rus işgâline ortam hazırlayan etmenlerden de bahsedilmiş ve genel olarak karşılaştırmalı bir yöntem izlenmiştir.

Bu çalışma sadece Türk Ulusu için değil, topraklarının işgâl edilmesine ses çıkarmadan duramayacak bütün milletler için, örnek alınabilecek olayların yaşandığı bir bölge hakkında hazırlanmıştır. Çalışmanın ilerleyen konularında bu hususlara ayrıca değinilecektir.

Rus İşgâline Ortam Hazırlayan Etmenler

Rusya'nın Batı Türkistan'ı işgâl etme maksadını ve bu çerçevede izlediği politikaları açıklamadan önce, Rusya'nın kuruluş ve yükseliş dönemlerinden kısaca bahsetmek gerekir.

[2] Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Türk Dünyası Coğrafyası Ana Bilim Dalı, Yüksek Lisans öğrencisi, İstanbul/TÜRKİYE

Slav ırkına mensup olan Ruslar, 16'ncı yüzyılda Altın Orda Devleti'nin yıkılmasıyla bütünleşen Moskova Hanedanlığı'na bağlı olarak bir devlet hâline gelmiştir. Ancak bu devletin temelleri 1382 yılında Moskova Hanedanlığı'nın Moğollar'a karşı durarak güç kazanmasıyla atılmıştır. Zamanla sınırlarını genişleten devlet, 18'inci yüzyılda Rus Çarlığı adını almıştır. 1917 yılında Bolşevik Devrimi ile Rus Çarlığı sona ermiş ve yerine Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği (SSCB) adı altında yeni bir devlet kurulmuştur. 1991 yılına kadar varlığını devam ettiren Sovyetler Birliği'nin dağılmasıyla, aralarında Türk cumhuriyetlerinin de bulunduğu birçok devlet bağımsızlığına kavuşmuştur. Sovyetler Birliği'nin yerine kurulan Rusya Federasyonu ise bugün dünya üzerinde söz sahibi devletlerden biridir.

Altın Orda Devleti'nin yıkılmasından başlayarak 19'uncu yüzyıla kadar Batı Türkistan ve çevresinde hâkimiyet kuran güçlü bir devletten söz etmek mümkün olmamıştır. 19'uncu yüzyılda ise Amuderya ve Siriderya ırmakları arasındaki bölgede hüküm süren Buhara, Hive ve Hokand Hanlıkları kesin sınırlara sahip olmamakla birlikte, denetim konusunda tam bir egemenlikten söz edilemezdi. Bunu fırsat bilen Rus istilâcıları, yayılma alanı olarak Batı Türkistan'ı seçmişlerdir. Rus Çarı Deli Petro'nun, "Bir kere Hive'yi alırsak, diğer ülkeler de bizim olacaktır" sözü, Batı Türkistan'ın Rusya için ne kadar önemli olduğunu açıklar.[3] Bu sayede Hindistan yolu da Rusya'ya açılacak ve aynı zamanda ticari faaliyetler de büyük ölçüde artmış olacaktı.

Ruslar'ın Batı Türkistan'a yönelmelerinin bir başka sebebi de bu bölgede bulunan hanlıkların birbiriyle mücadele hâlinde olması ve dış dünyadan bağlantılarını kesmiş görünmeleriydi. Zira parlak bir tarihe sahip olan Batı Türkistan'da, 19'uncu yüzyıla kadar Ortaçağ zihniyeti hâkim olmuştur.

[3] SUAVİ, Ali, Hive Hanlığı ve Türkistan'da Rus Yayılması, Orkun Yayınları, 1977, İstanbul, s. 23.

Fotoğraf 1: Hokand Han Sarayı'nın Genel Görünüşü, V. Kozlovsky, 1890'lar.[4]

19'uncu yüzyılın başlarında Hive hanı Eltüzer, Buhara'nın çevre bölgelerini talan etmiş, sonraları Taşkent ve etrafındaki yerler Hokand Hanlığı tarafından ele geçirilmiş, 1825 yılında ise Hive Hanlığı, Buhara'ya bağlı Merv şehrini kendi egemenliği altına almıştır.[5] Benzer durumlar, Rusya'nın bölgedeki istikrarsızlığa yoğunlaşmasına ve yayılmacı siyasetini geliştirmesine imkân hazırlamıştır.

Rusya'nın yayılmacı siyasetinin temelinde, çevresindeki devletlerden üstün olma düşüncesi vardır. Zira 1453 yılında Bizans İmparatorluğu'nun hâkimiyetine Osmanlı Devleti'nin son vermesiyle birlikte Rusya, Bizans'ın yerini doldurabilecek bir konuma gelmeyi plânlamıştır. Bunun için hem Batı'da hem Doğu'da yayılma amacı güden Moskova Hanedanlığı, 17'inci yüzyılda Batı Türkistan'ı ele geçirme çalışmalarına hız vermiştir. Buna örnek olarak ticarî konularda Türkistan hanlıklarıyla sıkı münasebetleri bulunan Rusya'nın, bu ilişkileri geliştirmek için gönderdiği heyetler gösterilebilir. Bu heyetler sadece ticarî değil, askerî ve stratejik konularda da gizli araştırmalar yapmıştır.[6] Bu gelişmelerden pek de haberi olmayan Türkistan hanlıklarının dış siyasete önem vermemeleri ve kendi içlerinde meydana gelen karışıklıklarla uğraşmaları, Rusya'nın işini kolaylaştırmıştır.

Aynı durum, 21'inci yüzyıl Rusya'sında da devam etmektedir. Her ne kadar işgâlci tutumdan uzak gibi görülse de Rusya'nın Batı Türkistan üzerindeki politikaları oldukça açıktır.

Bölgede merkezî güç konumunda olmak için Rusya, özellikle iktisâdî konularda çeşitli yaptırımlar uygulayabilecek potansiyeli elinde bulundurmaktadır. Bunu ortaya çıkaran etmen ise kendi sanayisini geliştirememiş Batı Türkistan ülkelerinin iktisâdî anlamda dışa bağımlı olmasıdır.

Tıpkı 19'uncu yüzyılda Osmanlı Devleti'nin Batı Türkistan halklarına ilgi ve desteğini en az seviyede gösterdiği gibi, 1991 yılında bağımsızlıklarına kavuştuktan sonra Türkiye Cumhuriyeti'nin de bu ülkelere, en az seviye de olmasa da, yeterli düzeyde ilgi göstermemesi, gerçekçi kararların alınmasına engel olmuştur. Nihayetinde Batı Türkistan ülkelerinin Rusya ile yakınlaşması kaçınılmaz hâle gelmiş ve ticarî konular başta olmak üzere, enerji ve sanayi gibi birçok alanda çeşitli anlaşmalar imzâlanmıştır.

Yukarıda açıklanan mevcut durumu göz önünde bulundurarak 19'uncu yüzyıla geri döndüğümüzde, Rusya'nın almış olduğu kararları uygulamada ne kadar başarılı olduğunu açıkça görebiliriz.

Rusya'nın Batı Türkistan'ı İşgâli

Bilindiği gibi Rusya'nın Batı Türkistan'ı ele geçirmeye yönelik yaptığı çalışmalar, 19'uncu yüzyıldan çok daha önceki zamanlara rastlar. Ruslar'ın ataları olan Slavyanlar ile Türk kabilelerinin ilk karşılaşması 375 yılında olmuştur.[7] Uzun yıllar süren çeşitli mücadeleler ve egemenliklerin sonunda 19'uncu yüzyıla

[4] Kaynak: Orta Asya'dan Esintiler, Türk İşbirliği ve Kalkınma İdaresi Başkanlığı Yayınları, 2003, Ankara, s. 82, 83.
[5] ZİYAYEV, Hamid, Türkistan'da Rus Hâkimiyetine Karşı Mücadele, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2007, Ankara, s. 10.
[6] HAYİT, Baymirza, Türkistan Devletlerinin Milli Mücadeleleri Tarihi, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1995, Ankara, s. 44.
[7] ZİYAYEV, Hamid, A.g.e., s.31.

gelindiğinde, bu mücadelelerin devam ettiği ve daha da şiddetli bir hâl aldığı görülür. Ruslar, 18'inci yüzyılda Batı Türkistan ve çevresini ele geçirmek için askerî plânlara hız vermişlerdir.

Rusya'nın Batı Türkistan'a asker göndermesinin evvelinde, sadece Türk halkları üzerinde egemenlik kurmak değil, İslâmiyet'i de Orta Asya'da sınırlı hâle getirmek gibi düşünceler içine girdiği bir gerçektir. Ancak bir durum var ki, Rusya'nın Batı Türkistan hakkındaki görüşlerini çok açık ifâde eder. Baymirza Hayit'in Türkistan Devletleri'nin Milli Mücadeleleri Tarihi adlı eserinde geçtiği şekliyle şöyledir:[8]

…

1717'nin ilkbaharında Çerkaskiy, 3500 askerle Hive şehrine girdi. Şir Gazi Han (1715 – 1727), Çerkaskiy'e bu kadar çok askeri alabilecek kışlası bulunmadığından, askerlerini evlere dağıtıp yerleştirmesini rica etti. Çerkaskiy, bu teklifi kabul etti. Sadece binbaşı Frankenberg, Çerkaskiy'in bu kararına karşı çıktı, fakat sözünü geçiremedi. Rus askerleri evlere yerleştirildikten sonra Han, hepsinin öldürülmesini emretti. Gerçekten de Çerkaskiy dâhil, hiçbiri sağ kalmadı. Bu tedbir, Harezm tarihinde eşsizdi; zira Han'ın niyetine ve emrine kimse ihanet etmemişti. Bu keşif kolunu imha etmek suretiyle Hive, memleketini istilâ etmeye matuf her teşebbüse karşı konacağı dersini Rusya'ya vermiş oldu. Ruslar, bu faciadan çok şey öğrendiler. Askeri keşif kolunun acı sonunu asla unutmayacaklardı ve ilk fırsatta Hive'yi cezalandıracaklardı.

Görüldüğü gibi 18'inci yüzyılda Rusya'nın keşif amaçlı da olsa askeri gücü bozguna uğramış ve bu olay Türkler'in toprak bütünlüğünü koruma konusunda ne kadar hassas olduğunu Rusya'ya göstermiştir.

Ancak ilerleyen yıllarda Rusya, Hive'yi işgâl etmek amacıyla büyük bir askeri güç kullanarak saldırıya geçti. Ruslar, 1839 yılında başlayan ilk muharebelerde başarılı sonuçlar alamamış, 1852 yılında ise ancak Siri Derya'nın aşağı mecrasındaki alanı zapt edebilmiştir.[9]

Harita 1'de de görüldüğü gibi Rus saldırıları sadece kuzeydeki Turan Platosu üzerinden olmamış, Aral Gölü'nde gemiler inşa edilerek aynı zamanda Aral Gölü üzerinden de gelişmiştir. Elbette Rus askerî gücü ile Batı Türkistan'daki askerî güç gerek sayı ve gerekse mühimmat bakımından denk değildi, ancak Rus akınlarına karşı koymak için çevre bölgelerde bulunan hanlıklar bir araya gelebilseydi, hiç olmazsa büyük bir direniş ortaya çıkabilirdi. Bu durum savaşın uzamasına, hatta Batı'da olası bir savaş nedeniyle Rusya'nın askerini Batı'ya çekmesine bile neden olabilirdi. Birlik Olmak düşüncesinin ne kadar önemli olduğu, bu örnekte çok daha iyi anlaşılmaktadır.

[8] HAYİT, Baymirza, A.g.e., s. 47.
[9] A.g.e., s. 49.

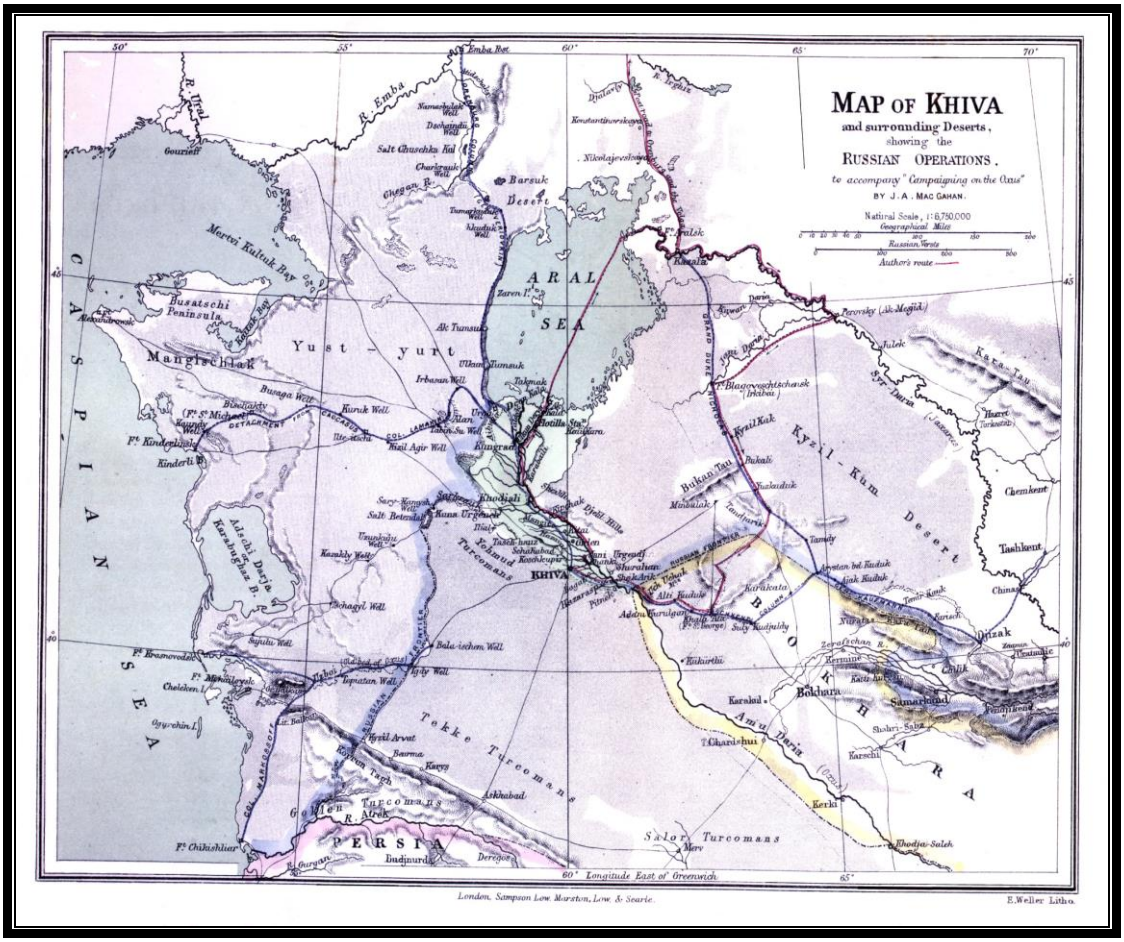

Harita 1: Rusya'ın Hive Hanlığı'na Düzenlediği Akınlar(1874 yılında hazırlanan bu haritada kırmızı renkte görülen çizgiler, Rus askerlerinin Aral Gölü ve çevresindeki ilerleyiş güzergâhını belirtmektedir.)[10]

Osmanlı Devleti'nin yükselme döneminden başlayarak uzun yıllar boyunca izlediği yayılma politikası, genellikle Batı eksenli olmuştur. Bu sebeple aynı kandan gelen Türkistan halklarına Osmanlı'nın ilgi ve desteği yok denecek kadar azdır. Gerileme döneminde ise kendi topraklarını koruma telâşına düşen Osmanlı Devleti'nin Batı Türkistan'a Rus işgâlini engellemek amacıyla yardım götürmesi zaten beklenemezdi. Böylece işleri daha da kolaylaşan Ruslar, yirmi beş yıl gibi kısa bir zamanda Avrupa kıtasının beşte biri büyüklüğünde bir sahayı ele geçirmiştir.[11] Bu durum, Rusya'nın Kırım için Osmanlı Devleti ile askerî mücadelelere girişeceği dönemle aynı zamana denk düşer. Batı Türkistan'ın önemli bir bölümünü kendisine bağlayacak şartların olduğu, ağır bir antlaşmayı Hive Hanı'na imzalatan Rusya, böylece önemli bir başarı elde etmiştir.

Bütün bu olaylar karşısında Ali Suavi'nin de belirtmiş olduğu gibi sorulması gereken iki soru ortaya çıkmaktadır. Birincisi; 1854 yılında Hive Hanı, Osmanlı

[10] Kaynak: MAC GAHAN, J., A., Campaigning on the Oxus and the Fall of Khiva, 1874, London.

[11] KURAT, Akdes, Nimet, Rusya Tarihi Başlangıçtan 1917'ye Kadar, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1997, Ankara, s. 347.

Devleti'nin Rusya ile Kırım Savaşları'nın çıkacağını bilmiş olsaydı, böyle zararlı bir antlaşmayı imzâlar mı idi?[12]

İkincisi; Eğer o zamanlar Osmanlı Devleti'nde dış siyasetten anlayan bir devlet adamı olsaydı, Rusya'nın Kırım'da savaş ile meşgul olacağına dair Hive'ye bir işaretçik etmez miyidi?[13]

Rusya'nın Batı Türkistan'da uyguladığı askerî müdahaleleri kısaca tekrar etmek gerekirse; Orta Asya'daki mutlak hâkimiyeti 1864 yılında Kazaklar'ın hâkim olduğu Hokand Hanlığı'na ait Çimkent'in fethi ile başlayarak, Özbekler'in başkenti Taşkent'in 1865 yılında işgâli ile devam etmiş ve Türkmenistan'daki önemli şehirlerin ele geçirilmesiyle neticelenmiştir.[14] Ruslar açısından özellikle Taşkent'in işgâl edilmesi, bütün Batı Türkistan'ı kontrol altına almak açısından önemlidir. Zira Taşkent, Fergana Havzası'yla birlikte Batı Türkistan'da en çok Türk topluluklarının bulunduğu merkez konumunda olmuştur.[15]

Yayılmacı siyaset, Rusya'ya nüfus bakımından da artış kazandırmıştır. 1724 yılında toplam nüfusu 14 milyon olan Rusya, 1858 yılında ise 74 milyon nüfusa sahip olmuştur.[16] Türkistan halklarının bu artıştaki payı büyüktür. 19'uncu yüzyıldan günümüze gelinceye kadar Rusya, Türk halklarına ağır baskılar uygulamıştır. 1916 yılında Kazak halkı, şiddetli ve dayanılmaz Rus baskılarına karşı ayaklanmış ve Sovyetler Birliği döneminde ise Almanlar'la çarpışmak üzere orduya çağrılan Kırgızlar da isyân etmişlerdir. Ayaklanmada 120 bin Kırgız hayatını kaybetmiştir.[17] Bu ve benzeri olaylar, Rus ve Türk arşivlerinde çok sayıda mevcuttur.

Bütün bunlara ilâve olarak Rus Çarlığı, son zamanlarında Türkistan için yeni bir baskı nedeni ortaya çıkarmıştır. O da Pan – İslâmist düşüncedir. 19'uncu yüzyılın sonlarına doğru Rusya, kendi sınırları içerisinde oluşabilecek Pan – İslâmist hareketleri büyük bir tehdit unsuru olarak görmüş ve bu düşüncenin Batı Türkistan'da yayılmasını önlemek amacıyla büyük tedbirler almıştır. Pan – İslâmist düşünce; bütün Müslüman dünyasını siyasî ve iktisâdî olarak Türkiye'nin yönetiminde birleştirmek ve ana hedef olarak da gelecekte Birleşik Türk Cumhuriyeti'ni kurmaktır.[18] Olası bir birleşmenin sonucunda kendi otoritesinin kaybolacağının bilincinde olan Ruslar, bu düşüncenin yaygınlaşmasını önlemek amacıyla, kanunlar hazırlatmış ve cebri yaptırımlar uygulamışlardır.

19'uncu yüzyılda bile Rusya'nın bu kadar tedirgin olmasına neden olan olay, 21'inci yüzyılda Türkiye Cumhuriyeti'nde ve Rusya'dan ayrılan bağımsız Türk cumhuriyetlerinde pek de gündem konusu olmamaktadır. Ancak yaşanılan olaylar gösteriyor ki, Türk Ulusu'nun dünya üzerinde hak ettiği konumda olabilmesi için, kendi birliğini kurması bir ön koşuldur.

21'inci Yüzyılda Rusya'nın Batı Türkistan'daki Yayılma Politikası

[12] SUAVİ, Ali, A.g.e., s. 27.
[13] A.g.e., s. 27.
[14] ACAR, Kezban, Başlangıçtan 1917 Bolşevik Devrimi'ne Kadar Rusya Tarihi, Nobel Yayınları, 2004, Ankara, s. 211.
[15] ZENKOVSKY, A., Serge, Pan - Turkism And Islam In Russia, Harvard University Press, 1967, Massachusetts, s. 75.
[16] MAC KENZIE, David, CURRAN, W., Michael, A History Of Russia The Soviet Union And Beyond, Fourth Edition, Wadsworth Publishing Company,1993, Usa, s. 301.
[17] DİKBAŞ, Kadir, Orta Asya ve Türk Cumhuriyetleri Olaylar Kronolojisi 1990 – 1996, Doğu Türkistan Kültür ve Dayanışma Derneği Yayınları, No: 1, 1997, İstanbul, s. 3.
[18] DEVLET, Nadir, Rusya Türkleri'nin Milli Mücadele Tarihi, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 1985, Ankara, s. 161.

1917 yılında Bolşevik Devrimi ile kurulan Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği (SSCB), 20'nci yüzyılda dünya gündemini etkileyen bir devlet olarak çok uluslu bir idari yapılanmayı da devam ettirmiştir. 1989 yılında dağılma sürecine girene kadar kendi egemenliği altında bulundurduğu Türk halklarına karşı yanlı politikalar izlemiştir. Örnek verecek olursak, pek de gelişmesini istemediği Batı Türkistan'da halkın kırlarda yaşamasına özen göstermiş, şehir nüfusunu ise Ruslar'dan oluşturmuştur. 1989 yılında Kırgız nüfusunun % 40'ının kırsal kesimlerde yaşıyor olması, aynı zamanda hayvancılık faaliyetlerinin de Türkler tarafından yapıldığını gösterir.[19] Daha önceki senelerde de çeşitli göç ve sürgün olaylarında yine Türkler'i yurdundan ettiği de bir gerçektir.

1991 yılında dağılan Sovyetler Birliği'nin yerine kurulan Rusya Federasyonu, Türkler'e karşı bakış açısı konusunda Sovyetler Birliği'nin mirasını devralmıştır. Her ne kadar bağımsız birer devlet de olsalar, Batı Türkistan cumhuriyetlerini kendisine bağlı tutmak için ekonomik ve siyasi çok sayıda çalışmalar yapmıştır.

Vladimir Putin başkanlığındaki Rusya'nın çıkardığı Orta Asya'daki Müslüman halkları etkileyebilecek sözde terörün Rusya sayesinde önlenebileceği düşüncesi, Orta Asya'da tamamen Rusya kontrolünde bir siyaset oluşturulmak istenildiğini gösterir.[20]

Teknolojik gelişmeyle birlikte yürütülen faaliyetler de Rusya'nın siyasetine yansımıştır. Üstteki haritada görüldüğü gibi (Harita: 2), Ruslar'ın nükleer çalışmalar yaptığı bölge, Batı Türkistan ve özellikle de geniş platolardan oluşan Kazakistan topraklarıdır. Sonuçları insan sağlığı üzerinde derin izler bırakabilecek güçte olan kimyasal ve radyoaktif testlerin neden özellikle Batı Türkistan'da yapıldığı, akla ister istemez bir art niyet getirmektedir. Zira yerleşim yerlerinin hemen hemen hiç olmadığı Sibirya'nın geniş toprakları, Rusya'da bu tür deneylere daha uygundur.

Özellikle 19'uncu yüzyılda büyük yaygınlık kazanan; Türkler'in egemenliği altındaki geniş alanların onlara anlaşmalar dayatmak suretiyle yavaş yavaş işgâl edilmesi, ekonomik alanda eşitsiz gelişim, toprakların ele geçirilmesi yoluyla iltizamın genişletilmesi, Türk çevrelerinde bağımlı siyasi yapılar yaratılması, sömürü düşünceleri ile yoğrulan zorlayıcı politika, dış ekonomik baskı aracılığıyla Ruslaştırma gibi politikalar, 21'inci yüzyılın ilk dönemlerinde Rusya'nın Batı Türkistan'a karşı bakış açısının kaynağını oluşturur.[21]

[19] ZICKEL, E, Raymond, Soviet Union A Country Study, Second Edition, Washington, D.C., 1991, s. 169.
[20] KAZANTSEV, A., Russian Policy In Central Asia And The Caspian Region, Russia And The Moslem World Science-Information Bulletin, 2008, Moscow, s.70.
[21] VALİKHANOV, E., Kazak Halkının Rus Sömürgeciliğine Karşı Ulusal Kurtuluş Mücadelesi, Kazakistan Tarihi Makaleler Kitabı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2007, Ankara, s. 98.

Harita 2: Kazakistan'da Sovyetler Birliği Dönemi'nden Kalma Radyoaktif Bölgeler[22]

Bu temelleri unutmadan genel olarak incelediğimizde, Rusya Federasyonu'nun 21'inci yüzyılda Batı Türkistan hakkındaki yayılma politikasının; artık fiili olarak toprak işgâl etmeye yönelik değil, bu bölgedeki ülkelerin Rusya himayesinde ve sınırlı gelişmeye ortam hazırlayan etmenlerin uygulanmasıyla yürütüldüğü sonucuna ulaşabiliriz. Bu etmenler, iktisadi etmenlerdir. Günümüzde Batı Türkistan'da ülke ekonomileri, sanayinin yetersizliği konusunda en büyük sıkıntıyı çekmektedir. Ürün tedariklerinin önemli bir bölümü Rusya aracılığıyla yapılmaktadır. Örneğin Kırgızistan, kendi uranyum rezervlerinin işlenmesi için Rusya Federasyonu Atom Enerjisi Bakanlığı'yla bir anlaşma imzâlamıştır.[23] Rusya'nın Batı Türkistan'da bu gibi faaliyetleri arttırması, 21'inci yüzyılın sonlarına doğru bölgedeki yayılma politikalarını geliştirecektir.

[22] Kaynak: Teksas Üniversitesi(http://www.lib.utexas.edu)

[23] Kırgızistan Ülke Etüdü, Hazırlayan: Meltem Duran, İstanbul Ticaret Odası Yayınları, 2002, İstanbul, s. 37.

Sonuç ve Çözüm Önerileri

Görüldüğü gibi sadece 19'uncu yüzyılda değil, Türkler'in tarih sahnesinde yer aldığı eski çağlardan beri Batı Türkistan, birinci derecede rol oynamıştır. Elbette özellikle son yıllarda Rusya'nın bölgedeki otoritesini arttırdığını söylemek bilinen bir gerçektir, ancak baskı ve sömürü üzerine kurulan bir otoritenin yıkılacağı da aynı şekilde kaçınılmaz olur. 19'uncu yüzyılda Batı Türkistan'da yer alan Türk hanlıklarının yapmış olduğu yanlışlar, Rusya'nın yayılmacı politikalarını amacına ulaştırmış, günümüzde ise Rusya eski gücünü tekrar elde etmek için çeşitli tedbirler almıştır.

Bugün bağımsız birer devlet olan Kazakistan, Özbekistan, Türkmenistan ve Kırgızistan dış ilişkilerde yeni yeni gelişme göstermektedir. Rusya Federasyonu Batı Türkistan ülkelerinin dış ticaretinde haddinden fazla aktiftir. Birçok Rus şirketi Türk madenlerini işletme görevini üstlenmiştir. Bu durum, 21'inci yüzyılda Rusya'nın Batı Türkistan üzerindeki etkisinin devam ettiğini gösterir. Bunun önlenmesi için Türkiye'nin de üzerine düşeni yapması şarttır.

Asya ve Avrupa kıtaları arasında bir köprü konumunda olan Türkiye Cumhuriyeti, Osmanlı Devleti'nin yaptığı yanlışları tekrar etmemeli ve art niyetli olarak yerleştirilmeye çalışılan Batı Özenticisi durumuna düşmemelidir. Burada anlatılmak istenen Batı'ya tamamen kapıları kapatmak değil; Batı'dan ziyade, Doğu'yu geri plâna atmamaktır. Bu da bütün Türk halklarının daha çok yakınlaşmasıyla mümkün olacaktır.

Orta Asya'nın can damarını oluşturan Batı Türkistan bölgesi, gerek sahip olduğu yeraltı ve yerüstü kaynaklarının sıklığı, gerekse önemli coğrafi konumu itibarı ile Rusya'nın iştahını kabartmaya devam edecektir. Bilindiği gibi sadece Rusya değil, gelişimini tamamlamış diğer devletler de her zaman Batı Türkistan üzerinde sömürü plânları hazırlamış ve uygulamaya koymak için uygun zamanı kollamışlardır. Bugün de durum farklı değildir.

İşte bu durumda Türk halkları ne yapacağını bilmelidir. 19'uncu yüzyılda ve öncesinde uygulanan yanlış politikaların tekrarlanmaması ve gerçekçi kararların alınabilmesi için çok yönlü düşünmeye ihtiyaç vardır.

Rusya'nın ismini bile duyduğunda ürperdiği, Batı'nın dayatmalar ile tehdit ettiği, birçok tarihçi ve düşünürün yeni bir Göktürk Devleti'ni ortaya çıkarabileceğini öngördüğü Türk Birliği düşüncesi, ütopya olmaktan kurtarılmalıdır. Bunun için bilimsel veriler başta olmak üzere tarihi, kültürel ve sosyal bağları ön planda tutarak çalışmalar yapmak, 19'uncu yüzyıldan 21'inci yüzyıla gelinceye dek süren baskı ve sömürü politikalarının sona ermesini sağlayan bir yapı taşı olacaktır. Zira yaşanan olaylar sadece Türk halkları için değil, aynı kültüre sahip olup da birlik olmadan yaşayan bütün devletlerin, beklenildiği kadar güçlü olamayacağını çok açık bir şekilde göstermektedir.

Kaynakça:

ACAR, Kezban, Başlangıçtan 1917 Bolşevik Devrimi'ne Kadar Rusya Tarihi, Nobel Yayınları, 2004, Ankara.

DEVLET, Nadir, Rusya Türkleri'nin Milli Mücadele Tarihi, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 1985, Ankara.

DİKBAŞ, Kadir, Orta Asya ve Türk Cumhuriyetleri Olaylar Kronolojisi 1990 – 1996, Doğu Türkistan Kültür ve Dayanışma Derneği Yayınları, No: 1, 1997, İstanbul.

HAYİT, Baymirza, Türkistan Devletlerinin Milli Mücadeleleri Tarihi, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1995, Ankara.

KAZANTSEV, A., Russian Policy In Central Asia And The Caspian Region, Russia And The Moslem World Science-Information Bulletin, 2008, Moscow.

Kırgızistan Ülke Etüdü, Hazırlayan: Meltem Duran, İstanbul Ticaret Odası Yayınları, 2002, İstanbul.

KURAT, Akdes, Nimet, Rusya Tarihi Başlangıçtan 1917'ye Kadar, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1997, Ankara.

MAC GAHAN, J., A., Campaigning on the Oxus and the Fall of Khiva, 1874, London.

MAC KENZIE, David, CURRAN, W., Michael, A History Of Russia The Soviet Union And Beyond, Fourth Edition, Wadsworth Publishing Company, 1993, Usa.

Orta Asya'dan Esintiler, Türk İşbirliği ve Kalkınma İdaresi Başkanlığı Yayınları, 2003, Ankara.

SUAVİ, Ali, Hive Hanlığı ve Türkistan'da Rus Yayılması, Orkun Yayınları, 1977, İstanbul.

Teksas Üniversitesi (http://www.lib.utexas.edu)

VALİKHANOV, E., Kazak Halkının Rus Sömürgeciliğine Karşı Ulusal Kurtuluş Mücadelesi, Kazakistan Tarihi Makaleler, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2007, Ankara.

ZENKOVSKY, A., Serge, Pan - Turkism And Islam In Russia, Harvard University Press, 1967, Massachusetts.

ZICKEL, E., Raymond, Soviet Union A Country Study, Second Edition, 1991, Washington, D.C.

ZİYAYEV, Hamid, Türkistan'da Rus Hâkimiyetine Karşı Mücadele, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2007, Ankara.

GÜNÜMÜZDE GENÇLİĞİN TURANCILIĞI - Melih Aydın ŞİMŞEK[24]

Turancılık, Türkçülük fikri 19. yüzyıl bitiminden itibaren ortaya çıkmıştır. Bu politikada amaç zayıflamış güçsüz düşmüş hasta adam Osmanlı devletinin kurtuluş amacı idi. Tabi ki bunun amacı da Türklere yeni bir yurdun sağlanma düşüncelerinden çıkmıştır. O dönemdeki üç taraftar politikadan Osmanlıcılık, İslamcılık ve Türkçülük. Osmanlıcılık 1. Meşrütiyet İttihat ve Terakki partisinin ilk düşüncesiydi. Amaçları Osmanlı yurdunu tüm azınlıkları da içine alan bir üst kimlikti. Balkan savaşlarından sonra bu politika fikri dağılmıştır. İslamcılık, Abdulhamit ve çevresindekilerin Araplarla birlikte kurulan bir devlet. Türk kültür, ahlak, manevi değerler yerine Arapların kültür, ahlak, manevi birikimlerinin Türkler üzerinde yönetimi. Memlüklerden itibaren Araplar Türk hakimiyetindeyken bu politika işleri altüst etmekti sanırım. Arapların İngilizlerle birleşek, Fahrettin paşanın mükkemel savunma ile kaybetmesi ile birlikte bu politikada yok olmuş oldu. Artık tek politika Türkçülük kalmıştı.

İttihat ve Teraki 2. Meşrutiyetten itibaren artık Tükçüler mebusan meclisi olmuştu. Enver ve Talat paşa ile kurulan hükümetin amacı bu Turancılık idi. Enver Paşa ilk Turancılık girişimde 1914'te atmıştır. Sarıkamışı ele geçirip, Ruslarla savaşıp, Kafkas Türkleri ile birleşmek. Bu dönemde Kafkas Türkleri Şeyh İsmail, Hacı Murat gibi kurtuluş kahramanları ile Ruslarla mücadele edip Kafkas Türklerini kurtarmaya çalışmıştır. İşte Bu ruhla Anadoluları birleştirerek Turan'a çok yaklaşan Enver, sabırsızlığının bedeli olarak 95 bin askeri dondurmuştur. İlkbaharı beklese kendinin düzenleyip geliştirdiği ordu ilk Turan girişimini başarı ile sonuçlandıracaktı. Ama bu Turan için son umuttu.

1. Dünya savaşının kaybedilmesinden itibaren yurt dışına giden ittihatçılardan ülkede eser yoktu. Bir 2. Türkçülük girişimini artık Mustafa Kemal ve etrafındakiler yapacaktı. Amaçları Türkçülük ilkesinden yurdu kurtarmak, halkın haketiği Cumhuriyeti getirmek, geri kalan vatandaşlarını aydın bir yola sürmek Arap ahlakı olan peçe, çarşaf, erkek kadın eşitsizliği, arap harflerini kaldırmış, moderleştirmiş, TDK ile dili sadeleştirmiş TTK ilede kendi özünü unuturmamıştır. Türkçülük başarı ile sonuçlanmış ama Turancılık 1914 den beri unutulup gitmiştir.

Günümüzde Turancılığı Avrupa birliği gibi Türk birliği kurarak oluşturabiliriz. Tüm Türk yurdunda ki Türk ülkelerinin katıldığı ekonomik, tarih, kültür, dil gibi çalışmalarla yakaştırabiliriz birbirimize destek olabiliriz. Belirnenen Türk kriterleri yardımlaşma ortak yapılan teknolojik faaliyetler vs. tek bir haritada Turan devleti yerine 16 kardeşin kullandığı bir ortak ev yapabilirz.

Biz gençler olarak idealimiz Turancılığı gerçekleştirmek konusunda çok işimiz var. İlk olarak kendimizi bir Türk gibi yetiştirmeliyiz. Dilini güzel kulanıp bilen, müziğine ilgisi olup onu yaşatan, büyüklerimize, ana ve babamıza saygıyla, türk âdetlerini unutmadan yapabiliriz. Ziya Gökalp'e göre Türkler olarak biz batı medeniyetindeyiz. Moderneşme hep yanlşış anlaşılır. Batı modeli ile modelleşme kültür ve gelenekleri yok etmek değildir. Kültür, sanat, spor, teknoloji, ekonomi gibi alanlarda ilerlemeliyiz. Kitap okutmak ve okutmak sanat eseri yaratmak edebiyatları geliştirmek, fabrikalar açmak, ülkeyi ekonomik olarak ilerletmek insanlarla seviyemizi yükseltmek. Önce biz Turanı düşünmeden önce Türk vasıflarımızı yerimize getirmek gerekir. Kendimizi geliştirmemiz gerekir. Önce Türk olmalı daha sonra bunu yaymalıyız.

[24] Lise Öğrencisi, Ankara/TÜRKİYE

ÂŞIK ŞENLİK BABA VE BORÇALI - Prof. Dr. Şureddin MEMMEDLİ[25]

ÖNSÖZ YERİNE

Ben Gürcistanlıyım, Borçalı'danım. Kafkas Üniversitesi rehberliğinin davetiyle bu üniversitede açılan Kafkas Dilleri ve Edebiyatları Bölümünde çalışmak üzere Karsa gelirken, Türk gözü sınır kapısından geçince gözlerim Çıldır'ı aradı, zaman dilimlerinde buraya göç etmiş soydaşlarımın, yurttaşlarımın meskenlerine bakmak, buranın havasını udum-udum ciğerlerime çekmek istedim…

Yürekten sevdiğim Kars'ta ilk gelişimde rastladığım iki olgu bende büyük gurur hissi doğurdu. Birincisi, şehrin merkezindeki kütüphane önünde Dede Korkut abidesiyle yan yana ünlü Âşık Şenlik Baba'nın büstünü görmem oldu. Bu, o Şenlik'tir ki, onun babası 19. yüzyılın birinci yarısında benim ata yurdum Borçalı'dan gelip, Çıldır'a sığınmıştı. İkincisi, Üniversite yolunda "Mihrali Bey İlköğretim Okulu" kelimelerini okumam oldu. Bu da o Mihrali beydir ki, benim ata yurdum Borçalı'dandır; "Türk Türk'e silah kaldırmaz" deyerek, Osmanlı'ya geçmiş ve 93 harbinde Borçalılı Karapapak-Terekemelerden bir deste kurarak, Kars'ın ve çevrelerinin kurtuluşunda büyük hünerler göstermişti.

Ve şimdi ünlü Âşık Şenlik Baba'nın Borçalı'yla ilişkileri hususunda makale yazmaktan mutluluk duyurum.

1. ŞENLİK BABA'NIN BORÇALI KÖKENLİLİĞİ ÜZERİNE

…Belirli zaman kesimlerinde Borçalı mahallinden göceden saz-söz adamlarının Borçalı saz geleneklerini, sanat unsurlarını kendileriyle taşıyarak yaydıkları dolayısıyla Ahıska'nın da, Kars'ın da, Urmiye'nin de Karapapak âşık ortamları Borçalı sazı tarzı üzerinde köklenmişlerdi. Ahmet Caferoğlu, Mehmet Fahrettin Kırzıoğlu, Yaşar Kalafat, Orhan Yeniaras, Selahattin Dündar, Haydar Çetinkaya, Salih Yılmaz ve başkalarının Türkiye'de Çıldır, Kars, Erzurum, Anadolu çevrelerinden [4; 18; 19; 30; 6], Mehdi Rzevi'nin, İsa Yegâne'nin İran'da Sulduz'dan [28], Valeh Hacılar'ın, Asıf Hacılı'nın Ahıska'dan [14; 12; 11; 10] derledikleri sözlü, yazılı edebiyat örnekleri fikrimize destektir.

Şenlik, Borçalı kökenli, Borçalı saz kökenli olduğuna göre sanatın inceliklerini benimsemek amacıyla Borçalı'ya yüz tutmuştu.

Borçalı–Ahıska–Kars edebi şebekesi edebi-estetik zirvesine Borçalı saz geleneklerine sık ilişkin olan ünlü Şenlik Baba'nın ilhamında, sanatında erişmişti.

Şenlik Baba'nın kökeni 1827–28 yıllarında Rusya'ya boyun eğmeyerek, bir toplulukla Güney Azerbaycan'ın Sulduz mahalline, bir toplulukla da Kars taraflara göç etmiş Borçalı Karapapaklarındandır [17, s. 3; 1, s. 4; 7; 5, s. 4; 8, 1979 # 14; 29, s. 9]. Araştırmacı Mahyeddin Sultanov'un, Şenlik Baba'nın küçük kızı Gülhanım'ın ve torunu Gelender Piriyev'in dilinden derlediği anılardan da böyle sonuç çıkar ki, Şenlik'in atası (babası) Gadir, kendi külfetiyle 19. yüzyılın birinci yarısında Borçalı mahallinden göçen ailelerle birlikte Çıldır deresindeki Suhara köyünde sakin olmuştu [8, 1979 # 14]. Karapapak Gadirgillerin Gadir ağa (bazı kaynaklarda Garip) o dönemlerde Borçalı'dan on beş külfetle gelip, Çıldır (Zurzuna) yöresinde sulu bir yerde Suhara (Yakınsu) köyünü-obasını kurmuştu. Anası Zalha sine defter, savatlı, hürmet-izzetli kadın olmuş, Şenlik'e çocuk yaşlarında cenk kitapları, dini kıssalar

[25] T. C. Kafkas Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Kafkas Dilleri ve Edebiyatları Bölümü, Öğretim üyesi, Kars/TÜRKİYE

okumuştu...

Şenlik'in kızı Gülhanım, torunu Gelender son vakitlere kadar Borçalı'da (Bolnis'de) yaşamışlardı. Şimdi de Borçalı'da, o sıradan Hamamlı, Fahralı, Gemerli, Garabulag köylerinde Şenlik Baba'nın eski akrabaları bulunuyorlar.

1852 yılı doğumlu Şenlik reşitliğe erişinde onu dayısı İbrahim Lebis köyünde Âşık Nuru'nun yanına çıralığa (şeyirtliğe) getirmişti. Şenlik saz-söz dersini burada almıştı. Nuru'nun ve onun yardımıyla da Hasta Hasan'ın ona büyük etkisi geçmişti.

Borçalı–Ahıska–Çıldır edebi ariyalının iki büyük siması Hasta Hasan'la Şenlik Baba'yı köprü gibi birbirine kavuşturan Hasta Hasan'ın çırası ve Şenlik Baba'nın saz üstadı Nuru'dur.

Hasta Hasan:

Eğlen, oğlum, haber verim, perli peyken bendedir,

Yüz açar olsa açılmaz, bağlı dükkân bendedir –

kelimelerini [1, s. 50] Nuru'ya hitapla söylediği gibi, Nuru da çırası Şenlik'i denemeye çekerken ona üstadının aynen şu kelimeleriyle yüz tutmuştu.

Nuru Ahıska'nın Lebis köyünde yaşamıştı. Onu Borçalı'ya doğmalık telleri bağlar. Tarih kanıtlar ki, Lebisliler önceler Borçalı ilçelerinden, özellikle de İmirhasan köyünden ve çevrelerden göçkün düşmüştüler [8, 1983 # 44]. İkincisi, Şenlik'in tanıklığına göre, Nuru tez-tez Borçalı'nın Sarvan, Gasımlı, Sadaklı, Hallavar, Meçitli Görarhı, Arıklı, İmirhasan, Fahralı, Saraçlı, Gızılkilse, Hamamlı, Gemerli, Garabulag, Gümrü, Soğanlık köylerinde toy-düğünler yönetmişti.

Nuru'nun edebi muhitimize önemli hizmetlerinden biri şudur ki, o, Türk dünyasının Borçalı kökenli büyük aşığı Şenlik'in yüzüne sanat kapılarını açmıştı.

2. ŞENLİK VE BORÇALI SAZ GELENEĞİ

Soy kökü Borçalı'ya ilişkin Şenlik Baba'nın edebi mirası gövdesi, bar-behresi, ürünüyle Borçalı'ya, Borçalı saz-söz âlemine kavuşur. Bu kavuşumun bir kaç bağları vardır:

- ○ Şenlik şiirleri Gürcüstan arşiv kaynaklarında;
- ○ Şenlik Baba'nın Borçalı saz-söz sarraflarıyla sanat ülfeti;
- ○ Şenlik mirasında Borçalı konusu;
- ○ Şenlik'te Borçalı'ya yönelik gelenek tipolojiği, ağız, deyim faktörleri...

2.1. ŞENLİK ŞİİRLERİ GÜRCÜSTAN ARŞİV KAYNAKLARINDA

Gürcüstan'ın arşivlerindeki derlemelerde Şenlik mahallin baş aşığı adlandırılır [12, s. 52].

Bilimsel edebiyatta ilk kez bu makale yazarının yüze çıkardığı [26; 23; 8, 2002 # 48; 22], şartı olarak Ziya Borçalı cönk-beyazı adlandırdığımız 'ضایيع گـنج' (cönk-beyaz) adlı bir mecmuada düzenleyicinin seçtiği, Borçalı taraflarda yayılıp-sevilmiş şiirler toparlanmıştır. Böyle ki, burada bayatı-manilerle, halk destanlarımızdan şiirsel parçalarla, Fuzuli'den, Karacaoğlan'dan, Vidadi'den, Vakif'den, Tufarkanlı Abbas'tan, Hasta Kasım'dan, Gurbani'den, Zakir'den, Elesger'den örneklerin yanı sıra, Borçalı–Karayazı–Başgeçit–Ahıska edebi şebekemizin şairleri Zabit, Allahverdi, Abbas, Eliyar, Gember, Deli Yusuf, Karanı, Kalbi, Molla Halis, Molla Ehmed, Molla Mustafa, Nebi, Mehemmed Şindili, Hasta Hasan, Sadık, Haydar Bey, Cebbar, Şenlik Baba, Talip, Şekerhanım, Emrah, Kahraman, Mirsis, Mehdi, Abdullah, Sona Hanım ve başkalarının şiirleri de var. Şu belgede [3] şiirlerinden örnekler derlenmiş Abdullah, Aydın, Cebbar, Deli Yusuf, Eliyar, Emrah, Esed, Evez, Hali-Vatan, Haydar Bey, Hamdullah, Himmet, Halis, Hasta Hasan, İsmail Efkan, Kalbi, Karanı,

Kahraman, Kamber, Mirsis, Molla Ehmed, Molla Mustafa, Müştakı, Nuru, Pirverdi, Sadık, Seyyad, Sona Hanım, Şenlik, Talip, Vekil Kızı, Yunus, Zahit ve diğerlerinin Borçalı–Ahıska–Kars edebi aryalına aitliğini zannediyoruz.

Hatırlatalım ki, cönk-beyazda Şenlik Baba'nın: "Bu Gün Samet Bey'in Seyrine Vardım", "Ezrailden Sonra Ecel De Olu" (Abbas'la Değişme), "Fikrim Perişan Oldu, Hayâlım Dağınık", "Aldanma Cihana, Olma Divane", "Ahır Günde Tor Göründü Gözüme" dizeleriyle başlayan şiirleri yazılmıştır [3, s. 48, 77a, 80, 85a, 92].

Tiflis'in "Tan Yıldızı" dergisinde de 1928 yılında Şenlik Baba'nın "Hasretin Çektiğim Tiflis Şehrinin" mısrasıyla başlayan koşması yayınlanmıştır [9].

2. 2. ŞENLİK'İN BORÇALI ÂŞIK ORTAMIYLA SANAT ÜLFETİ

Üstat aşığın Borçalı söz hiridarlarıyla irtibatı, onlarla değişmeleri ilgi çekici olgulardır. Bu olgular Borçalı'nın ünlü âşığı Hüseyin Saraçlı'nın düzüp-koştuğu "Âşık Şenlik'in Borçalı Seferi" destanında yansıtılır [2, s. 93-117].

Şenlik Baba'nın eriştirdiği çıralar arasında Borçalı-Ahıska'dan Kuşçu Abbaseli, Lebisli Nuru oğlu Balakişi, Ehmed ve başkaları da olmuşlardır.

Rastgele değil ki, ünlü Şenlik, Borçalı edebi muhiti ve Ağbaba çevresi arasında da köprü oluşturmuştu.

Şenlik Baba'nın, Borçalı'nın Kuşçu köyünden şair Abbaseli'yle değişmeleri diller ezberidir.

Şenlik'le Abbaseli'nin değişmelerinden örnekler Ziya Borçalı cönk-beyazında var [3, s. 17, 35, 35a, 63], bu değişme-atışmaların dördü Türkiye'de Şenlik toplularında yayınlanmıştır [1, s. 78-81].

Söylenir ki, Şenlik, Borçalı'nın Kasımlı köyünde yiğit Samet Bey'in aziz misafiri olurken onun isteğiyle komşu Kuşçu köyünden şair Abbaseli çağırılmış, mecliste bu saz-söz sarrafları değişmişler. Divani kökünde değişmelerin birinde [3; 1] Abbaseli taraf-mukabiline: "Sen teki ince aşığın açtım gizlin sırrını" – demişti:

Âşık Abbas abdal olmuş, aşk ucundan delidir,
On iki imam, enbiyalar bir Huda'mın kuludur,
Açsam gizli matahımı, lalı-gevher doludur,
Dürri-cevahir görünür ayanbaayan, âşık.

Abbaseli'nin harbe-zorbasına Şenlik temkinle: "Arzulayıp gelmişim, Ben sizi deyin, âşık" – cevabını vermişti.

Şenlik'le Fahralı Nebi'nin değişmeleri de güzel sanat örnekleridir. O, şair Nebi'ye yüz tutarak, böyle söylemişti:

Ta ezelden getre iken bahri-umman olmuşum,
Hiç tükenmez hazineden lalı-mercan olmuşum,
Söylenir cümle-cihanda şanı-şöhretim menim,
Âşıkların arasında nutku-lisan olmuşum.

Şenlik Baba'nın ölümüne Borçalı şairleri Miskin Nebi'nin, Hındı Memmed'in ağıt-mersiyeleri bellidir.

Borçalı'da halk şiirinin gelişiminde özel mevki kazanmış olan Fahralı Güller Peri'nin gönderdiği kıfılbentleri Şenlik açmıştı. Güller Peri ünlü Şenlik Baba'ya gönderdiği kıfılbentte böyle soru vermişti:

Kuran'da okunan gül hüvallaha,
Yasin'de sırebbi nükte nedendi?

Burada Kuran'ın "İhlâs" suresindeki <لق الله وهـ> (kül hüvellahu) (De: O Allah birdir) kelamına, "Yasin" suresinin ilahiliğine işaret bulunuyor.

Şenlik, Borçalı'nın Fahralı köyünde Yahyaların Abbas'ın düğününü

şölenlindirende meclise kadın şair Güller Peri de katılmış, yaşmak alttan şiir söylemişti.

Üstat Şenlik hakkında kitaplarda Şikeste Peri adında bir kadın şairin adı çekiler. Şenlik Baba'ya kıfılbent göndermiş Peri'nin Gürcüstan'ın Busetli köyünden olduğu bildirilir [1, s. 117]. Kaynaklar belirtir ki, Borçalı'nın şimdiki Fahralı köyüne bitişik Şahbuzlu (Şalvızdı) obasına o çağlar Şahbuzetli de denilmiştir ve Güller Peri de, onun torunun oğlu (neticesi) İsmail muallimin kanıtladığına göre, bir dönemler Fahralı kasabasının Şahbuzlu mahallesinde yaşarmış. Demek ki, Şenlik Baba'ya kıfılbent göndermiş Şikeste Peri adı geçen Güller Peri olmuştu.

Gürcüstanlı Abdul Bey'in kızı Zübeyde Şenlik Baba'ya şiir gönderende Şenlik ona güzel bir giraylı ithaf etmişti.

Şenlik Baba'nın "Borçalı Samet Bey", "Mihrali Bey", "İsmail", "Cüyür Avı", "Gürcüstan Seferi" destan-dilimleri [1; 27; 13] bu yerlerle ilgilidir, daha doğrusu, ünlü Şenlik Baba'nın Borçalı mekânında dolaşım, gezi göstergeleridir.

2. 3. ŞENLİK ŞİİRLERİNDE BORÇALI

Şenlik Baba'yı Borçalı saz-söz âlemine kavuşturan temel bağlardan biri onun şiirlerinde Borçalı konusunun üstünlüğüdür. Burada öncül hattı cömert yiğitlerin, halk müdriklerinin şerefine tanımlar oluşturur.

O, Borçalı bölgesinin hürmetli, sayımlı beylerine özel koçaklama koşmuştu. Bu şiirde beyler meclisinde irfan açılmasını terennüm ederek, böyle dilemişti:

Şenlik der beylerin adı yücelsin,
Hem dostundan, düşmanından baç alsın,
Ol Allah'ım bir yastıkta kocaltsın,
Cennettir élatı, éli beylerin.

Söz-fikir üstadının, beylerin memleketine özellikle rağbet beslemesi, yani Borçalı'yı cennet adlandırması dikkati çekmeye bilmez.

Şenlik Baba'nın Borçalı halk kahramanlarını övgüsü çok seçilir.

Âşığın Borçalı'dakı say seçme adamlara yönelik şiirlerinden en ünlüsü "Efendim" redifli koçaklamadır. Bu koşmanın bir kaç seçeneği (varyantı) var. Onlardan birine Ziya Borçalı'nın cönk-beyazında rastlandık; birini M. F. Kırzıoğlu 1960 yılında Çıldır'da Şenlik Baba'nın oğlu Âşık Kasım'dan yazıya almıştır; diğerini bilim adamı Ensar Aslan yayınlatmıştır; biri Borçalı'da Âşık Hüseyin Saraçlı'nın, biri Borçalı Âşık Han Kâmandar'ın, biri de Borçalı Âşık Nureddin Kasımlı'nın dilinden derlenmiştir [3; 17; 1; 2; 8, 1994 # 11; 13]. Bunlardan Ziya Borçalı seçeneğini daha ezeli, daha ilkin hesap ediyoruz.

Şiir böyle başlar:

Samet Bey'le İsmail'in seyrine vardım,
Bu diyarı geze-geze, efendim.
Samet Bey namında bir kizir gördüm,
Vasfını kaldırram söze, efendim.

(Not: Borçalı üstadı Han Kâmandar bu bendin ilk iki dizesini böyle söylerdi:

Bu gün Kasımlı'nın seyrine vardım,
Borçalı'yı geze-geze, efendim.

Ve bizce, bu, daha mantıklıdır).

Borçalı Köpoğlu'su gibi ün kazanmış olan Kasımlı Samet Bey'i Şenlik, aslan görümlü, paşa saltanatlı, han kurumlu, zahmi ağır yiğit gibi vasıf etmekte haklı idi. Samet Bey'in Sibir'e gitmeği, Alosman (Osmanlı) yurduna talan salmağı, Celali

Kürt'üne kılıç çalmağı, İran ülkesinden haraç almağı tanımlanır, Samet Bey'in dostlarından Mihrali şahlar kuşuna, Mahmudoğlu etten kalaya, İsmail Rüstem Zal'a benzetilir, İsmail'in krala boyun eğmediği, Çavuşoğlu'nun yüz kazağı dağıttığı hatırlanır:

Şenlik söyler koç yiğitler pirini,
Başkasına vermem gizlin sırrını,
Samet Bey'le İsmail'in yerini
Vermez bu diyarda kimse, efendim.

Şenlik Baba'yı Borçalı'nın Şülöyür kasabasında Ermeni silahlı gözlemcileri incitende o, Samet Bey'e şikâyetini, "dil bilmez yağının cengine düşmesini" şiirsel olarak böyle bildirmişti:

Sensin Kul Şenlik'in hoş havadarı,
O sebepten geldim bu yana sarı,
Şülöyür élinin korukçuları
Bizi soyup yola saldılar, beyim.

Samet Bey'in ölümü Şenlik Baba'nın kalbini göğnetmişti:

Ay arifler, gelin size söylüyüm,
Samet Bey namında hükmü-han gitti,
Kazah'nan Şemşeddil, külli Boşşalı
Yiğitler içinden bele can gitti.

Şenlik, bu ağıtında Samet Bey'in meydana girende merdane ceng etmeğini, ayağını çelik (polat) üzenginin yüzmesini Alosman'ı, Hint'i, Fireng'i gezmeğini, Celali'ye bir tufan salmasını hadsiz gurur duygusuyla hatırlamış, onun ölümünden sarsıldığını nazma çekmişti:

Şenlik metih eleyip saldı destana,
Yaşayıp her zaman rahmetim ona,
Rüstem tek ses saldı küllü cihana,
Hayıf, elimizden kahraman gitti.

Şenlik Baba'nın Samet Bey'le, İsmail'le dostluğu saz-söz üste köklenmişti. Çünkü Şenlik demişken, onlar "üstatlardan ehli-marifet alırlar, müddahdırlar saza-söze".

Şenlik Baba'nın "Borçalı Samet Bey" adlı destanı da var [27, s. 61-63; 2, s. 93-116].

Şenlik, Borçalı'nın Abdallı köyünden Kör İsmail'e da layıklı koçaklama koşmuştu. Şu İsmail Borçalı'da Samet Bey'in kaçaklar takımına katılıp, kavgalar türetmişti, Keşmir'i, Şiraz'ı da velveleye salmıştı, sonra Osmanlı'ya geçmişti, sonda ata yurdu Borçalı'ya dönmüştü [21, s. 77-78].

Hüseyin Saraçlı'nın dilinden yazılmış Şenlik Baba'nın bu koçaklamasında İsmail korkmaz yiğit gibi vasıf edilir, iftiharla anılır ki, onun ünü Kaf'tan Kaf'a yayılmış, her nadanı (aptalı) meclisinde eğlemez, laf atarak hırslı-hırslı söylemez, seyregub yurdunu abat eylemez... "Memleketi şana gibi aradı", "Şam, Halep'te, Kayseri'de var adı"…

Kavga günü dağı deler cüdası,
Köroğlu'dan çoktu bunun edası,
Zaloğlu'dan artık gelir sedası,
Berekallah bele üne, İsmail.

Koçaklamada İsmail'in Çenlibel'de Köroğlu'yla beraber bezirgânlar bozmağa layık olduğu gösterilir. Keşmir, Şiraz, Çini-Maçın, Bakı, Heşterhan, İran, Osmanlı'da mertlik, hüner göstermiş, Gürcüstan'a da destek durmuş İsmail hakkında bu şiirin

tapşırması (sonluğu) böyledir:

Yiğit odur döze yiğit yolunda,
Hükmün işler her divana ilinde,
Şenlik kimi şairlerin dilinde
Destan oldun her lisana, İsmail!

İsmail'in ölümüne Şenlik hüzünlü ağıt koşmuştu. Bu ağıtta İsmail, dünyaya şöhret, şan salan, koşunlar dağıtıp ordular vuran, kanlara kan çalkayan, üç padişahın ülkesine sığmayan, Köroğlu sedalı hükmü-han, İskender yüceli, Rüstem asilli, Hatem sahavetli, kızıl kuş çağnaklı tarlan gibi tarif edilir.

Şenlik Baba'nın "Mihrali Bey Atlıları Türküsü" şiiri de ilgi oyadır. Borçalı'nın Darbaz kasabasından olup, Osmanlı'da yükselen cesur Mihrali Beye hasır edilmiş bu koçaklama o dönemde olduğu gibi, günümüzde de kendi hay-halayıyla mücadele, hüner marşıdır:

Kurşannık kılıcı, giyinnik donu,
Kavga bulutları sarı her yanı,
Doğdu koç yiğidin şan almak günü,
Can sağ iken yurt vermeriz düşmana!

Şenlik Baba'nın Borçalı Nebioğlu Mehemmed hakkında şiiri kendi doğallığıyla seçilir:

Borçalı ilinde bir şahsi izzet
Gidip koca köyde hoş ülfet gördüm;
Nebioğlu namda ismi Mehemmed,
Mekânı ziynetli Mollehmed gördüm...

Kendisi demişken, her nadana gevher paylamayan Şenlik, Borçalı'nın bu hürmetli el aksakalını ona göre böyle tanımlamıştı ki, onun Borçalı iline yaraşan sedası, ünü varıydı, ilmini çok, hükmünü ziyade, şeref payını metanet görmüştü.

Bu şiirde Borçalı Nebioğlu Mehemmed hoş kelamlı şahsiyet olarak sunulur, mertlikte İskender'e, sahavette Hatem'e eş tutulur.

Ünlü sanatçı, diğer bir koşmasında Orucoğlu Esgerağa'nın her yerde kıryatı (gayreti, şerefi), varı söylendiğini tarifler ve sonra böyle nazma çeker:

Gence-Karabağ'a salıpdır bir ün,
Borçalı ilinde izzeti üstün,
Soğanlıklı Abbas kimi günbegün
Teessüf çeken havadarı söylenir.

Buluntularımıza göre, Soğanlık'ta gerçekten Abbas adlı hürmetli aksakal yaşamıştı, o, dükkânda çalışmış, tuz-çörekli, düz-çörekli adam olmuştu [20-b, s. 1a].

Şenlik, Borçalı'nın ağır köyü Fahralı'nın diş sızlatan pınarlarını, göy telalarını, Ballı dere'sini, Palıtlı dere'sini, hürmetli kişileri Usta Ehmed, Hakverdi, Molla Kurban, Âşık Oruç, Kerim ağa, Hümbet, Nevruz, Bayramalı, Tanrıverdi, İbrahim, Hüseyin, Abbas, Musa, Kâmandar ve başkalarını derin ihtiramla tanımlamıştı:

Sefil Şenlik bu pusatı gördü hoş,
Görüm Fahralı'nın biri olsun beş,
Abbas tülek tarlan, Musa kızıl kuş,
Ehli-marifet Kâmandar'ı gördün mü?

Şenlik, Fahralı'dan Söyünlerin Molla Mahmut, Tehmezkulu, Molla Kurban, Yahyaların Abbas, Âşık Oruç, Koçulu Ömer oğlu Mahmut, Kemerli Oycu oğlu İsmail, Gızılhacılı Cöyrü oğlu Kara, Sağamoylu Yahya Bey ve diğerleriyle dost olmuş, onların meclislerinde çok çalıp okumuştu.

Şenlik, Gümrü'deki Ermeni daşnak (can feda) kurumunun rehberine yazdığı

korkutma şiirde [18, s. 81] Ermeni hilebazlarının iç yüzünü açmış, bunun karşılığında da Borçalıların yiğitliğinden bahis etmişti:

Kazah, Borçalı da dava düzerler,
Teke'ye, Türkmen'e kâğıt yazarlar,
Onlar da ceng günü üstün hazırlar,
Biri bin adama beraber gelir.

Üstadın bedii mirasında Borçalı konusunun zenginliğine mahallin Sarvan, Gızılhacılı, Karayazı, Gemerli, Hamamlı, Kasımlı, Görarhı, Arıklı, Fahralı, Koçulu kasabalarında meclisler düzenlemesi destek vermişti.

2.4. ŞENLİK'TE BORÇALI AĞIZ UNSURLARI

Kudretli sanatçının şiirlerinde Borçalı'ya, Karapapaklara mahsus ağız-lehçe, lemis, deyim, sözcük dağarcığı da dikkati çeker.

Onun en çok sevdiği, çalıp okuduğu "Borçalı Dubeyti", "Borçalı Güzellemesi", "Borçalı Kaytarması", "Borçalı Ürfanisi", "Çıldır Divanisi", "Çukuru", "Sultanı", "Gurbeti-Keremi" saz hava-makamları olmuştu ve bu makamlar onun ifa ihtiyatında o kadar yaygın yer tutmuştu ki, çok vakit onlar Şenlik Baba'nın adına ilişkilenmiş, "Şenlik hoştamağı" havaları olarak yayılmıştı.

Şenlik şiirinin sözcük dağarcığında Borçalı–Karayazı lehçesi dolgun görünür. Bu açıdan onun şiir dilinde torpak (toprak yok), yarpak (yaprak yok), yayılıftı, kurtuluf, atdar, asdan, kızdar, şennih, men (ben yok), mahna (bahane anlamında), çöyür, döölet, gelér, gelmér gibi deyim biçimleri, ayrıca, Osmanlıca'da kullanılmayan, yahut başka adlar taşıyan açar, ağ, acal, akuşka, aloy, anarı, andır, ayam, başatan, beykafıl, bıy, bildir, birçek, cahal, eppeh, eşih, fırıllah, hancarı, havah, senek, süysün, yığval, ürüzger, layıh, havar, yağın, mazarrat, taksır, yeke, beçere, buhak, bulak, emlik kuzu, kalmağal, helvet... kelimeleri üstünlük oluşturur.

Şenlik Baba'nın şiirlerindeki:

Ahlakta halim ol, pençede polat,
Lisanda kamalın hal eyle kat-kat,
Evvel sarraf ara, sora sözün sat,
Ĕl kadrin bilmezse, sözün yazıktır –

mısraları; Şenlik Baba'nın ölüm ayağında söyleyip baş taşına yazılan:

İster ihtiyar ol, ister növcavan,
Bu dünyada baki kalan övünsün;
Meraksız, fikirsiz, gamsız her zaman
Başatan şad olup gülen övünsün –

kelimeleri [29, s. 9] hikmetli kelamlar olarak Borçalı bölgesinde şimdi de diller ezberidir, aşıklar meclislerinin, toy-düğünlerin bezeği, sanat süsüdür .

3. ŞENLİK BORÇALI'DA BİLİMSEL ARAŞTIRMALARDA

Şenlik hakkında Türkiye'de olduğu gibi, Azerbaycan'da ve Gürcistan'da da bilim adamları, araştırmacılar incelemeler yapmış, fikirler söylemişler. Yani, Mehmet Fahrettin Kırzıoğlu, Orhan Özbey, Ensar Aslan, Akay Beşmart, İslam Erdener, Feridun Nüsret, Alp Berat Alptekin, Türkay Yücük, Hikmet Dizdaroğlu, İsmail Âşıkoğlu, Enver Daşdemiroğlu, Ekrem Tormutlu, Orhan Yeniaras ve başkalarının yanı sıra, Eynali Sultanov, Salman Mümtaz, Ehliman Ahundov, Sednik Paşayev, Kamil Veliyev, Mehyeddin Sultanov, Hemid Veliyev, Elhan Memmedli, Kaşem Veliyev, Penah Mahmudov, Valeh Hacıyev, Meherrem Ceferov, Rüstem Rüstemzade, Azad Ozan, Esed Eliyev, Tinatin Memmedova ve başkalarının da bu yönde hizmetleri

tekdire laiktir.

Borçalı edebi muhitinin araştırmacısı olarak biz daha çok Şenlik Baba'nın Borçalı'ya ilişkiliği yönünde araştırmalar sürdürüyoruz [22; 23; 15; 24; 16].

Önemlidir ki, Şenlik, tıpkı Borçalı edebi-âşıklık muhitinin geleneğinin taşıyıcısı, Borçalı–Ahıska–Çıldır edebi şebekesinin kudretli temsilcisi kabul edilir. Ensar Aslan, Şenlik Baba'ya "bütün memleketimizde büyük âşıklar eriştiren okulun gerçek hocası" tanımını vermekle, böyle vurgulamıştır: "Bu âşıklık kültürünü Şenlik, Azerbaycan âşıklarından almıştı. Çünkü şu devirde Anadolu'da Şenlik'e tesir edecek bir âşık yoktu. Ayni zamanda dil ve gelenek bakımından onları kendine daha yakın biliyordu... Şenlik Azeri sahasından aldığı birçok unsuru Anadolu'ya yayarak, âşık edebiyatımıza yenilik getirmiş, bu tarzın gelişip daha mükemmel eserler vermesine yardım etmişti" [1, s. 40-41]. Üstadın yaşamı ve edebi kişiliği hakkında doktora tezi yazmış Kaşem Veliyev doğru olarak yazmıştır: "Âşık Şenlik, Borçalı mahalline derinden bağlı olmuş, hamin edebi muhitte senet mektebi geçmişti". Bilim adamı haklı olarak bildirmiştir ki, Şenlik irsinde Borçalı yazarı Kul Allahkulu'nun poetik (şiirsel) geleneklerinin izleri aydın duyulur [29, s. 18, 26].

SONSÖZ YERİNE

Son olarak, Şenlik Baba'nın arşivde [3, s. 85a] elde ettiğimiz "Kalmadı" adlı bir şiirini Şenlik severlere mutlulukla sunuyoruz.

Aldanma cihana, olma divane,
Fani dünya bir insana kalmadı;
Seddi-İskender'e, Rüstem'i Zal'a
Ali kimi şir-aslana kalmadı.

Kandım ki, bir defa dili güzel-rah,
Zeminde ummandı, asumanda mah,
Dünyaya gelende adil padişah,
Sordu devran Alosman'a kalmadı.

Dört elli tutmadı dünya malını,
Bir oturup düşün ahır halını,
Küçükler saklamaz büyük yolunu,
Döndü devran, bir zamana kalmadı.

Biçare Şenlik de düşüp ah-zara,
Çok itibar etme devlete-vara,
Süzüldü bedenden, çekildi dara,
Bir çift melek olup, cana kalmadı.

KAYNAKÇA:

1. ASLAN E. Çıldırlı Âşık Şenlik. Hayatı, Şiirleri ve Hikâyeleri (İnceleme-Metin-Sözlük). Ankara, Sevinç yay., 1975; 450 s.
2. ÂŞIK HÜSEYİN SARAÇLI. Şiirler, Söylemeler. Bakı, Yazıcı yay., 1992; 208 s.
3. Azerbaycan Respublikası Salman Mümtaz Edebiyat ve İncesenet Arşivi: fön 533, koruma birimi 63/64. ضایيع گـنج – Cönk-beyaz. Tarih: 1914; 260 s.
4. CAFEROĞLU A. Karapapak-Terekeme Uruğu Ağzı. // Doğu İllerimiz Ağızlarından Toplamalar. İstanbul, Burhanettin yay., 1943; s. 17-84.

5. CEFEROV M. Ĕl sanatkârı Âşık Şenlik. "Şark Kapısı" gazetesi. Nahçıvan, 1978 # 232; s. 4.

6. DÜNDAR S., ÇETİNKAYA H. Terekemeler (Karapapak Türkleri). Tarih–Yaşam–Halk Kültürü–Tasavvuf. Araştırma–İnceleme. Dündar yay., 3. baskı. Ankara, 2004; 462 s.

7. "Edebiyat ve İncesenet" gazetesi, Bakı, 1976 # 50.

8. "Gürcüstan": Gürcüstan Türklerinin gazetesi. Tiflis, 1979 # 14; 1983 # 44; 1994 # 11; 2002 # 48.

9. Gürcüstan Devlet Kitap Palatası arşivinin süreli yayın föndü: koruma birimleri 42, 45, 49. – "Tan Yıldızı". Edebi, bilimsel, toplumsal dergi. Tiflis, 1928 # 4/5, s. 55.

10. HACILI A. Ahıska Türk Folkloru. Bakı, Mütercim yay., 1998; 116 s.

11. HACILI A. Garibem Bu Vetende... (Ahıska Türklerinin Etnik Medeniyeti). Bakı, Gençlik yay., 1992; 216 s.

12. HACIYEV V. Azerbaycan Folkloru Ananeleri (Gürcüstan'daki Türk Dilli Folklor Örnekleri Esasında). Tiflis, Samşoblo yay., 1992; 120 s.

13. HACIYEV V. Borçalı Mehralı Bey Tarihi Hakikatlerde. Tiflis, 2001; 160 s.

14. HACIYEV V. Folklorumuzun Ufukları. Bakı, Yazıcı yay., 1991; 148 s.

15. "Hazar-Haber": İçtimai-siyasi, ilmi-nazari, edebi-bedii yayın. Hazar Üniversitesi. Bakı, 2002 # 110, # 111.

16. KAMALOĞLU M., DERVİŞ O., QARAPAPAQ Ş. Borçalı Âşıkları. Bakı, Nurlan yay., 2005; 364 s.

17. KIRZIOĞLU M. F. Âşık Şenlik. Ankara, 1960; 196 s.

18. KIRZIOĞLU M. F. Edebiyatımızda Kars. İkinci kitap. İstanbul, 1958; 184 s.

19. KIRZIOĞLU M. F. Karapapaklar. Borçalı–Kazak Uruğunun Kür–Araz Boylarındaki 1800 Yılına Bir Bakış. Erzurum, Atatürk Üniversitesi, 1972; 36 s.

20. Makale yazarının şahsi arşivi:

a) Dolu Ebuzer'in şiirleri, elyazması.

b) Soğanlıklı Âşık Memmedbağır Allahverdi oğlunun repertuar defteri. Takdim eden: âşığın oğlu, şair Deryeynur. Tarih: 2001, elyazması; 43 s.

21. MEMMEDLİ Ş. Alın Yazımız. Gürcüstan Azer Türklerinin Tarihi, Kültür Mirası. Tiflis, Dayak–Samşoblo yay., 1997; 104 s.

22. MEMMEDLİ Ş. Borçalı–Ahıska–Kars Ortak Edebi Ariyalı. Tiflis, Kalori yay., 2004; 64 s.

23. MEMMEDLİ Ş. Borçalı Edebi Muhiti: Kaynakları, Teşekkülü, İnkişafı. Monografi. Bakı, İlim, 2000; 224 s.

24. MEMMEDLİ Ş. Edebi Borçalı. Bedii Edebiyatta Borçalı Mevzusu. Bakı, Borçalı Yay., 2002; 92 s.

25. MEMMEDLİ Ş. Gürcüstan Azerbaycanlıları. Gürcüstan'da Azer Türkleri Meskûnlaşan İnzibati-Arazi Vahitleri. Statiktik-Ansiklopedik Bilgi Kitabı. Tiflis, Kalori yay., 2006; 112 s.

26. MEMMEDLİ Ş. Ziya Borçalı Cönk-Beyazı. // "Prometey" dergisi. Bakı, 2000 # 1-2; s. 52-54.

27. RÜSTEMZADE R. Ĕl Kahramanları Halk Edebiyatında. Bakı, 1984; 172 s.

28. قاپاپاراق لیا .= ی وضر م RZEVİ M. Karapapak İli. Tarih, Edebiyat, Rüsum, Folklor ve Monografi. Tahran, Ehli-Beyit (e) yay., 1370=1950/51 [Farsça]; 256 s.

29. VELİYEV K. Âşık Şenlik'in Hayatı, Muhiti ve Poetik Yaratıcılığı. Doktora Tezi. Bakı, 1991; 173 s.

30. YENİARAS O. Karapapak ve Terekemelerin Siyasi ve Kültür Tarihine Giriş. İstanbul, 1994; 200 s.

AZERBAYCAN ve TÜRK DİASPORALARI İŞBİRLİĞİNİN PERSPEKTİFLERİ- Emin MEMMEDOV[26]

ÖZET

Makalede dünya çapında Ermeni Diasporasını kullanan Ermenistan'ın Türkiye ve Azerbaycan'a karşı yürüttükleri faaliyetler irdelenerek, bağımsızlığını kazandıktan sonra Azerbaycan'ın Türkiye ile ilişkilerinde önemli alanlardan birinin de Ermenistan ve Ermeni diasporasının Azerbaycan ve Türkiye'ye karşı olan iddialarına ve bu amaçla gerçekleştirdiği kampanyalara karşı ortak mücadele olduğu ortaya konmaktadır.

Azerbaycan ve Türk diaspora kurumları arasında işbirliğini zaruri kılan faktörler tespit edilerek, son yıllarda bu istikamette atılan olumlu etkinlikler anlatıldıktan sonra Azerbaycan ve Türk diaspora teşkilatının birlikte çalışma stratejisinin esas istikametleri belirlenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Azerbaycan ve Türk diasporaları, Azerbaycan ve Türkiye İşbirliği, Ermeni İddiaları.

GİRİŞ

Her hangi bir çıkar grubunun diğer gruplar tarafından desteklenmesinin, onun etki gücünü artırdığı bilinen bir gerçektir. Biz bunu etnik lobi grupları olarak tanınan diasporalar örneğinde de görebiliriz. Örneğin, Yahudi diasporasının güçlü olmasının bir nedeni de budur. Ermeni diasporası konusunda da benzer şeyleri söylemek mümkün. Hem Yunan, hem de Kürt diasporası ile işbirliği onların olanaklarını genişlendirmektedir. Bu bakımdan Azerbaycan ve Türk diasporalarının işbirliği oldukça önemlidir. Her iki diasporanın mevkilerinin tahlili bunu söylemeye esas vermektedir.

Azerbaycan'ın bağımsızlığından sonra Türkiye ile olan bağlantıları yüksek hızla gelişmektedir. Bunun sonucu olarak iki ülke arasındaki mevcut bağlantılar çok yüksek düzeydedir ve Azerbaycan-Türkiye strateji işbirliği[27] tüm alanlarda başarıyla devam ettirilmektedir. Bu işbirliğinin temelinde ise ilk başta aynı soy köküne sahip olma, dil ve din bakımından yakınlık yatmaktadır. Azerbaycan'ın merhum Cumhurbaşkanı Haydar Aliyev bunu daha net olarak şöyle değerlendirmiştir : "Azerbaycan – Türkiye bir millet, iki devlettir"[28].

Yukarıda bahsedilenler işbirliği için iyi zemin oluşturan, geniş ufuklar açan oldukça mühim faktörlerdir. Bunun yanı sıra, bu işbirliğini zaruri kılan diğer faktörlerin de açıklanması büyük önem taşımaktadır.

Kafkasya birçok devletin çıkarlarının çakıştığı bir bölgedir[29]. Azerbaycan'ın bağımsız olması Türkiye'ye bu bölgede kendi nüfuzunu artırma, aynı zamanda Rusya

---

[26] Azerbaycan Cumhuriyetinin Cumhurbaşkanı yanında Devlet Kamu Yönetimi Akademisinin, Siyaset Bilimi ve Siyasi İdare Ana Bilim Dalı'nda Doktora Öğrencisi, Bakü/AZERBAYCAN.

[27] Ali Mesimov. Bağımsızlık yıllarında Azerbaycan-Türkiye İlişkileri. Avrasya Dosyası, Azerbaycan Özel, İlkbahar 2001, Cilt 7, Sayı 1, ss.274-285; "Azerbaycan – Türkiye". Hacı Cihangir Cihangirli. Bakü: Çaşıoğlu, 2004, s. 104.

[28] Azerbaycan – Türkiye: bir millet, iki dövlət. Bakü: Çaşıoğlu, 2007, s. 120.

[29] Kamer Kasım. 11 Eylül Sürecinde Kafkasya'da Güvenlik Politikaları. Orta Asya ve Kafkasya Araştırmaları, 2006, Cilt 1, No 1, ss.19-35; Merve İrem Yapıcı. Kafkasya'nın Sorunlu Bölgesi: Güney

ve İran'ın bölgeye müdahalesini azaltma imkânı vermektedir. Bu açıdan Azerbaycan'ın bağımsızlığı[30] Türkiye için çok değerlidir. Diğer taraftansa Azerbaycan güvenliğinin sağlanması konusunda Türkiye'ye güvenmektedir[31]. Bu devletlerin uluslararası arenada birbirilerini desteklemesi oldukça önemlidir. Avrupa Birliği'nin Türkiye karşısında Ermenistan'la sınırları açma talebini koymasına rağmen Türkiye'nin Dağlık Karabağ'ın işgalini sonlandırmayana kadar Ermenistan'la sınırları açmayacağını beyan etmesi[32] Azerbaycan için hayati önem taşımaktadır. Buna karşılık Azerbaycan da Kuzey Kıbrıs'a verdiği destekle işbirliğine sadık olduğunu gösterdi.

İşbirliği için zemin oluşturan önemli faktörlerden biri de ortak düşmana karşı beraber mücadele verilmesidir. Söz konusu olan, Ermenistan ve Ermeni diasporasının Azerbaycan ve Türkiye'ye karşı olan iddialar[33] ve bu amaçla gerçekleştirdiği kampanyalardır. Tüm bunlar, Azerbaycan ve Türkiye diasporasının kendi çabalarını birleştirmesini gerektiren faktörlerdir.

Ermeni Diasporasının Türkiye Karşıtı Faaliyetleri

Ermenistan'ın Türkiye'ye karşı iddialarının tarihi bilinmektedir ve bu ülke çeşitli yollarla bunu gerçekleştirmeye çalışmaktadır. Bunların arasında özellikle terör olayları önemli yer tutmaktadır. XX. yüzyılın yetmişli senelerinden başlayarak Ermeni terör örgütünün Türk diplomatlarına, iş adamlarına saldırıları arttı. Ermeni terörü 21 Ocak 1971-de ABD vatandaşı olan Karagin Yakinyan tarafından başkonsolos Mehmet Vaydar ve konsolos Bahadır Demir'in öldürülmesi ile yaygınlaştı[34].

1970–80-li yıllar Türk devlet adamlarına, işadamlarına karşı yapılan büyük saldırılara sahne oldu. Ermeniler bu yolla kendi taleplerinin gerçekleştirilmesine çalıştılar. Fakat bu şekilde hiçbir elde edemeyen Ermeniler stratejilerini değiştirdiler. Onlar Diğer ülkelerin parlamentolarında Ermeni soykırımının kabul edilmesi istikametinde çalışmalar başlattılar. Fakat bu, Ermeni terör örgütü faaliyetinin sona ermesi demek değildir. Onlar bugün de hem Azerbaycan, hem de Türkiye karşıtı gruplaşmalarla birlikte aktif faaliyet göstermektedir.

Türk-Amerikan Dernekleri Asamblesi'nin direktörü Tamer Açıkalın 1998'de Ermenilerin kısa ve uzun vadeli hedeflerinin her birini İngilizce 4 "R", Türkçeyse 4 "T" stratejisi olarak aşağıdaki gibi sıralamıştı: İlk hedef –"Tekrar canlanma" (resurection); İkinci hedef –"Tanınma" (recognition); Üçüncü hedef –"Tazminat" (restitution); Dördüncü hedef –"Toprak talebi" (repatriation)[35].

Ermenilerin ilk hedeflerine ulaştıklarını söylemek mümkündür. 1970–80'li yıllarda gerçekleştirilen terör olayları Ermeni milliyetçilerinin canlanmasına zemin yarattı. Finans ve organizasyon bakımından çok güçlü diasporaya sahip Ermeniler

---

Ostya. Orta Asya ve Kafkasya Araştırmaları, 2007, Cilt 2, No 3, ss.71-104; Emin Gürses, Kafkasya'da Uluslar arası Rekabet, Avrasya Dosyası, Azerbaycan Özel, İlkbahar 2001, Cilt 7, Sayı 1, s. 253.

[30] Azerbaycan Respublikası Konstitusiyasının şerhi. İlqar Ceferov. Bakü: Hüquq edebiyyatı, 2003, s. 552.

[31] Azerbaycan ve Türkiye Prezidentlərinin birge metbuat konfransı. Bakü: 6 Kasım 2007. AzerTAc; Ayhan Demirci. Azerbaycan Türkiye Askeri İşbirliği. Bakı Strateji Araştırmalar Merkezi, 24.11.2008 (http://www.baksam.com/news/2008-11-24-87).

[32] http://anspress.com/ "Qarabağ problemi həllini tapmayınca Türkiyə Ermənistanla sərhədlərini açmayacaq". 5 Ekim 2007.

[33] http://en.wikipedia.org/wiki/Armenian_Revolutionary_Federation

[34] Azerbaycan Cumhuriyeti Bilimler Akademisi İnsan Hakları Enstitüsü. Ermeni Terörünün Kurbanları // Uyanış XXI Asır dergisi, 2001, № 37, s. 29–49.

[35] Kantarcı, Şenol, ABD ve Kanada'da Ermeni Diasporası: Kuruluşlar ve Faaliyetler, Ermeni Araştırmaları Dergisi, 2001, Sayı: 3, s. 65-115.

ikinci hedefleri, "Ermeni soykırımının" tanınması uğrunda oldukça aktif çalışmaktalar. Uydurma soykırım hakkında kararı ABD Kongresi'nden geçirmek için Ermeniler her türlü yola başvuruyorlar.

Ermenilerin çalışmaları yalnız bunlarla sınırlanmıyor. 1998-de Koçaryan Ermenistan'ın cumhurbaşkanı seçildikten sonra bu mesele dış siyasetin öncelikleri sırasına dâhil edilmiştir. Mevcut cumhurbaşkanı Serj Sarkisyan da bu siyaseti devam ettiriyor.

Ermeniler bu faaliyetlerini sadece devletler düzeyinde değil uluslararası kurumlar düzeyinde de sürdürüyorlar. Avrupa Parlamentosu daha 1987'de uydurma soykırımı tanıyan karar kabul etmiş ve o zamandan beri Türkiye ile ilgili olarak alınan kararlarda Ankara'yı şu yalancı tarihi tanımaya çağırıyor[36].

Ermeni Diasporasının Azerbaycan Karşıtı Faaliyetleri

Azerbaycan'a karşı Ermeni diasporası başlıca aşağıda gösterilen istikametlerde mücadele etmektedir:

1. Dağlık Karabağ ve diğer Azerbaycan topraklarını "bilimsel olarak" Ermenileştirmek. Azerbaycan'la bağlantılı olan her şeyin "bilimsel formülünü" vermek;
2. Ermenistan-Azerbaycan, Dağlık Karabağ sorununda Ermenistan'ın haklı taraf olduğu fikrini tebliğ etmek;
3. Dağlık Karabağ'ın bağımsız kurum olarak tanınması;
4. ABD'nin Dağlık Karabağ'a direkt yardımını sağlamak;
5. Türkiye ve Azerbaycan'ı Ermenistan sınırlarını açmaya mecbur etmek;
6. Bölgede Ermenistan'ın katılmadığı projelerin gerçekleşmesini engellemek;
7. Azerbaycan'a olan yardımları engellenmek vs.[37].

Ermeni diasporası Azerbaycan'a karşı tüm istikametlerde geniş çapta faaliyet göstermektedir. Karabağ problemi çözülmeden Nahçivan'ın eski Ermeni toprağı olması konusunda propaganda yapmaktadır.

Azerbaycan ve Türk Diasporaları: İşte Birlik

Yukarıda belirtilenler bir daha Türkiye ve Azerbaycan'ın kendi çıkarlarını sağlamaktır. Onlara karşı faaliyet gösteren Ermeni lobisine karşı etkin mücadele etmek için birlikte çalışmaları gerektiğini ve bu sürece diğer Türk devletleri ve benzer çıkarlara sahip diğer diasporaların katılmasını sağlamak gerektiğini göstermektedir.

Genel olarak, Azerbaycan ve Türk diaspora kurumları arasında işbirliğini zaruri kılan faktörler aşağıda sıralanmıştır: 1. Siyasal alanda – Azerbaycan ve Türk devletlerinin uluslararası alemde ortak çıkarları; bölgede cereyan eden süreçlerle ilgili Azerbaycan ve Türkiye'nin pozisyonunu koşullandıran jeopolitik durum; Bölgede gerçekleştirilen global önem taşıyan projelerin uluslarötesi özelliği; Azerbaycan ve Türkiye'nin güvenliğine karşı yönelmiş genel tehditler; Azerbaycan ve Türkiye devletleri arasındaki strateji müttefiklik ilişkileri; her iki ülkenin strateji gelişim istikametlerinin benzerliği; Her iki devletin diğer devletlerle eşit hukuklu işbirliğine, ulusal barışın ve güvenliğin teminatına yönelmiş çabaları; Azerbaycan ve Türkiye'nin Avrupa Birliği'ne aktif entegrasyonu; Azerbaycan ve Türkiye ile ilgili gerçeklerin

[36] Vügar ORHAN. Avrupa Parlamentosu Ermeni lobisini Hayal Kırıklığına Uğrattı "525-ci qezet", Bakü, 26 Eylül 2006.
[37] http://en.wikipedia.org/wiki/Armenian_Revolutionary_Federation

dünyaya duyurulması işinin geliştirilmesi gereksinimi; Azerbaycan ve Türk diasporalarının yerleştikleri ülkelerin sosyal ve siyasal hayatına katılımının artırılması;

2. Ekonomik alanda - Azerbaycan ve Türkiye'nin ortak ekonomik çıkarları; her iki ülkenin katılımı ile gerçekleştirilen global önem taşıyan projeler; ekonomik gelişim modelleri arasındaki benzerlikler, serbest piyasa ekonomisinin geliştirilmesi, bunun için hukuki temelin iyileştirilmesi, iç ve dış yatırımların teşvik edilmesi konusunda çabaların birleştirilmesi eğilimi; diğer ülkelerde çalışan Azerbaycanlılar ile Türk iş adamları arasında ilişkilerin kurulması ve bunların her iki ülke ekonomisine sermaye kazanımı gereksinimi; diğer ülkelerdeki Azerbaycanlılar ile Türk iş adamlarının yerleştikleri ülkelerin ekonomik hayatında mevkilerinin güçlendirilmesi;

3. Sosyokültürel alanda – Etnik bağlılık; Bir dine ait olma; Aynı milli köklere sahip olma; Diğer ülkelerde yaşayan Azerbaycanlılar ve Türklerin bulundukları topluma entegrasyonu sürecinde ortaya çıkan manevi-psikoloji engeller; diğer ülkelerde yaşayan Azerbaycanlılar ile Türklerin sosyal güvencesi; diğer ülkelerde yaşayan Azerbaycanlılar ve Türklerin temel insan haklarının ve temel özgürlüklerinin sağlanması; diğer ülkelerde yaşayan Azerbaycanlı ve Türklerin örgütlenme sürecinin hızlandırılması gereksinimi; Eğitim, milli-kültürel mirasın, öz dillerinin öğrenilmesi sürecinde ortaya çıkan problemlerin beraber çözülmesi, yabancı ülkelerde eğitim alan Azerbaycanlı ve Türkiyeli öğrenciler arasında ilişki kurulması gerekliliği[38].

Bu işbirliğinin gerekli ve önemli olduğu açıktır. Bunun önemi ister devlet adamları isterse de değişik insanlar tarafından defalarca vurgulanmıştır. Cumhurbaşkanı İlham Aliyev 18 Eylül 2006'da "Türk dilli Devlet ve Toplulukların 10. Dostluk, Kardeşlik ve İşbirliği Kurultayı'ndaki konuşmasında zamanı şöyle söylemişti: "… Bizim yabancı ülkelerdeki faaliyetimizin daha yüksek düzeyde kurulması gerektiğini bir kez daha belirtmek istiyorum. Şu bakımdan diaspora teşkilatlarının faaliyetine büyük önem verilmelidir. Diaspora teşkilatlarımız yabancı ülkelerde sıkı bir işbirliği içindeler. Düşünüyorum ki, biz gelecek sene Türkiye ve Azerbaycan diaspora teşkilatlarının yönetim kurulu toplantısı geçirilmesini meselesini gözden geçirmeliyiz. Teklif ediyorum ki, gelecek senenin ilk yarısında Azerbaycan'da ilk forumu gerçekleştirelim ve Türkiye ve Azerbaycan diaspora teşkilatlarının faaliyetini birlikte değerlendirip onları tekrar yönlendirelim"[39].

Diasporaların işbirliği sadece Azerbaycan'ın değil Türkiye'nin de yararınadır. Ermeni lobisinin Türkiye aleyhine yönelmiş faaliyeti bunu bir daha ispat etmektedir.

Azerbaycan Cumhurbaşkanı İlham Aliyev'in teşebbüsü ile 9 Mart 2007'de Bakü'de Dünya Azerbaycan ve Türk Diasporası Teşkilatları başkanlarının 1. Forumu gerçekleştirildi. Toplantıya toplam 48 ülkeden 513 kişi katılmıştı. Bunlardan 173'ü Azerbaycan, 140'ı Türkiye, 14'ü Ahıska, 22'si Irak, 5'i Kuzey Kıbrıs diasporasının temsilcileriydi[40].

Forumun sonunda Azerbaycan ve Türk Diasporası Teşkilatlarının beraber çalışma stratejisi belirlenmiştir. Baku Beyannamesi, Azerbaycan ve Türk Diasporası Teşkilatları Başkanlarının 1. Formu'nun Türk Halklarına Müracaatı, Ermenistan-Azerbaycan, Dağlık Karabağ sorunu ile ilgili dünya toplumuna, uluslararası

[38] Azerbaycan ve Türk Diaspora Beraber Faaliyet Stratejisi. Bakü: Çaşıoğlu, 2007, s. 44.
[39] Türk dilli Devletlerin ve Toplulukların 10. Dostluk, Kardeşlik ve İşbirliği Kongresi / www.president.az/s09_speeches/_speech_a.html
[40] Aliyev Z. Diaspora: Açıklamalı Sözlük ve Bilgi Kitabı. Bakü: Yurt, 2007, s.376.

kurumlara, yabancı ülkelerin parlamentolarına, devlet ve hükümet başkanlarına çağrısı, 1915. yıl hadiseleri ile ilgili Ermeni iddiaları konusunda beyanat kabul edildi.

SONUÇ

Azerbaycan ve Türk diaspora teşkilatının birlikte çalışma stratejisinin kabul edilmesi her iki devlet için hayati önem taşıyan tarihi bir olaydır. Birlikte çalışma stratejisinin esas istikametleri şunlardır: siyasal alanda, ekonomik ve sosyal alanlarda, kültür ve turizm alanlarında, diaspora kuruculuğu alanında, lobi kuruculuğu alanında, propaganda alanında, insan hakları ve özgürlüklerinin sağlanması alanında, gençlerle çalışma ve eğitim alanında. Belirtilen alanlarda sıkı işbirliğini temin etmek için Azerbaycan ve Türk diasporası teşkilatının Koordinasyon Komisyonu kurulmuştur. Komisyon bu strateji çerçevesinde kabul edilmiş tedbirlerin gerçekleştirilmesini ayarlayacak, Azerbaycan ve Türk diaspora teşkilatları başkanlarının bir sonraki forumuna kadar görülen işler konusunda rapor hazırlayacak. Koordinasyon Komisyonun üyeleri yabancı ülkelerde çalışan Azerbaycan ve Türkiye kökenli Türk topluluklarının önderleri arasından seçilir. Aynı zamanda Komisyon işinin kurulması, üyelerin faaliyetinin ilişkilendirilmesi amacıyla kurul başkanlığı enstitüsü oluşturulmuştur, burada iki kurul başkanı rotasyonla Avrupa, Amerika, Bağımsız Devletler Birliği sınırları içerisinde faaliyet gösteren Azerbaycan ve Türk diaspora teşkilatı yöneticilerinin arasından seçilir.

Sonuç olarak, Azerbaycan ve Türk diasporalarının çok yönlü işbirliği her iki ülkenin milli çıkarlarına uygundur ve Ermeni diasporasıyla mücadelede ek üstünlükler yaratmaktadır. Aynı zamanda bu işbirliği sürecinde Yahudi Lobisinin imkanlarından yararlanmak oldukça önemlidir ve bunun için ciddi bir engel bulunmamaktadır.

KAYNAKÇA:

Ali Mesimov. Bağımsızlık yıllarında Azerbaycan-Türkiye İlişkileri. Avrasya Dosyası, Azerbaycan Özel, İlkbahar 2001, Cilt 7, Sayı 1, ss.274-285.

Ayhan Demirci. Azerbaycan Türkiye Askeri İşbirliği. Bakı Strateji Araştırmalar Merkezi, 24.11.2008 (http://www.baksam.com/news/2008-11-24-87).

Azerbaycan – Türkiye: bir millet, iki dövlət. Bakü: Çaşıoğlu, 2007, s. 120.

Azerbaycan Cumhuriyeti Bilimler Akademisi İnsan Hakları Enstitüsü. Ermeni Terörünün Kurbanları // Uyanış XXI Asır dergisi, 2001, № 37, s. 29–49.

Azerbaycan ve Türk Diaspora Beraber Faaliyet Stratejisi. Bakü: Çaşıoğlu, 2007, s. 44.

Azerbaycan ve Türkiye Prezidentlərinin birge metbuat konfransı. Bakü: 6 Kasım 2007. AzerTAc.

Emin Gürses, Kafkasya'da Uluslar arası Rekabet, Avrasya Dosyası, Azerbaycan Özel, İlkbahar 2001, Cilt 7, Sayı 1, s. 253.

Hacı Cihangir Cihangirli. Azerbaycan – Türkiye. Bakü: Çaşıoğlu, 2004, s. 104.

http://en.wikipedia.org/wiki/Armenian_Revolutionary_Federation

İlqar Ceferov. Azerbaycan Respublikası Konstitusiyasının şerhi. Bakü: Hüqüq edebiyyatı, 2003, s. 552.

Kamer Kasım. 11 Eylül Sürecinde Kafkasya'da Güvenlik Politikaları. Orta Asya ve Kafkasya Araştırmaları, 2006, Cilt 1, No 1, ss.19-35.

Merve İrem Yapıcı. Kafkasya'nın Sorunlu Bölgesi: Güney Ostya. Orta Asya ve Kafkasya Araştırmaları, 2007, Cilt 2, No 3, ss.71-104.

Qarabağ problemi həllini tapmayınca Türkiyə Ermənistanla sərhədlərini açmayacaq. 5 Ekim 2007. http://anspress.com/

Şenol Kantarcı. ABD ve Kanada'da Ermeni Diasporası: Kuruluşlar ve Faaliyetler, Ermeni Araştırmaları Dergisi, 2001, Sayı: 3, s. 65-115.

Türk dilli Devletlerin ve Toplulukların 10. Dostluk, Kardeşlik ve İşbirliği Kongresi /

Vügar Orhan. Avrupa Parlamentosu Ermeni lobisini Hayal Kırıklığına Uğrattı "525-ci qezet", Bakü, 26 Eylül 2006.

Z. Aliyev. Diaspora: Açıklamalı Sözlük ve Bilgi Kitabı. Bakü: Yurt, 2007, s.376.

ESKI TÜRK ORHAN-YENISEY ALFABESINDEN YARANAN MOTIF VE NAKIŞLAR - Matanat ALIYEVA AZIZ KIZI[41]

ÖZET

Türk kültürüne ait olan motif ve nakışların kaynağını araştırırken, eski türk harflarının motif kaynağı olarak deyerlendirildiyi aşkarlanır. Türklerin Orhun Yenisey Alfabesi harflarından yaptıkları motif ve nakışlar evrensel sırları ve gizli iletişimi sağlayan arac olarak kullanılmıştır. Türklerin kozmik aleme olan ilgisi motiflerin çeşit farklılıklarını oluşturmuştur. Türk harflarından oluşan nakışlar sade, birleşmeli, sahanı-alanı kapsayan ve sağa-sola çember radyusu büyunca dönerek yeni cizgi, tasvir oluşturan nakışlar oluyor. Motiflerde ifade edinen; Nokta, Harf, Basit Harf Birleşimleri, Birleşmiş Harf Birleşimleri, Saha-Alan Birleşimleri Evrenin, heçden var olduğunu ve vahit bir noktadan, yani sifir başlangıcdan oluştuğunu bizlere anlatmaktadır. Bu birleşimlerin sağa-sola, yukarı-aşagı egilimlerle dokunulmasında var olan alemin her bir zerresinin birbiriyle ilişkide olduğu ve bu ilişkilerden ise yenilerinin doğması ifade ediliyor. Yani bu motiflerden alınan nakışlarda alemin her zaman bütün bir Varlık olduğu gösterilmektedir.

Harfların motifleşmesi onların şekil deyişerek günümüze kadar kendini yaşatması gibi deyerlendirilir. Harfların motif- nakış olması doğanın ölüp-dirilme sistemine uyum sağlıyor.

Nahışların insanlar tarafından bir güzellik simgesi gibi deyerlendirilerek, mahiyyetinin gizli kalması onun yaratıcı faktörünün öyrenilmesine imkan sağlamır. Mahiyyeti gizli kaldığı için nakışların gittikce farklı hale gelmesini engellemek gerekir. Bunun için ise kültür deyerlerimize bilgili olarak sahiplenmeliyik.

Açar sözler; Orhun-Yenisey alfabesi, harf, motif, nakış, evrensel, sırr, model, Bütün Varlık

Eski zamanlar insanlar duygularını çeşitli yollarla dışa vurarak örf ve kültürlerini geliştirmişler. Eski Türk insanları duydukları doğal titreyiş ve seslere iç duygularını da ilave ederek müziyi geliştirmiş ve bu müzikleri topluma aktaran gopuz yapmışlar. İnsan duyguları sözle ifade edilince şiirlere, öykülere dönmüş ve müzikle birlikte ifade edilirken destanlar oluşmuştur.Yaşam gelişmelerle devam etdiyi için insanoğlu hep arayışda olmuş, şu nedenle türk insanı duygularını ifade etmeye yeni nesneler aramış ve bulduğunun biri de motifler olmuştur.

İç duyguların ifadeçisi olan motiflerin çeşitli türleri ve nevleri oluşturulmuşturki bunların en yaygını ipliklerle- hörgü ile yapılan nakışlardır. Boyanarak çeşitli rengleri kendinde toparlayan iplikler, nakışların gücüyle halılar, kilimler, dikmeler ve başka çeşitli eşyalara dönmüştür. Bu nakışları oluşturan motiflerin kaynağı ise doğadakı inanc simgeleri olan ağac, su, ateş veb. bu gibi nesnelerin resmlerinden alınmıştır. Türk insanı kullandığı eski Türk harflarını da, motif kaynağı olarak deyerlendirmiş, evrensel sırları ve gizli iletişimi sağlayan arac haline getirmişler. Eski türk harflarından, söz ve söz birleşmelerinden alınan motif ve nakışlar kendi ortamlarında çeşit farklılıkları oluşturmuşlarki bunun da sırrı Türklerin kozmik aleme olan ilgisi olmuştur.

Evrensel bakışları olan Türkler mevcut alemin hareketliliyini kabul ederek, her nesnenin hareketde bulunarak bir cizim cizdiyini anlamış ve onu görüntülemeye çalışmışlar. Bu sabepten de Eski Türk harfları ile dokunan nakışlar sadece bir resm

[41] Büyük bilim işcisi, Azerbaycan Dövlet İktisat Üniversitesi, Bakü/AZERBAYCAN.

deyil, aynı zamanda mana taşıyıcısı olmuşlar. Nakışlara dökülen her bir harf bir, ya da bir kac fikir ifade etme gücüne sahip olduğu için, harf birleşimlerinde tam olarak bir olayın-hadisenin izahı bulunuyor. Eski Türkler harfları çeşitli yönlere yönlendirilerek Evrenin hareket cizimini görüntülemeye ve evrendeki deyişikliyi motiflerle ifade etmeye çalışmışlar. Bu istekler sonucu alemdeki gelişmeni, yeni yaratılıkların yaranma sürecini ve alemdeki her şeyin bir başlangıctan geldiyini motiflere dökmüşler. Yani motifler Evrenin hareket cizimini insanlara anlatan küçük ayna bölümleri olmuştur. Bu küçük bölümlü aynaları bütünleşdirip bir ayna halına salmanın yolu ise, eski harfları ifade eden motiflerin bir arada toparlanmasindan geçiyor.Yani bu motif ve nakışlar, başlangıcın bir noktadan başlayarak evrenin geliştiyinin izahını veren en güüzel görüntülü bir objedir. Motiflerde ifade edinen; Nokta, Harf, Basit Harf Birleşimleri, Birleşmiş Harf Birleşimleri, Saha-Alan Birleşimleri evrenin, heçden var olduğunu ve vahit bir noktadan, yani sifir başlangıcdan oluştuğunu bizlere anlatmaktadır. Bu birleşimlerin sağa-sola, yukarı-aşagı egilimlerle dokunulmasında var olan alemin her bir zerresinin birbiriyle ilişkide olduğu ve bu ilişkilerden ise yenilerinin doğması ifade ediliyor. Yani bu motiflerden alınan nakışlarda alemin her zaman bütün bir Varlık olduğu gösterilmektedir.

Türk insanı evrenin bütün olmasının ve aynı zamanda Varlığın mevcutluk sabebinin Hareket olduğunu anlayarak motifleri de, hareketlilikte bulmuşlar. Harf ve diger objelerin hareket cizimini cizerek aldıkları motifler nahışlara dökülerek mevcut alemin görünüş resmlerini ve ya modelini görüntüleyen kilim, halı, cicim veb. diger eşyalar oluşturmuştur. Motifler bu sırrı daşıdıkları için İslam aleminde de, resmlerin motiflerle verilmesi yüksek deyerlendirilmiştir. Bu sabepden de eski Türk harfları ile doğan motiflerden, nakışlardan sonra Islam din felsefesine uykun motifler de yaranmış ve gelişmişdir. Nakışların yaranma üsluplarının ayrı ayrılıkta izahında bulunarak, motiflerin de, gopuz gibi eski Türk felsefe, kültür ve geleneğine mensup olduğunu ilmi yolla yazmaya çalışacağız.

Eski türk alfabesi
ORHAN YENİSEY

Latin alfabesi	ORXAN YENİSEY ƏLİFBASI
A; E	
E	
I; İ	
O U	
Ö Ü	
B	
Bı	
Ğ	
G 1	
D	
D1	
Z2	
Y	
Y1	
Y2	
K	
K1	
L	
L1	
M	

ORXAN	YENİSEY	SƏS	ORXAN	YENİSEY	SƏS
		a;ə			H
		e			H_1
		ы;и			H_2
		o;y			n_2
		ө;ү			p
		δ_1			p_1
		z			c
		κ_1			c_1
		g			m
		g_1			m_1
		z_2			r_2
		j			u_2
		j_1			лт
		$\tilde{j}_2$			нт
		к			нч
		κ_1			бш
		л			ayırma işarəsi
		$л_1$			
		м			

Eski Alfabede “R” harfı tek yazılırken “ER”ve ya “ƏR” (yigit, erkek, döyüşcü) gibi okunur.

Nakışlara dökülen bu harf sadece harf deyilde yigit bir erkek simgesi olduğu anlaşılır. Yani bu harf bir asgerin, bir döyüşcü erkeyin abstrak tasfiridir. Bu harfın

ikisini 90 gen (köşe-darece) çevirerek karşılaştırsak ve ya bir merkez noktada görüştürsek oluşan resmin, iki yigit savaşcının bir birine sarılarak tokatlaştığı anlamında olduğunu görüyoruz.

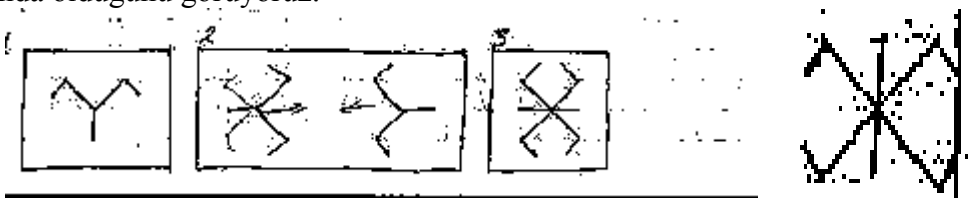

"R" harfi "ER" sözünü ifade etdiyi gibi, "L" harfı da "ülke", "ulus" "devlet" anlamında işlenen "El" sözünü anlatır. Yani, bir harf bir sözün ifadeçisi oluyor. Başka bir örnek de göstere biliyoruz. "K" ünsüz harfı '↑- OK" gibi okunur ve ifade edilen söz resme - tasfire yakın oluyor.

Harfların birleşiminden yaranan sözler de, birleşerek küme ifade ediyor. Türk alfabesinin eski olması, alfabenin basit ve doğal olmasını gösteriyor. Bu harflar doğal güc kaynağı olduğu için öldürülerek motifleşip nakışlara dökülmüştür. Bir madde öldükten sonra digerine çevrilir. Mesala ağac yanıp kül oluyor. Harf da ölerek motif-nakış oluyor. Ayrıca Fizik ilminde "Enerji yok olmuyor, yalniz şekil deyişir" gibi bir kuralı da dikkata alırsak, doğal gücü olan eski Türk harfları da şekil deyişerek günümüze kadar kendini yaşatmıştır deye biliriz. Sırr bir olayı ve ya objeni zamandan koruyan bir nesnedir. Eski Türk harflarının da, motif olarak günümüze aktarılmasını sağlayan bu nesnedir. Bu da, doğanın ölüp-dirilme sistemini bize anlatıyor.

Doğada hayat birinin ölmesini digerinin dirilmesine bağlayarak devam edindiyi gibi harfların da ölerek harfı simgesini itirmesi motif- nakış olarak ortaya çıkıyor. Bu nahışlar gizlinde harfı manaları ifade etse bile, insanlar tarafından bir güzellik simgesi gibi deyerlendirilir. Bu güzellikler aslında eski harfların sıır aracı-perdesi oluyor. Şu güzelliklerin yaratılma faktörü olan eski Türk harfları insanlar tarafından unutulur ve nakış kaynağı olduğu bile kabul edinmiyor. Yani nakışlar insanlar tarafından öyrenilirken onun yaratıcı faktörünün kaynağı öyrenilmir. Lakin kurallarına sadık kalınarak sadece resm gibi öyretilir. Bu sabeptende nakış birleşimlerinin söz-küme ifadesinin inanclarla bağlılığı ve ilmi manası nakış vuran kişi tarafından bilinmiyor. Mahiyyeti gizli kaldığı için de bazen nakışlar gittikce farklı hale geliyorlar.

Azerbaycan bilgini Hudu Memmedov eski kilim ve dikmelerdeki nahışların struktur analizini yaparak maddelerin malekulyar tasfirinin aynısını bu nakışlarda aşkar etmiştir. Resmlerden farklı olarak eski Türk harflarından oluşan nakışlar sade, birleşimli-mürekkep, sahanı-alanı kapsayan ve sağa-sola çember radyusu buyunca dönerek yeni cizgi, tasfir oluşturan nakışlar oluyor.

Bu nakışların ilk yaranıştan bildiyimiz son tasvirine kadarkı süreci ayri-ayrilikta izliyelim.

Basit yolla eski türk harflarından yaranan nakışlar

Şakuli düzüm sağlamakla (Üst Üste harf düzümü)

----K

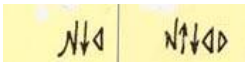

E harfı -

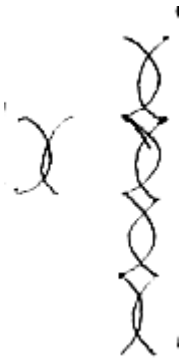

2. İ, I-

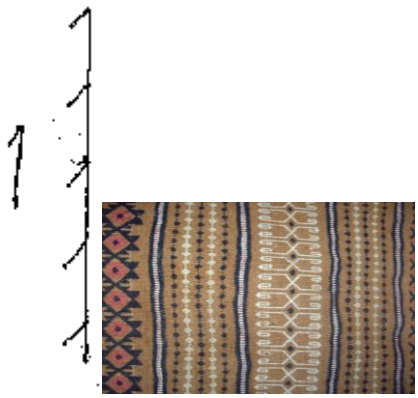

Bir Nokta Etrafında Döndermekle

N2-:

N harfı:

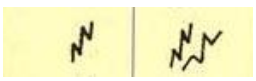

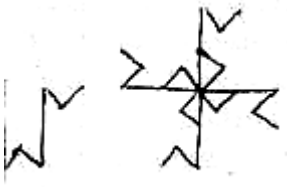

Z harfı: 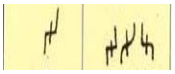

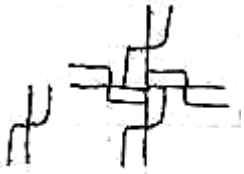

R harfı: 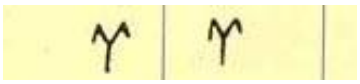

Bu üsluptan yararlanarak nakışların yapılma kuralları ile tanış olduk. Lakin nakışların yapılma kuralları bununla bitmiyor. Her nev yaranış üslupunun da kendi kendiliyinde yeni üsluplar oluştuğunu görüyoruz. Harfların birleşmesini bir kac uslupta göstere bilerik.

Z harfının üstden birleşiminin beş-5 nevini bulduk:

1. 2. 3. 4. 5.

N harfını bir nokta etrafında dönme uslupu ile 7-yedi nevini göstere biliriz:

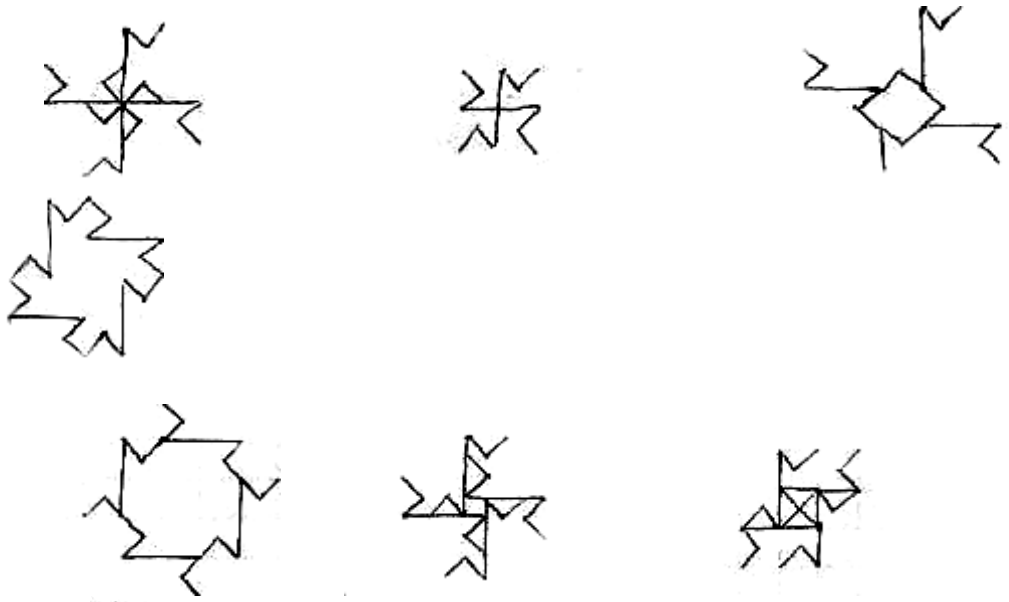

Z - harfının ise dönme ile 4 birleşmesini göstere biliriz.

Yandan birleşme ile de bir harf çeşitli tarzda birleşerek çeşitli nahışlar oluştura biler:

1. 2. 3. 4.

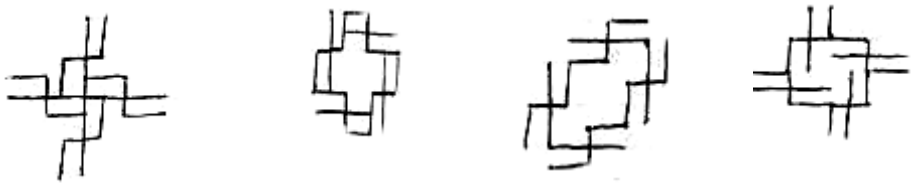

R harfı:

Döyüşçü erlerin asgeri düzümünü ifade eden birleşimler.

1. 2.

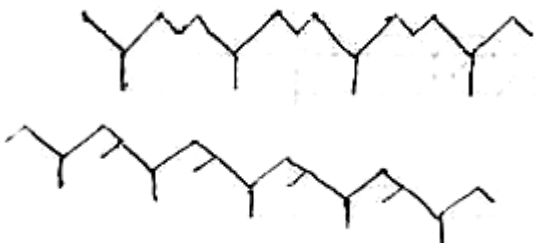

3

4.

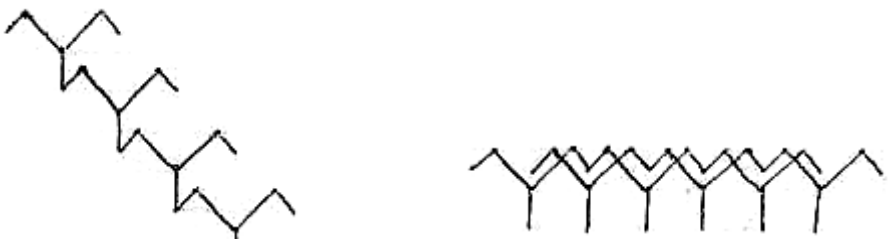

5.

6. 7.

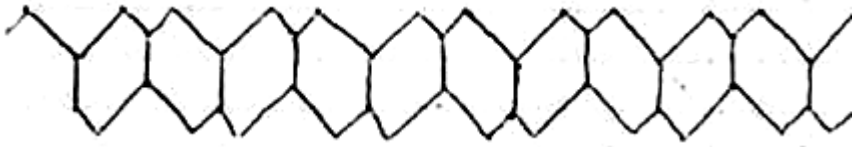

Harflar, Sade Harf Birleşimleri, Birleşmiş Harf Birleşimleri, Saha-Alan Birleşimleri gibi üç uslupda ve bu usluplardan doğan çeşitli usluplsardan yararlanarak insanlar nakışları oluşturuyor.

Lakin nakişların yaranma uslupları bununla bitmiyor. Harfların yuvarlak ve maili biçimde olanları nakış haline getirilmeden önce zik-zak (küçük parçalar) haline salınarken daha deyişik motivler halında gözükür.

S harfı

N harfı

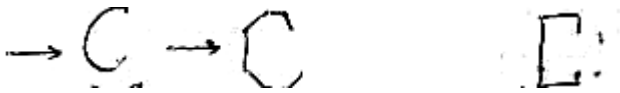

F harfı

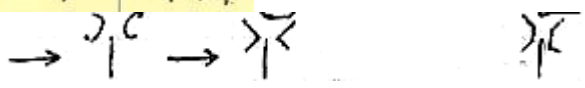

Birleşmiş Harf Birleşimleri- (Mürekkeb yolla).

Devretmelerden yaranan bu birleşimelerin oluşturduğu nakışların çeşitliliyi insanların fantazisine bağlı olarak net usluplara bağlı deyil.

N harfının birleşimlerini yaparak bunu anlatmaya çalışacağız.:

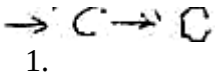

1. 2. 3.

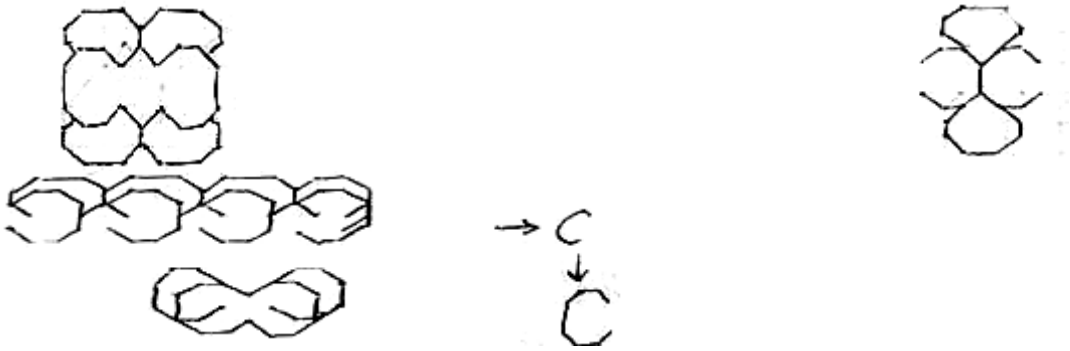

B-? -

Harfını da aynı ile önce zik-zak yapıp sonra fantazimizle nakiş haline getiririz:

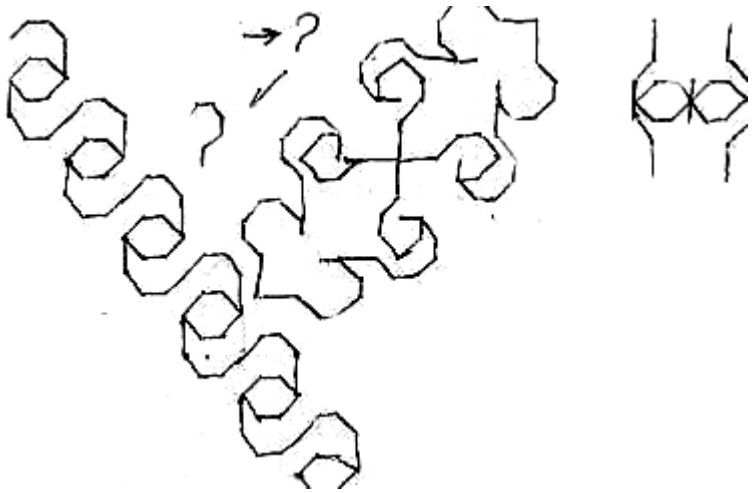

Nakışların dili ile konuşmak harf birleşimeleri ile mümkündür. Ayrı ayrı harflar bir birinin ardinca yazılarak nakış yaratdığı gibi onların birleşimleri de söz ifade ediyor.

Mesala "Ot"(od) kelimesi iki harfin birleşimi olarak nakışlara döne biler. Alt-alta birleştirilen bu iki harfdan yaranan nakışı kaç sayda yan-yana birleştirerken, günümüzde de, elbiseler üzerinde işlenen bu nakışı alabileriz.

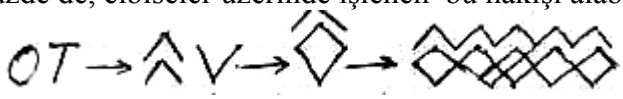

Besit yolla ve ya birleşimden alınan nakışları çok sayda yaparsak Alan-saha nakışları alarız. Ayni harfdan doğan nakışları da yan yana ve alt alta birleştirersek Alan nakışları alarız.

N harfını üst-üste birleştirerek haman birleşimlerden alınan nakışları daha sonra yanakı düzersek Alan nakışları bir birine doğru yönlenmiş ok gibi olar. Bu da, "Hayr ve Şer-Kötülük" enerjisi olan (In-Yan) anlamını ifade ediyor. Ayni bu harfı devretme yoluyla 4-dört tarafa çevirerek birleştirip alınan nakışları yeniden yanakı ve üst-üste birleştirsek aşağıdakı Saha nakışlaı alınar.

N harfı ile alınan birleşmeyi yan-yana birleştirsek yeni bir birleşme alınır.

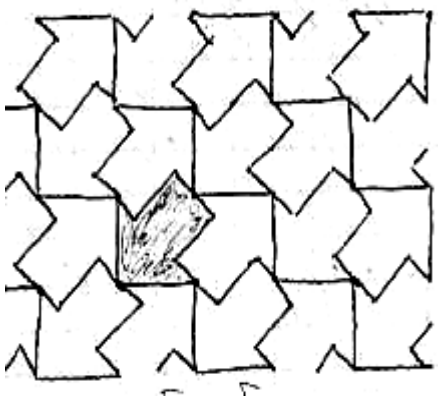

N harfını 3-4 dafa çevirmekle birleşme alarık
N harfının üst-üste birleşmesinden alınan nahışlar

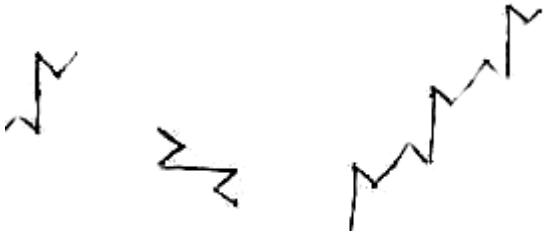

Sonra bu birleşmeyi yan-yana ve üst-üste birleştireriz

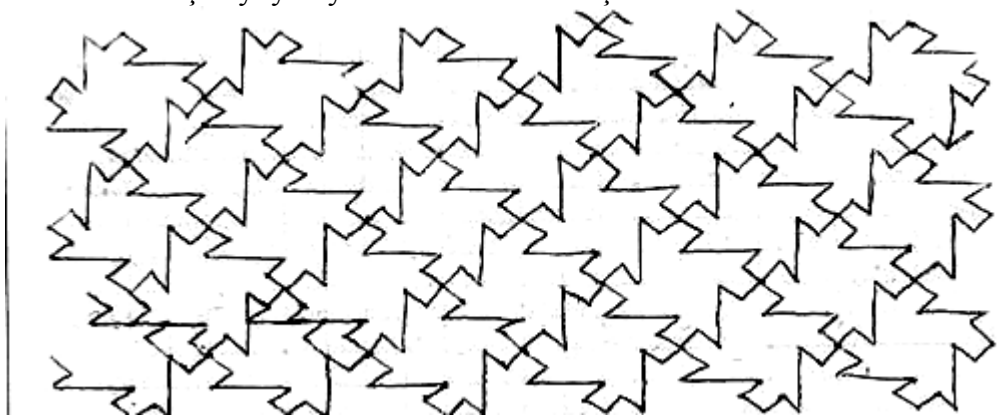

Birleşimleri sağa-sola maillendirmekle motiflerin alınası

Maili harfların zik-zak(küçük parçalar) haline salınarak birleşme yaptığımız gibi hattı harfları da maili biçime salarak nakış yaratmak mümkündür.

1. 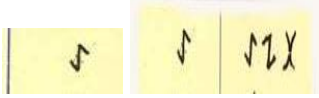 2. 4

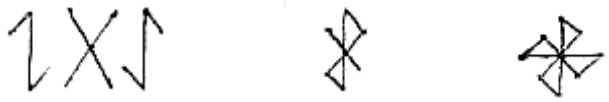

R harfı yan-yana birleştirmek yolu ile alınan nakışlar.

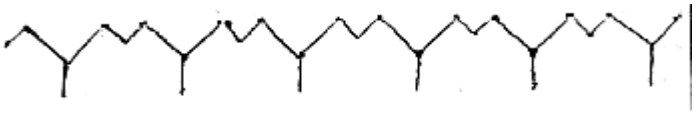

R harfı üst-üste birleşerken alınan nahışlar

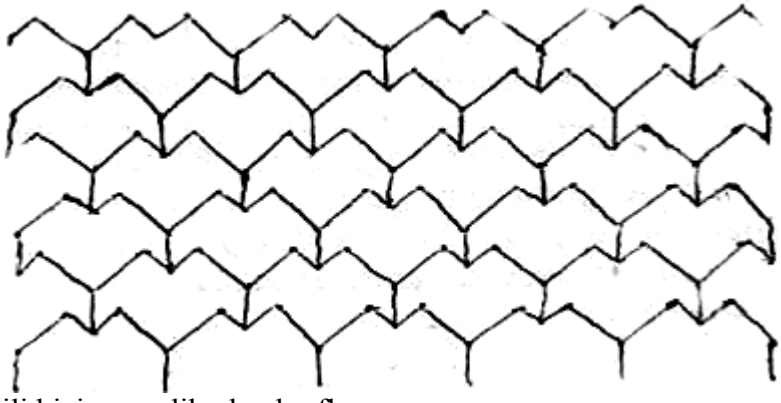

Maili biçime malik olan harflar

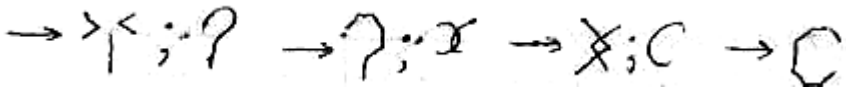

A harfını once maili biçim haline getirek

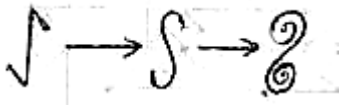

A harfı: L harfı:

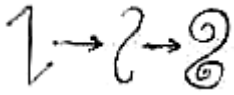

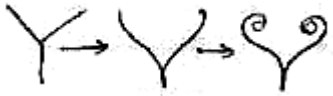

R harfı

Z harfı: N harfı:

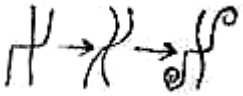

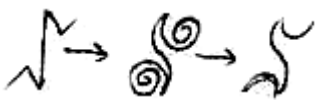

D harfı:

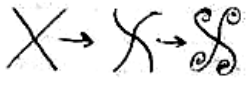

L harfı

:

T-

T1-

M harfı:

Ş harfı:

E harfı:

LM: -

A harfının buruk formasini

Yan-yana döndermekle alınan motif

Üst-üstü ve yan-yana

Maili formaya salındıkta bu harflarla daha kolay söz yazmak olur.

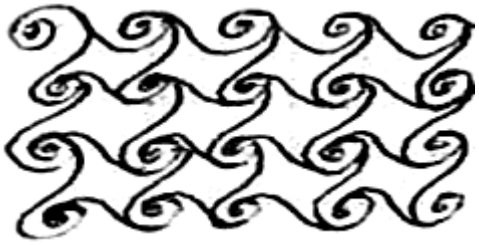

EL sözünün yazılışı maili nakışla

Yan-yana Birleşim

S1 -

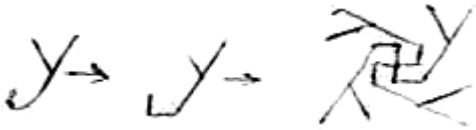

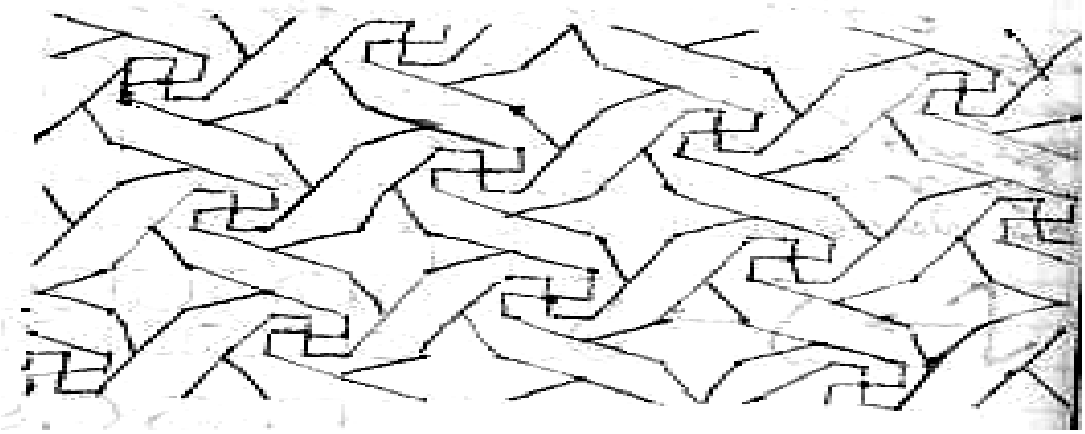

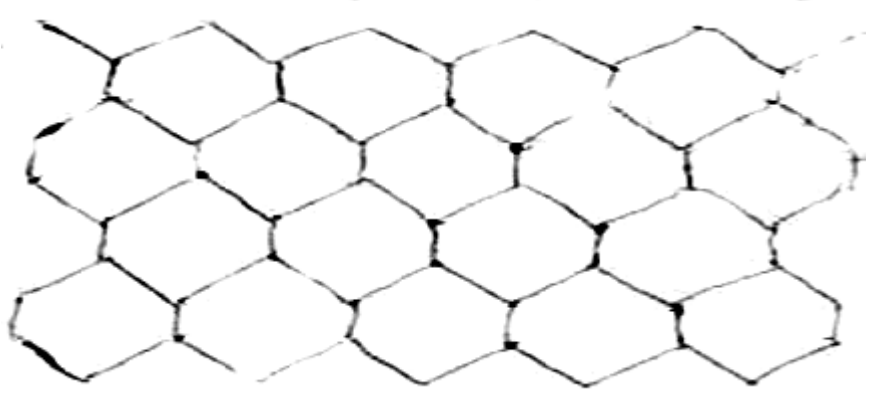

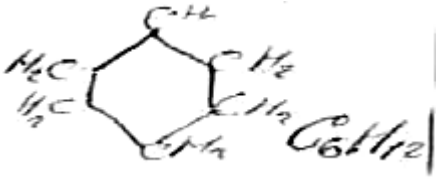
- tsiklo alken

Sonuç olarak araştırmadan görürüz ki, eski alfabe sırrını kendinde tutarak motif ve nakislarla yaşamaktadır. Nakışların kaynağı eski Türk alfabesi olduğu için, türkün bulunduğu her yerde bu motif ve nakışlar aynı olmaktadır. Buna örnek olarak Azerbaycan ve GaziAntep halılarını göstermek olar.

Azerbaycan halı ve kilim nakışları

Antep halısı antic

Türk milleti olarak kültür deyerlerimize bilgili olarak sahiplenmek için bir daha tarihin sırlarını çözmemiz gerekmektedir. Bunun için ise kültürümüzü ve tarihimizi iyi öyrenmek görevimizi yerine yetirmeliyiz.

KAYNAKÇA:

1. Kerimov Letif. (1961). Azerbaydjanskiy Kabjor, Baku-L. Izd-vo AN Azerb.SSR.

2. Göyüşov P.B., (1965). Arkeologiya ve din.”Azerbaycanın maddi medeniyyeti”,VI c. Baku

3. Şubnikov A.B., Konçik B.A., (1972). Simmetriya V Nauke I Iskusstve. “Nauka”, Moskva

4. Memmedov, H.S., Amiraslanov, I .R., Necefov, H.N., Mürseliyev, A.A. (1981).
Nakişlarin Yaddaşi, Azerbaycan Devlet Neşriyyati, Baku

5. Alyılmaz, Cengiz., (2007). (Kök)türk Harfı Yazıtların İzinde, KaraM Yayınları/ 21, Ankara

6. T.Gülensoy T., (1989) ”Orhun’dan Anadoluya Türk damgaları” , TÜrk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul

7. Gülensoy B., (1994). Köktürk alfabesinin Grafik Acıdan İncelenmesi, Yesevi Sevgi Dergisi. İstanbul

8. Yetkin, Ş., (1963). “Yurdumuzdaki Müzeler Ve Camilerde Bulunan Değerli Halılar”, Türk Kültürü Dergisi Sayı 4, s.2.

EĞİTİM GRUPLARI
TÜRK DÜNYASI ARAŞTIRMALARI VAKFI EĞİTİM GRUPLARI
I. ULUSLARARASI ÖĞRENCİ SEMPOZYUMU
"Türk Dış Politikası"
13 - 14 Mart 2009
Son Bildiri Gönderim Tarihi : 23 Şubat 2009
Kabul Edilen Bildirilerin İlanı : 3 Mart 2009
E-Posta : egrup@turan.org
İnternet Adresleri : http://www.tdavsempozyum.com | http://www.turan.org
Telefon : 0 212 511 10 06
Belgegeçer : 0 212 520 53 63
Adres : Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Süleymaniye Kültür Merkezi Şifahane Sokak No:6
Süleymaniye 34430 İSTANBUL TÜRKİYE

İSMAYIL QASPIRALI YARADICILIĞINDA TÜRK MİLLƏTİNİN DİRÇƏLİŞİ MƏSƏLƏLƏRİ SƏNƏTİNİN ESTETİK İDEALI KİMİ - Prof. Dr. Elman QULİYEV [42]

XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində krım-tatar ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi, Rusiya müsəlmanlarının lideri, türk millətinin müəllimi, xalq maarifi islahatçısı, "üsuli-cədid" hərəkatının və tatar mətbuatının banisi kimi şöhrət tapmış, "bütün türkçülük hərəkatının mərkəzi siması" (Yusif Akçura) hesab edilən İsmayıl Qaspiralı böyük və zəngin yaradıcılıq irsinə sahibdir. İsmayıl Qaspiralı yaradıcılığının şah əsəri olan "Tərcüman" mənsub olduğu türk xalqının ictimai-siyası və mədəni həyatında dirçəliş rolunu oynamaqla yanaşı, görkəmli şəxsiyyətin irəli sürdüyü "dildə, fikirdə, işdə birlik" ideyalarının reallaşmasında güclü təsir vasitəsinə çevrilmişdir. Böyük ideyalar carçısı İ.Qaspiralı mütərəqqi fikirlərin həyata keçməsində heç şübhəsiz, bədii ədəbiyyat və publisistikasını daha əhəmiyyətli hesab edirdi. İ.Qaspiraliya görə hər bir milləti millət kimi tanıtmaqda din və ədəbiyyatın rolu əvəzolunmazdır. Bu mənada İ. Qaspiralının ədəbiyyatsız xalqları "vəhşi tayfa" adlandırılması təsadüfi görünmür. "O, belə hesab edirdi ki, bədii əsər hər şeydən əvvəl geniş xalq kütləsinin arzu və istəklərinin ifadəçisi və düşüncələrinin tərcümanı olmalıdır" (Xeyrulla Məmmədov).

İsmayıl Qaspiralı türk dünyasının böyük şəxsiyyəti, ideoloqu olmaqla yanaşı, ilk növbədə nasir və publisist kimi məşhurdur. Onun yaradıcılığında roman və hekayələri mühüm yer tutur.

İsmayıl Qaspiralı Avropa və Afrika ölkələrini səyahət edən eyni bir qəhrəmanın macəraları əsasında silsilə romanlar yazmış, bunları "Tərcüman" qəzetində çap etdirmişdir. "Firəngistan məktubları", "Darürrahat müsəlmanları", "Sudan məktubları", "Qadınlar ölkəsi" və "Molla Abbas Fransalıya təsadüf: Gül Baba ziyarəti" əsərləri eyni qəhrəmanın – Molla Abbasın iştirak etdiyi müxtəlif romanlar silsiləsidir. Silsiləyə daxil olan ilk əsər "Firəngistan məktubları" dir. Roman 1887-1889-cu illərdə "Tərcüman" qəzetində "Molla Abbas" imzasıyla dərc edilmiş, az vaxt keçmədən ayrıca kitab halında çap olunmuşdur. Qeyd etdiyimiz kimi "Firəngistan məktubları" əsərinin baş qəhrəmanı Daşkəndli Molla Abbasdır. Onun vətənindən Fransaya gəlməsi, oradan İspaniyaya getməsi, başına gələn əhvalatları hekayə etməsi əsərin məzmununu təşkil edir. Əsərdəki hadisələr bilavasitə Molla Abbasın dili ilə nəql olunur. Əsərin əvvəlində Molla Abbas özü və səfərinin məqsədi haqqında belə məlumat verir: " Daşkənddən səfərə çıxanda iyirmi iki yaşında idim. Atamdan qalmış mal və sərvətlə nə qədər dolaşsam da yetərli idi. Özüm harda, vətən və yurd orda olacaq kimi tək başına bir gənc idim. Səyahət, elm və bilik üçün nə qədər uzaqlarda olsam da ardımca baxıb qalacaq yox idi. Orenburqdan keçib Moskvaya gəldim. Burada gördüklərim və Kazanlı tanışlarımdan anladığım məlumata görə Firəngistan qayət könlümə düşdü, bu ölkələri görməyə həvəs etdim. Bir də ki, əski kitabda Avropada zamanı ərəb və türkdən qalmış əzizlər və ziyarətlər olduğunu bilib, bunları ziyarət etməyə murad etdim. Bu halda Ades (Odessa) şəhərinə gəldim". Molla Abbasın səfər zamanı məqsədinə uyğun olaraq Macarıstanda "Gül Baba"

[42] Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti "Türk araşdırmaları" elmi-tədqiqat mərkəzinin müdiri, Bakı/AZƏRBAYCAN

(Macarıstanda XVI əsrdə Osmanlı türklərindən qalmış bir bəktaşi şeyxinin türbəsi), Fransada "Qırx əzizlər" adlı (732- ci ildə İslam ordusunun Fransadan geri çəkilərkən şəhid olmuş əsgərləri üçün tikilmiş məqbərə. Hazırda onun mövcud olub-olmaması məlum deyil.) müqəddəs ocaqları ziyarət etməsi barədə əsərdə məlumat verilir.Romanda Molla Abbasın Odessada teatr tamaşasına baxarkən firəng qızı Jozefin ilə tanışlığı və ondan Fransa haqqında məlumatlar alması bilavasitə baş qəhrəmanda hələ Avropanı görmədən Avropa təəssüratlarının yaranmasına, onun Avropaya olan meylinin artmasına xidmət rolunu oynayır. Molla Abbasda şərq yox, Avropa marağının güclənmə səbəbi də əsərdə bu tanışlıqla əlaqələndirilir: "Bir həftə keçdi. Bu günləri həp firəng qızı ilə keçirdim. Firənglər və Firəngistan haqqında mənə məlum etdiyi əhvalatlara görə firəng qövminin diqqətəlayiq və təəccüblü olduğuna şübhəm qalmadı. Belə ki, Jozefinlə tanış-biliş olunca islam ölkələrini ziyarət etməzdən əvvəl yabançı ölkələri gəzib, görüb, anlamağa qayət həvəsli oldum". Göründüyü kimi, Molla Abbasın bir tərəfdən kazanlı tanışlarından, digər tərəfdən də firəng qızından Avropa haqqında eşitdikləri onun bu diyara getmək həvəsini nəinki artırmış, eyni zamanda "firəngin diqqətəlayiq və təəccüblü" cəhətlərinə meylini gücləndirmişdir.

Hadisələrin inkişafı zamanı biz Molla Abbasın Jozefinlə nigah bağladığının şahidi oluruq. Molla Abbas dünyaya gələcək övladlarının müsəlman kimi tanınmasını vacib şərt hesab edir. Bu şərti müəllif əsərdə bir məqsəd kimi işlədir. Lakin əsas məqsəd Molla Abbasın Avropaya doğru səyahəti zamanı keçdiyi ölkələrdə gördüyü hadisələr və onlara münasibətində açıqlanır.

Rusiya, Ukrayna, Polşa, Qalitsiya, Almaniya, Macarıstan torpaqlarından keçərkən Molla Abbasın keçirdiyi hisslər, bu ölkələr haqqında onda yaranan təəssüratlar olduqca orijinal təsirə malikdir. Xüsusən alman və macar elm, təhsil, mədəniyyəti onda heyrət doğurur. Zəngin kitabxanaların, modern təhsil sisteminin olmasını müəllif qəhrəmanının dili ilə cəmiyyətin inkişaf təməli kimi səciyyələndirir. İ. Qaspiralıya görə "elm, mərifət günəş işığı kimidir. Cümlə aləmə aydınlıq və qüvvət verir." Əslində bu fikirlərdə öz maarifçi görüşlərini əks etdirən İ. Qaspiralı xalqların tərəqqisini elm və təhsildə görərək millətinin də bu yolu tutmasını arzulayır. Əsərdə Molla Abbasın Vyana şəhərində görkəmli türkoloq Vamberi ilə görüşü maraqlı tərzdə təqdim olunur. Müəllif Vamberinin Türkistanda tarixi abidələrin tədqiq etmək marağını, ora gəlişinin bir səbəbini məhz onun özünün və mənsub olduğu macar xalqının türk əsilli olması ilə bağlayır. Düzdür, əsərdə Vamberinin Türkistana getməsinin başqa bir səbəbi də açıqlanır: " Rəvayətə görə Vamberi dərviş qiyafəsinə girib Türkistanı dil kəşfi üçün dolaşmamış. Bu adamı bu tərəfə ingilis hökuməti yollamışdır. Bu səyahət zamanı ruslar Ağməscid və Evliyata qalalarını alıb Kokand və Daşkənd tərəfə gəlməkdə imişlər. Bir türlü şübhə olmamaq üçün ingilis casusu yollamayıb, venqriyalı Vamberini yollamışlar. Vamberi İrandan, Xivədən keçib Buxaraya yetmişdir." Əsərdə səslənən bu fikirlərdə müəyyən tarixi faktların sadalanması ilə yanaşı türk, mənəvi-mədəni tarixinin qədimliyinin təsdiqi də dayanır. Bir qədər əvvəldə adlarını sadaladığımız Avropa ölkələrində Molla Abbasın türk tarixi abidələrini axtarması, həmsöhbət olduğu şəxslərdən bugünkü qərb mədəniyyətinin əsasında dayanan bir sıra islam dəyərlərinin mövcudluğu ilə əlaqədar məlumatlar eşitməsi türk-müsəlman təsirinin təkcə Şərqə yox, həm də Qərbə nüfuzundan xəbər verir. Əsərdə Molla Abbas çox hadisələrlə üzləşir.O, Parisə gəldikdən sonra Jozefini boşayır. Müsyo Şalon adlı tanınmış bir şəxslə tanış olur. Onun qızı Marqaritaya fars və türk dillərindən dərs keçir. Avropa mədəniyyəti, təhsil sistemi, əxlaq, ailə və məişət tərzi barədə bu şəxslərlə söhbətlərində Molla Abbas Şərqin nə qədər geri qaldığını açıq-aşkar duya bilir.

Molla Abbasın Marqaritaya türk və fars dillərini öyrətdiyi kimi, özü də fransız dilini öyrənmək üçün məktəbə gedir. O, Marqaritaya olan sevgi hisslərini cilovlaya bilmir. Əslində onların məhəbbəti qarşılıqlı məhəbbət əsasında qurulur. Parisdə demək olar ki, 8 ay problemsiz yaşayan Molla Abbas bir yaşlı qadının qətlində günahlandırılıb həbs edilir. O, azadlıqda olarkən tez-tez elm, təhsil, mədəniyyət sahəsində Qərb ilə Türkistanın fərqini müqayisə etdiyi kimi, həbsxanada da Avropa həbsxanalarının Şərq həbsxanalarından fərqləndiyini görür və bunun timsalında Fransa məhbəslərini cəza yeri yox, islah məktəbi kimi qiymətləndirir. Əslində, obrazın geniş müqayisələrində İ.Qaspiralı özünün islahatçılıq görüşlərini oxucuya təqdim edir. Molla Abbas 16 gün həbsxanada saxlanıldıqdan sonra məhkəməyə gətirilir. O, məhkəmədə qadının öldürülməsindən xəbərsiz olduğunu, nahaqdan tutulduğunu bildirsə də, heç bir fakt, dəlil gətirmədiyi üçün məhkəməni inandıra bilmir. Hətta onun vəkili də hüquqlarını qoruduğu insanı müdafiə etməkdə aciz qalır. Əsərlə tanışlıq zamanı görürük ki, qətl törənən zamanı Molla Abbas şəhərdən uzaqda yerləşən bir məkanda Marqarita ilə olan gizli şəkildə görüşdə imiş. Molla Abbas bilirdi ki, əgər bu dəlili məhkəmənin nəzərinə çatdırsa, onu günahsız kimi buraxacaqlar. Lakin başa düşür ki, Marqarita ilə olan gizli görüşlərinin sirri açılsa təkcə bir qızın yox, həm də bir şərəfli ailənin namusuna ləkə yaxılacaqdır. Necə deyərlər, öz başını qurtarmaqla başqa bir başı bəlaya salacaqdır. Məhkəmənin gedişi zamanı salona üzləri və başları tamamilə örtülmüş, sifətləri görünməz olan iki qadın daxil olur. Məlum olur ki, onların biri şahid qismindədir. Digəri isə şahid olacaq qadının halı pis olduğundan onu məhkəmə binasına gətirməyə yardımçı olmuşdur.Şahid qadın adını, kimliyini məhkəməyə bildirmədən ifadə vermək istəyir.Çünki qadın bilir ki, kimliyi aşkar olsa ailə namuslarına xələl gələcək, günah sahibi kimi qınaq obyekti olacaqdır. Lakin hakim ifadə verən şəxsin kimliyinin bilinməsinin vacibliyini tələb etdiyinə görə çarşablı qadın örtüyünü başından götürərək Marqarita olduğunu söyləyir.

Marqarita yaşlı qadının qətl olundugunu gün Molla Abbasla şəhərdən 2-3 saatlıq kənarda olduğunu, ayrı-ayrı günlərdə isə hotellərdə öz adlarını gizlədərək, başqa ad altında gün keçirdiklərini bildirir. Marqaritanın atası Müsyo Şalon bu sözləri eşitdikdə halı pisləşir və bir qrup adam onu zaldan kənara çıxarır. Lakin Müsyo Şalon beyninə qan sızmasından vəfat edir.

Marqaritanın çıxışı Molla Abbasın günahsız olduğunu sübuta yetirir. Onu azadlığa buraxırlar. Marqarita atasının ölmündən bir müddət xəbər tutmur. Müsyo Şalonun guya ticarət məqsədi ilə Moskvaya getdiyini Marqaritaya bildirib onu sakitləşdirsələr də, az vaxtdan sonra qız atasının ölümündən xəbər tutur. O, Molla Abbasa olan məhəbbətinin atasının ölümünə səbəb olduğundan günahını əfv etmək xatirinə dərvişanə ömür sürməyə qərar verir. Elə bu səbəbdən də Molla Abbasa olan məhəbbət və ünsiyyəti üzərindən xətt çəkir.

Molla Abbas Pale Royal bazarında Şeyx Cəlal adli fransız, ingilis, ispan dillərini öz ana dili kimi bilən bir ərəbə rast gəlir. Şeyx Cəlal 15 il Avropa məmləkətində ticarətlə məşğul olduğundan bu yerləri yaxşı tanıyır. Onun Avropa barəsindəki fikirləri Molla Abbasda müəyyən maraq doğurur. İ.Qaspiralı bir növ özünün ictimai-siyasi, elmi-mədəni, əxlaqi və s. görüşlərini bu yolla oxucusuna çatdırmağı daha məqsədə uyğun hesab edir. İ. Qaspiralı haqqın, ədalətin təntənəsində və bunların mövcudluğunda insan səadətinin dayandığını bəyan etmişdir. Əks tədqirdə mərifətə, ağla, tərbiyəyə qalib gələn eqoizmin, nəfsin cəmiyyət üçün ziyanlarından bəhs açaraq əsl həqiqət yoluna çatmağın mümkünlüyünü belə görürdü: “Malın çoxluğu, artıqlığı insanları səadətli etməz. İnsan səadətinin çeşməsi birdir və bu da haqq və ədalətdir. Elm, təhsil və tərbiyə haqqın və ədalətin yayılmasına hizmət

etmədikcə növi-bəşər səadətdən uzaq qalacaqdır.” Bu fikirlər İ.Qaspiralının ictimai-sosial və maarifçi görüşlərinin əsasında dayanan fikirlərdən biridir. İ.Qaspiralı dünyanı gəzdikcə, millətlərinin halı ilə tanış olduqca belə bir qəti fikrə gəlir ki, türk millətinin gələcək səadət yolu təhsil və elmdədir. O, məktəblərin açılmasını bu yolda vacib addım hesab edir.

“Firəngistan məktubları” romanının baş qəhrəmanı Molla Abbasın bir sıra Avropa ölkələrinə səyahəti fonunda müəllifin elm və maarifi təbliğ obyekti kimi ön planda saxlaması da bu zərurətdən irəli gəlmişdir. “Firəngistan məktubları” əsəri Şeyx Cəlalın məsləhəti ilə Molla Abbasın müsəlmanların əvvəlki zamanlarda qazandığı şərəf və mədəniyyətini öyrənmək üçün Əndəlisə” getməsi ilə başa çatır. Molla Abbasın İspaniyaya səyahəti və burada başına gələn əhvalatlar “Darürrahat müsəlmanları” əsərinin mövzusunu təşkil edir. Əsər “Tərcüman” qəzetindən əlavə, müəllifin sağlığında iki dəfə kitab (1891-1906) çap olunmuşdur.

Qeyd edək ki, “Darürrahat müsəlmanları” “Firəngistan məktubları”nın davamıdır. “İdareyi-tərcüman” imzası ilə əsərə yazılmış ön sözdə bu fikir öz təsdiqini belə tapır: “Daşkəndli Molla Abbasın - Fransaya səyahətindən ötrü fransalı ad almış əfəndinin Fransada gördükləri “Firəngistan məktubları” başlığıyla “Tərcüman”da çap edilmişdir. Bu məktubların ikinci qismi Əndəlisə səyahəti və indiyə qədər naməlum cəmiyyəti-İslamiyyənin hal və vücudundan xəbər verir. “Firəngistan məktubları”nın ikinci qismi ayrıca bir əhəmiyyətə layiq olub bəxtiyaranə bir surəti-məişətə yetişmiş cəmiyyəti müslimidən bəhs etdiyinə görə... “Darürrahat müsəlmanları” başlığı ilə risalə (kitabça) şəklində çap edildi və qəzetimizin cümlə müştərilərinə acizanə hədiyyə olaraq göndərildi.”

Əsərdə bəzi kənara çıxmaları nəzərə almasaq, hadisələr Darürrahatda – xəyali İslam ölkəsində cərəyan edir. Molla Abbasın “gizli bir vadidə yaşayan müsəlmanlar” arasında görüb yaşadıqları “Darürrahat müsəlmanları” əsərinin mövzusunu təşkil edir.

Əsər maraqlı mövzu üzərində qurulmuşdur. Fransa ilə vidalaşan Molla Abbas 43 saatdan sonra İspaniya sərhədinə çatır. İlk öncə bu ölkədə gömrük məmuru ilə rastlaşan Molla Abbas məmura İspaniyanı ziyarət etmək məqsədi ilə gəldiyini bəyan edir. Sonra İspaniyanın tarixi haqqında məlumatlar diqqəti cəlb edir. Məğrib valisi Musa ibn Nusayr və Tarik ibn Ziyad tərəfindən bir çox Qərb əyalətlərinin, o cümlədən İspaniyanın fəth olunması faktları əsərdə tarixi – xronoloji ardıcıllıqda yer alır. “Darürrahat müsəlmanları” əsərində göstərilir ki, İspaniyaya İslamın gəlişi özü ilə mədəniyyət gətirdi. Şəhərlər, məktəblər, yollar tikildi, fabriklər işə düşdü, su boruları çəkildi və.s.

Yazıçı İslamın Əndəlisdə qurub – yaratdıqlarının saysız həddə olduğunu nəzərə çatdırır. Bu məqsədlə müəllif ərəb tarixlərindən götürdüyü faktlara istinad etməklə ispan müsəlmanlığı dövründə mövcud olan şəhər, cami, mədrəsə, xəstəxana, hamam və s. Sayları haqqında məlumatı əsərə daxil edir. Ərazidə İslamın zəfər çalması. “əhi – islamın” çoxalması inkişafın əsas səbəbi kimi təqdim edilir: “Əaliyi – islamiyyənin çoxalması və tərəqqisi, günbəgün məsud olması Əndəlis qitəsini cənnət misallı bir mahal etmişdir...”

Lakin 800 ildən sonra İspaniyadan İslam ordusu geri çəkilməyə məcbur olur, Ferdinantın rəhbərlik etdiyi ispan əsgəri qələbə çalır, İslamdan qalmış bütün abidələr dağıdılır və əhaliyə divan tutulur: “Dağlar arası Darürrahat namı verdiyimiz mahalın cəmiyyəti – islamiyyəsi baba Seyid Musanın əqrəba və dostlarından hasil olan xalqdır. Əndəlisü tamam istila edib, güc və qüvvət aldıqdan sonra ispanlar əhli - islama aman və mərhəmət etməyib,...camilərdə namaz və azan oxutmayıb, məktəblərdə təhsil və tərbiyəni yasaqlayıb. İslamın əlini – qanadını kəsməyə başlamışlar”. Əsərdə Şeyx

Cəlalla Molla Abbasın mükaliməsi fonunda istər Avropa, istərsə də Türkistan tarixi, mədəniyyəti haqqında fikirlərə, millət və cəmiyyətin formalaşmasinda elmin, təhsilin rolu məsələlərinə geniş yer verilir.

Əsərdə Əndəlisün məşhur sərdarı mərhum Seydi Musanın dost və əqrabalarına ünvanladığı, yazdığından 700 il sonra (miladi 2076-cı ildə) açilması vəsiyyət olunan möhürlü məktub haqqında məlumatın verilməsi ilk baxışdan qəribə görünsə də, müəyyən mənada ölkə və millətin gələcəyi barədə oxucunu düşünməyə vadar edir. Amma Seydi Musanın vəsiyyətinin dəqiq mətninin nədən ibarət olması təbii olaraq əsərdə açıqlanmasa da, obrazların ehtimallarında burada xalq və millət problemindən, digər millətlər ilə müsəlmanların münasibətlərindən bəhs edilməsi güman edilir.

Əsərin sonunda Molla Abbas Parisdən bir məktub alır. Məktubu Molla Abbasa Marqarita yazmışdır. Məktubdan məlum olur ki, Sudanda Mehdi Məhəmməd Əhməd adlı bir vətənpərvər igid Misiri tutmuş ingilislərin əleyhinə müharibəyə hazırlaşır. Bəzi vətənpərvərlər Mehdi ordusuna kömək məqsədilə Sudana gedirlər. Marqaritanın yazdığına görə bu məqsədlə Avropada pul toplanır və şəxsən özü buna görə 25000 frank yardım etmişdir. Marqarita Molla Abbasın ərəb dilini bildiyi üçün Sudana gedən fransızlara qoşulacağına ümid etdiyini bildirir və bunu arzulayır. Molla Abbas Marqritaya Parisə gəlib onunla görüşəcəyi və bundan sonra Sudana gedib – getməyəcəyi qərarını verəcəyi barədə məktub yazır.

Əsər bu sonluqla başa çatır. Əslində sonluğun bu cür verilməsi ilə müəllif yeni hadisələrə keçid alır. Daha doğrusu , oxucu qabaqcadan anlayır ki, sonrakı hadisələr Sudanda cərəyan edəcəkdir. Məhz bu ölkə ilə bağlı cərəyan edən hadisələr "Sudan məktubları" əsərinin mövzusunu təşkil edir. "Sudan məktubları"nın ilk nəşri "Tərcuman" qəzetinin 1889 – cu il tarixli 35-46-cı saylarında dərc olunmuşdur.

Əsərin məzmunu belədir: "Darürrahatdan Parisə gələn Molla Abbas Marqarita ilə görüşür. Marqarita ona atasının ölümündən sonra atasının ticarət işlərini davam etdirdiyi, Bombey, Bağdad, Təbriz və.s yerlərə məktub yazıb bu şəhərlərin tacirləri ilə ticarət əlaqələri qurmaq niyyəti barədə məlumat verir. Marqarita həmçinin İslam ölkələri ilə Fransa ticarət əlaqələrindən də söhbət açır. Lakin o, İngiltərənin Misirə girməsindən sonra Fransız – Misir ticarəti arasında böyük əngəllərin yaranmasını narahatçılıqla qeyd edir. Marqarita bildirir ki, Sudan ölkəsində ingilislərə qarşı Şeyx Məhəmməd Əhməd[1] müharibəyə başlayıb. Ancaq onların balta, ox, qılınc və s. ilə ingilis topunun qarşısında duruş gətirməsi müşküldür. Buna görə sudanlılara top atmağı öyrətmək, əsgəri hərbi təlim keçmək üçün köməyə getmək lazımdır. Marqaritanın məsləhəti ilə Molla Abbas, Müsyo Marten top məmuru, Müsyo Mark hərbi mühəndis, Müsyo Jan isə həkim idi. Molla Abbas özü kimi bu üç şəxsin də adını dəyişir. Müsyo Marten Əli Özden, Müsyo Mark Noqay Timur, Müsyo Jan isə sənətinə uyğun olaraq Loğman adını qəbul edir.

Şeyx Abbas Dağıstani (Molla Abbas) – cəzayir ərəblərinin yaşadığı yerə gəlir. Onlara Şeyx Şamilin ruslara qarşı mübarizəsindən danışır. Səhrayi – Kəbir (Böyük Səhra) və Sudan haqqında məlumatlar öyrənir,oraya getməyin yollarını arayır. Molla Abbasa anladırlar ki, Sudana gedən ən rahat yol "Divanələr ölkəsi"ndən və "Qadınlar ölkəsi"ndən keçir. Abdulla Dari adlı bir şəxs onlara bələdçilik etmək arzusunda olduğunu bildirir: "Loğman dostlarına bildirir ki, qorxuram bu insan bizə xəyanət edə". Molla Abbas və mühəndis isə Abdula Daridən xəyanət gözləmədiklərini bildirirlər. Lakin əsərin sonunda hər kəs özlüyündə belə fikirləşir ki, əgər o, xəyanət edib bizi təslim edərsə, divanələrə yox, qadınlara əsir düşməyimiz daha yaxşı olar. Maraqlıdir ki, İ.Qaspiralı əsərin sonunda davamı irəlidə (" yəni ardı var") yazsa da

"Tərcüman"ın sonrakı saylarında bu əsərin çapına rast gəlinməmişdir. Lakin qəzetin növbəti saylarında "Qadınlar ölkəsi" əsəri dərc olunmuşdur.

Məzmunundan da göründüyü kimi, "Sudan məktubları" ında hadisələr Avropadan Afrikaya köçülür. Qarşısına Daşkəsəndən İstanbula gəlib, oradan da Hicaza yollanmaq məqsədi qoyan Molla Abbas taleyin qisməti ilə Firəngistana, oradan da Afrikaya –Sudana gəlməli olur. Müəllif Molla Abbası az qala dünyanın böyük bir qismində gəzdirməkdə məqsədi Avropa, Asiya və Afrika xalqlarının həyatı üzərində apardığı müşahidələri və bunlardan hasil olan nəticələri oxucu ilə bölüşməkdir. "Sudan məktubları " ında XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində Avropa imperializminin Şərq istilası, Şərqdə milli azadlıq hərəkatının güclənməsi, xalqların öz müqəddaratlarını həll etmək uğrunda mübarizəsi və digər məsələlər əksini tapır. Lakin İ.Qaspiralı maarif və tərbiyəni bütün məsələlərin mərkəzində saxlayır. Ona görə də bu mühitdə qadının bütün fəaliyyət dairəsi təkcə yaşadığı mənzil divarları arasında məhdudlaşmır, həm də haqları tapdanır.

İ.Qaspiralı "Sudan məktubları" əsərində İslam ölkələrinin qadınları ilə Avropa qadınlarını müqayisə etməklə fərqləri sadalayır və qadını cəmiyyətin aparıcı insanı kimi görmək istəyir: "İslam və frenk qadınları arasında hal və tərbiyədə fərq çoxdur. Frenklərin haqqı inkar olunmaz: Çocuğa baxmaq, tərbiyə vermək, təbiblik etmək qadınlarının hünəridir. Bunlar ədəbli və pak olsalar dünyanın ən iyi qadınları olurlar. Frenk hünəri ilə İslam ədəbi bir yerə gəlsə daha gözəl olur"

"Sudan məktubları " əsərində bəşəriyyətin bütün nizamını kitab,məktəb və tərbiyə ilə bağlayan muəllif bu sahədə avropalıları başqalarına nümunə göstərir,bütün bunları müsəlman həyatı üçün vacib hesab edir: " Firənglərin hər işi kitablara görədir. Hər işi məktəblərdə kitablardan öyrənirlər."

"Sudan məktubları" nın bir növ davamı olan "Qadınlar ölkəsi" əsərində Molla Abbasın macərələrı sona çatır. "Qadınlar ölkəsi " 10 avqust 1890 –cı ildən 2 iyul 1891-ci ilədək "Tərcuman"ın müxtəlif saylarında dərc edilmişdir.Bu əsərdə Molla Abbasın və onunla bərabər üç fransız gəncin, Şeyx Məhəmməd Əhmədə kömək üçün getdiyi zaman Qadınlar ölkəsində əsir olmaları və çətinliklə də olsa əsirlikdən qurtarmaları və s. hadisələr öz əksini tapır. Molla Abbas Cəzayir şəhərindən ayrılıb 18 gün yol getdikdən sonra Səhrayi –Kəbirə çatır. Sudanlı zənci Abdulla Dari onlara bələdçilik edir. Abdulla Darinin xəyanəti nəticəsində yolda onları Qadınlar ölkəsinin əsgərləri əsir edirlər. Buna görə bu ölkənin Malikəsi (kraliçası) Abdulla Dariyə qızıl bağışlayır. Bu ölkə qəribəlikləri ilə diqqəti cəlb edir. Burada qadınlar ixtiyar sahibləridirlər. Ölkəni onlar idarə edir. Çöl işlərini onlar görür, müharibəyə gedir. Qadınlar üzləri açıq gəzir və s.

Əksinə kişilər ev işləri görür, uşaqları böyüdür, yemək bişirir paltar yuyur qadınlara qulluq edirlər. Digər bir fərqli cəhət də o idi ki, bu ölkədə qadınlar çox kişi alırdılar.

Ölkənin kraliçası Molla Abbasdan Avropa və müsəlman ölkələrində qadınların vəziyyəti ilə əlaqədar məlumatlara qulaq asdıqca bu adətlərə nifrət və ikrah hissi ilə münasibət bildirir. Bütün bunlar real həyatı əks etdirmir. İ.Qaspiralı belə bir fantaziya ilə diqqəti fanatik İslam cəmiyyətinə yönəidir.Qadına münasibətin dözulməzliyinə etirazı başqa bir formada təqdim edir. O, qadınlar ölkəsində kişilərin bu halının təsviri ilə insanları təəccübləndirir. Yazıçı bununla demək istəyir ki, müsəlman mühitində də qadınlara münasibət belədir. Bu təkcə təəccüblü yox, həm də dözülməzdir.

Üç fransız ilə Molla Abbas gənc kraliçanın karvan qarətinə getdiyindən istifadə edib qaçırlar. Onlar qarət olunacaq karvana çatib onları bu işdən xəbərdar

edirlər və birlikdə Qadınlar ölkəsinin əsgərlərini məğlub edərək Tunisə yol alırlar. Otuz yeddi gündən sonra Tunisə yetişirlər. Buna görə onlar Sudana getməkdən imtina edirlər. Üç fransız gənc Tunisdən Fransaya, Molla Abbas isə İstanbula yola düşür. Molla Abbas uzun illərin həsrətinə son qoymaq üçün tezliklə Daşkəndə qayıtmaq fikrini qətiləşdirir.

"Tərcüman" qəzetində oxuculara "Divanələr ölkəsi" və "İstanbul məktub"larının yayımlanması vəd olunsa da, bu əsərlər haqqında indiyə qədər məlumat əldə edilməmişdir. Lakin İ.Qaspiralının Molla Abbasın şagirdinin Macarıstanda yerləşən Gül Baba pirini ziyarəti zamanı müəllimi ilə görüşməsini və aralarındakı danışıqlarını əks etdirən "Molla Abbas Fransalıya təsadüf" adlı əsəri 1908-ci "Tərcüman"ın ayri-ayri saylarında bütöv halda dərc ololunmuşdur.

Əsərdən məlum olur ki, Molla Abbasın şagirdi öz müəllimi ilə 4-cü sinifdə oxuduğu zaman tanış olmuşdur. Lakin Molla Abbası məktəbdə ona müəllim kimi dərs dediyinə görə yox, onun "Firəngistan məktubları"nı oxuduğu üçün özünə müəllim hesab edir. Əsərdə əsas hadisələr Macarıstanda baş verir. Molla Abbas öz şagirdi ilə bu ölkədə görüşür. Gül Baba ziyarəti zamanı Molla Abbas bu ziyarətgahın tarixi haqqında şagirdinə belə məlumat verir: "Gül Baba iranlıdır. Türklərin Macarıstana gəlişindən əvvəl bu ölkəyə səyahət edib və burada vəfat etmişdir." (Lakin bundan fərqli olaraq prof.Yavuz Akpınar "Firəngistan məktubları" əsərinə verdiyi izahatda Gül Babanın Bəktaşi şeyxi hesab edir, bu ziyarətgahı Macarıstanda Osmanlılardan qalmış XVI əsr dini abiəsi kimi göstərir). Macarların rəvayətinə görə Gül Baba Budin şəhərində xəstələnir. Şəhər əhli ona xidmət göstərir. Bu zaman bir gənc dərviş zühur edir. O, canını təslim edən Gül Babanı dəfn etdikdən sonra qeyb olur. Şəhər əhalisinin gözləri qarşısında baş vermiş bu hadisədən sonra insanlar onun məzarını ziyarətgaha çevirirlər. Türklərın Macarıstana gəlişi ilə bu məzarın üstündə sərdabə tikilir. Türklərin macar elindən gedişindən sonra da bura ziyarətgah olaraq qalmışdır. Əsərdə Rəşid əfəndi ilə tanışlıq və onun haqqında verilən məlumat hissələri də oxucu marağından kənarda dayanmır. Rəşid əfəndi Şərq siyasi durumunu, rus, ingilis, İslam və türk dünyası münasibətlərini yaxşı bilən türk mütəxxəssisi təqdim olunur. Onun 75 yaşı olsa da, 60 yaşlı insan kimi görünür.

Şərq ictimai-siyasi, mədəni həyat tərzini ingiliscə yazaraq avropalılara çatdırır. Lakin onun bütün danışıq və müqayisələrində bir türk təəssübkeşliyi var. Əsərin sonunda özünün dediyi kimi: "Avropaya və ələlxüsus ingilislərə türkləri, aləmi-islamı tanıtdirmaqda, sezdirməkdə xidmətlərimlə iftixar duyuram. Türklərin düşmənləri məni sevməzlər, mən də onları sevməm."

Bu sevgidəndir ki, o müsəlman dünyasını, onun aparıcı qüvvəsi olan türk millətini daim dünya xalqları içərisində mədəni cəhətdən öndə görmək istəyir. Lakin hazırki məqamda avropalılardan müsəlmanların geri qalması onu mütəəssir edir, bu geriliyin səbəbini o, ilk növbədə cəhalətdə görür:

"Müsəlmanlar harada bulunurlarsa bulunsunlar, nasıl yaşayırlarsa, yaşasınlar avropalılara nisbətən hər cəhətdən geridirlər. Əcabə bunun səbəbi nə?...

-Cəhalətdir, əfəndim, cəhalət."

İ.Qaspiralının əsəri bu sonluqla bitirməsi təkcə onun millət sevgisini göstərmir. Eyni zamanda türk millətinin geriliyinin səbəbləri tərəqqi inkişaf xətti barədə oxucuda kompleks düşüncə yaradır. İsmayıl Qaspiralının eyni qəhrəmanın iştirakı ilə hadisələrin müxtəlif ölkə, əyalət və şəhərlərdə davam edən 5 roman – epopeya – "Firəngizistan məktubları", "Darürrahat müsəlmanları", "Sudan məktubları", "Qadınlar ölkəsi" və "Molla Abbas Fransalıya təsadüf" silsiləsi ilə yanaşı digər nəsr əsərləri də mövcuddur. "Aslan qız" qəhrəmanlıq və vətənpərvərlik mövzusunda

yazılmış əsərdir. Əsərin mövzusu tarixi hadisələri özündə əks etdirir. Şərqi Türkistan bölgəsinin Üçturfan şəhərini Çi Linq adında zalım sərkərdənin başçılığı altında 30 min çinli əsgərin və 10 min kalmık bütpərəstinin mühasirəyə alması və onlara qarşı Gülcamal adlı cəsur bir türk qızının başçılığı ilə xalq mübarizəsinin təsviri əsərin mövzusunu təşkil edir. Üçturfan şəhəri ilə Kaşqar arasında rabitəni kəsən Çi Linq şəhər əhalisinə təslim olmaq üçün bir gün vaxt verir. Bölgə mühafizi Alaca bəylə Şeyx İzzət Ata çinlilərin məktubunu müzakirə edib təslim olmamağı qərarlaşdırsalar da əksər məmurlar təslim olmağa tərəfdar çıxırlar. Lakin pərdə arxasında məclisin qərarını dinləyən Şeyx İzzətin qızı Gülcamal məclisə gəlir və təslim qərarını verən məmurlara öz etirazını bildirir. O, hamının qarşısında bıçaqla saçlarını kəsib Kaqara gedəcəyinə, onlarla əlaqə yaradacağına söz verir. Lakin həm Üçturfan şəhərində, həm də Kaşqarda çinlilərin yerli əhalidən satın alınmış casusları olduğu üçün şəhərdən çıxmaq çətin idi. Gülcamal onun gedişindən casuslar xəbər tutmasın deyə atının ayaqlarına keçə bağlayır ki, atın ayaq səsləri eşidilməsin. Gülcamal Kaşqara gəlir, kaşqarlılara gəlişinin məqsədini açıqlayır və onlardan kömək istəyir. Lakin şəhərin hakimləri ona kömək etməkdən imtina edirlər. Az vaxt keçəndən sonra onun qız olduğu bilinir. İgidliyinə görə hamı ona Aslan qız deyə müraciət edir. Daşdəmir bəy kaşqar hakimliyindən uzaqlaşdırıldıqdan sonra o, Süleyman bəy ilə birlikdə tədbir hazırlayıb yeni şəhəri çinlilərdən azad edir. Döyüş zamanı 1000 türk igidi şəhid olur. Bundan sonra kaşqar əsgərlərinin Üçturfan şəhərini müdafiə etmək üçün yol düşməsinə qərar verilir. Gülcamal bir qədər tez gəlir. Onun qurduğu plan əsasında Çin sərdarı Çi Linq Üçturfan şəhərini mühasirə edən qoşunlarını geri çəkərək Çinə qayıdır. Düşməni Aslan qız – Gülcamal belə qovur.

Bu əsərdə biz Gülcamalın simasında əsl vətənpərvər bir qızın obrazını görürük. Müəllif onun simasında bir çox qəhrəmanlıq keyfiyyətlərini cəmləşdirə bilmişdir. O, ilk növbədə namuslu türk qızıdır. Başa düşür ki, düşmən şəhəri alarsa, ilk növbədə qadınlar cariyəyə çevriləcək, onların isməti tapdanacaqdır. Gülcamal şərəfsiz, namusu tapdana-tapdana yaşamaqdansa, vətən uğrunda "fədayican" olmağı şərəf bilir: "Əlimiz ilə əsarəti boynumuza salıb, vücudumuzu düşmən üçün hifz etməkdənsə, canımızı fəda edərək şöhrət və rahat kəsb etmək daha əfsəldir" fikirləri onun hansı əqidə sahibi olduğunu bir daha təsdiqləyir.

Gülcamal min illər boyu döyüşlərdə türk ərənləri ilə çiyin-çiyinə vuruşub ad qazanan, idarəçilikdə xidmət göstərən türk qadınlarının layiqli nümayəndəsi kimi təqdim olunur.Onun amalı vətənin istiqlalı və insanların xoşbəxtliyidir. O, vətəni canından, sevgisindən üstün tutur. Buna görə də vətən darda olanda həyatı üçün ən təhlükəli məqamı belə nəzərə almadan addım atmağı qərarlaşdırır.

Gülcamal tədbirli sərkərdə rolunu oynayan obraz kimi də yaddaqalandır. Onun Kaşqarda, Yenişəhərdə, Üçturfanda ordu qüvvələri cəm etmək, döyüş taktikası həyata keçirmək tədbirləri fikrin təsdiqinə əsas verir.

Müəllif bu əsərində vətən müqəddəsliyinin kimliyindən asılı olmayaraq bütün vətəndaşların son damla qanına qədər vətən cəbhəsində müdafiəyə hazır olmalarının, qeyrət nümayiş etdirmələrinin və s. əhəmiyyət və vacibliyindən söz açır, yadelli ölkələrin müstəmləkə cəhdlərini tənqid edir.

Avtobioqrafik səciyyə daşıyan "Gündoğdu" romanı İ.Qaspiralının həyat və fəaliyyətinin müəyyən cəhətlərini əks etdirmək baxımından xarakterikdir. Roman 1905-ci ildə "Tərcüman" qəzetinin 4, 1906-cı ildə isə 3 sayında dərc olunmuşdur. Lakin müəllif romanı tamamlaya bilməmiş, əsərdə təsvir olunan hadisələr yarımçıq qalmışdır. Əsərin baş qəhrəmanı krımlı gənc Daniyal bəydir. İ.Qaspiralı əslində Daniyal bəyin prototipidir. Həyatından məlumdur ki, İ.Qaspiralı daim millətin

tərəqqisini arzu etmiş, bütün varlığını şam kimi bu yolda əritmişdir. O, doğma Krımı qarış-qarış gəzərək xalqın adət-ənənə,məişət və yaşayış tərzlərini öyrənmiş, bu səyahətlərin nəticəsi kimi millətin cəhalət qaranlığında kor olduğunu görmüş, çarə yolları axtarmışdır. Daniyal obrazının simasında biz bu halın şahidi oluruq. Daniyal bəydə millət sevgisi yüksəkdir. Lakin o, "millətin halına aşina olmadıqca millətə xidmətin mümkün olmayacağını " başa düşür və buna görə millət haqqında "məlumatını artırmaq qərarı verib millət arasına atılır." Bu zaman biz Daniyal bəyin toylarda, məclislərdə, ağalar ziyafətində, mədrəsə bölmələrində iştirak edərək "əməli dərslər" aldığının şahidi oluruq. Bütün əsər boyu Daniyal millət fədaisi rolunda çıxış edir. O, millətə daha yaxından kömək olmaq üçün kənddən vilayət mərkəzinə köçüb advokatlıq etməyə başlayır. Daniyal millətin vəkili kimi az vaxt içində şöhrət tapır. Lakin bu şöhrət onu arxayın salmır. Millətin geriliyi onu ciddi narahat edir, daim düşündürür: "Nə etməli, millət uyumuş isə nə ilə oyandırmalı, xəstə isə nə ilə sağaltmalı, yaralanmış isə yarasını nə ilə bağlamalı, sehirlənmişsə sehri nə ilə pozmalı, canını və vücudunu nə ilə hərəkətə gətirməli?" Göründüyü kimi "nə etməli?" suallar narahatçılığı əhatəsində Daniyal əzilib-yorulsa da, çarənin müşkül olduğunu anlasa da millət sevğisi onun qüvvət və ümidlərinə güc verir. Eyni zamanda yazıçı əsərdə millət sevgisini Daniyalın ümid və qüvvətini artıran yeganə səbəb hesab etmir: "Daniyal bəyin ümidinə daha bir səbəb var idi. Hər nə qədər müsəlmanlara vaxtı keçmiş bir millət, hətta ölü bir millət demək adət olmuş isə də, Daniyal bəy bu qənaətdə deyildi, ...millətin diri olduğuna ancaq dərin yuxuda bulunduguna inanmışdı." Bu səbəbdən Daniyal millət yolunda çalışmaqdan çəkinmir. Başa düşür ki, millət ölü deyilsə, yatmışsa onun oyanması mümkündür. Əgər oyanarsa, ayağa qalxacaq, ayağa qalxacaqsa başqa millətlər kimi irəli gedəcək. Bu cəhət əsərin ideyasını təşkil edir. Ümumiyyətlə, "Gündoğdu" romanı maarifçilik ideyalarının təbliği və təntənəsi baxımından İ.Qaspiralı yaradıcılığında əhəmiyyətli yerlərdən birini tutur. Əlbəttə, bu səbəbsiz deyildir. Tanınmış ədəbiyyatşunas alim, İ.Qaspiralı yaradıcılığının gğrkəmli tədqiqatçısı prof. Xeyrulla Məmmədov bu halı belə qiymətləndirir: "J (İsmayıl Qaspiralı-E.Q.) belə hesab edir ki, zəmanə dəyişmiş, orta əsrlərdə dəbdə olan istilalar və fəthlər dövrü arxada qalmışdır. Müasir şəraitdə xalqın vaxtilə nail olduğu möhtəşəm şöhrəti indi maariflənmək yolu ilə geriyə qaytarmaq olar."[2]

Süleyman isə bir il əlifba keçdikdən, üç il isə təkrar 3 dəfə Quranı başa çıxdıqdan sonra məktəbdən çıxarıldı. Amma nə yazı-pozu, nə də hesab bilmir. Misirdən Müsyo Bardo adlı bir tacir gəlir. O, hər iki uşağı Misirə oxumağa göndərmək istəyir. İvanın anası Mariya, oğlunun təhsil almağa getməsinə icazə versə də, Süleymanın anası Həlimə xanım bu işə razılıq vermir. İvan oxumağa gedir. Süleyman isə məhəllədə qəhvə satmaqla gün keçirməyə başlayır. Onun qazancı olmadığı üçün anası aclıqdan əziyyət çəkir və dünyasını dəyişir. Süleyman anasının ölümündən sonra evlənsə də ailəsini dolandırmaqda çətinlik çəkir, yenə də maddi sıxıntı içində boğulur, İvan isə oxuyub ticarət sahibi olur və anasına vaxtlı-vaxtında pul göndərir. Bir gün İvan doğma şəhərinə gəlir. Süleymanın həyat yoldaşı və onun qohumları bu gedişə mane olurlar. İvan dostuna bir qədər pul verib, təəssüf hissi ilə ondan ayrılır. Müəllif Süleymanın düşdüyü vəziyyəti bilavasitə fanatik müsəlman baxışları və mollaxana təhsil sistemi ilə bağlayır. Çünki Süleyman da İvan kimi tərbiyəli, ağıllı, təhsilə maraqlı, zəhmətkeşdir. Lakin İvandan fərqli olaraq Süleyman heç bir yazı-pozu öyrədə bilməyən məhəllə məktəbini bitirir. Müəllif bunu Süleymanın həyatının sonrakı dövrünün çətinliyi üçün səbəb hesab etsə də, Müsyo Bordonun gəlişi ilə onun həyatını yaxşı mənada dəyişmək imkanlarının mümkünlüyünə yer saxlayır. Qeyd etdiyimiz kimi, mühitin cəhalət, təfəkkür və

baxışları yaranmış bu imkanın da üstündən xətt çəkir. Çünki müəllifə görə nə qədər ki, müsəlman mühiti maarif və məktəbdən uzaqdır, insanlar bir o qədər də cəhalət qaranlığında həyata kor baxacaq, tərəqqidən uzaq olacaqdır. İ.Qaspiralı maarif və məktəbi cəhalətə, nadanlığa son qoya biləcək yeganə varlıq hesab edir. O, hər bir insanın, hər bir millətin gələcəyini yüksək maariflənmədə görürdü. İ.Qaspiralı roman və hekayələri ilə Türk və Şərq dünyasında modern ədəbiyyatın yaranmasına nail olmuş, istər bədii, istərsə də publisistik yaradıcılığında türkçülük ideyalarını geniş şəkildə təbliğ etmişdir.

"AZƏRBAYCAN YURD BİLGİSİ" DƏRGİSİNDƏ AZƏRBAYCAN-AVROPA ƏDƏBİ ƏLAQƏLƏRİ MƏSƏLƏSİ - Altuntac MƏMMƏDOVA[43]

ÖZET

Bu çalışmada, Ahmet Caferoğlu'nun müdürlüğünü yaptığı "Azerbaycan Yurt Bilgisi" dergisindeki Azerbaycan-Avrupa edebi ilişkilerinden bahsedilmektedir. Araştırmada "Azerbaycan Yurt Bilgisi" dergisi bu bağlamda çeşitli yönleriyle incelenmiştir. Mesela, dergide Avrupa basınında yayınlanmış Azerbaycan Türkçesi, edebiyatı ve kültürü hakkında bilimsel çalışmalar ve Avrupalı bilim adamlarının bu konudaki makaleleri mercek altına alınmıştır. Ayrıca derginin "Tahlil ve Tenkitler" köşesindeki belirli çalışmalara dair görüşler ve eleştiri yazıları da incelenmeye çalışılmıştır.

Makalede, özellikle Ahmet Caferoğlu'nun "Azerbaycan Yurt Bilgisi" dergisinin 4. Sayısında yayınlanmış "Şarkta ve Qarpta Azeri Lehçesi tetkikleri" adlı temel çalışması, Hilal Münşi'nin "Die Republik Aserbeidschan" adlı eserine, O. Chatskaya'nın "Quatraine populaires de l'Azerbaidjan" başlıklı makalesine yazdığı raporlar ve G. Yaeschke'nin "Azerbaycan Hakkında Almanca Yayınlar" adlı makalesi ü.zerında durulmuştur.

İncelemeler sonucu, Azerbaycan-Avrupa edebi ilişkilerinin sürekli derginin dikat merkezinde olduğu ve derginin faaliyetinde önemli bir yer tutduğu kanısına varılmıştır.

GİRİŞ

Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatşünaslığının görkəmli nümayəndələrindən biri, dünya miqyasında tanınan məşhur türkoloq Əhməd Cəfəroğlunun çoxşaxəli elmi-nəzəri və publisistik fəaliyyətində təsisçisi və baş redaktoru olduğu "Azərbaycan yurd bilgisi" (AYB) jurnalı xüsusi yer tutur. Təsadüfi deyil ki, alimin zəngin irsinin tədqiqatçıları AYB-ni türk dünyasının dil, ədəbiyyat, mədəniyyət məsələlərinin dərin araşdırıcısı olması etibarilə yüksək qiymətləndirir, onun bu gün də böyük əhəmiyyətini qeyd edirlər. Azərbaycan mühacirət mətbuatının tədqiqatçılarından olan A. Tahirli yazır: "Əhməd Cəfəroğlunun ədəbi-elmi-nəzəri irsi onun bir türkoloq kimi adını əbədiləşdirir. Lakin bu böyük qələm sahibini Azərbaycan tarixində yaşadacaq daha bir şah əsəri var: "Azərbaycan yurd bilgisi" (AYB) jurnalı" (1, 105). Ə. Cəfəroğlu haqqında Azərbaycan mətbuatında ilk yazının müəllifi olan V. Quliyevin də jurnala verdiyi qiymət əlamətdardır: "Tam əsasla 30-cu illərin "Azərbaycan ensiklopediyası" adlandırıla biləcək bu jurnalda Azərbaycan xalqının dili, tarixi, etnik mənşəyi, qonşu mədəniyyətlərlə qarşılıqlı əlaqəsi, türk dünyasındakı yeri və rolu, musiqisi, folkloru, etnoqrafiyası və s. ilə bağlı onlarla maraqlı faktlarla zəngin məqalələr dərc edilmişdir. Heç şübhəsiz ki, Əhməd Cəfəroğlu özünə dünya şöhrəti qazandıran əsərləri yazmasaydı belə, təkcə "Azərbaycan yurd bilgisi"nin nəşri onun adının elmi-ədəbi dairələrdə əbədi yaşaması və gələcək nəsillərin onu minnətdarlıqla yad etməsi üçün kifayət idi" (2, 5).

1932-34-cü illərdə 36, 1954-cü ilin fevral ayında isə daha bir nömrəsi çap olunmuş jurnalın 1984-ci ildə İstanbulda bütün nömrələrinin yenidən fotofaksimilə şəklində nəşr olunması onun aktuallığına, dəyərini saxladığına dəlalət edir.

---

[43] Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunun aspirantı, Bakü/AZERBAYCAN

AYB-nin 1-ci nömrəsində "Bir neçə söz" sərlövhəli müqəddimədə Ə. Cəfəroğlu jurnalın yaranma səbəbini izah edərək yazırdı: "Son on il ərzində müxtəlif sahələrdə Azərbaycanın tədqiqinə ciddi təşəbbüs edilməsi qismən yaxşı nəticələr vermişsə də, mədəniyyətimizin bir çox cəhətləri hələ də naməlum olaraq qalmaqdadır. Yəni, tikilmək istənilən böyük binanın təməli hələ boşluqlarla doludur. Məhz bu binanın təməlindəki böyük boşluqlar AZƏRBAYCAN YURD BİLGİSİ-nin (fərqlənmə Ə. Cəfəroğlunundur - A. M.) yaranmasına səbəb olmuşdur" AYB-nin bu əsas qayəsi ilə yanaşı "elmi münasibətin millətlər arasında gündən-günə sıxlaşması və biri digərini bu vəsilə ilə daha artıq tanıya bilməsi" (3, 3) zərurətini qeyd edən Ə. Cəfəroğlu jurnal vasitəsilə həm Azərbaycanın tarixi, mədəniyyəti və ədəbiyyatı haqqında bilgilərin Avropa ictimaiyyətinə çatdırılmasını, həm də Avropada Azərbaycana aid aparılan müvafiq tədqiqatların AYB vasitəsilə intişarını nəzərdə tuturdu. Və xüsusi olaraq qeyd etməliyik ki, jurnalda bu mövzuda dərc olunan yazıların əsas müəllifi də Ə. Cəfəroğlu özü idi.

Jurnalın bir neçə nömrəsi çapdan çıxandan sonra bu qayəsi baxımından onu məmnun edən hadisə baş vermişdi. "Fransa Musiqi Cəmiyyəti"nin məcmuəsi olan "Revuede Musicologie" ("Musiqişünaslıq jurnalı") oxucularına Türkiyədə AYB adlı jurnalın nəşrə başlaması, Azərbaycan musiqisinə, aşıq ədəbiyyatına aid məqalələr dərc etməsi haqqında məlumat vermişdi. "Bir təşəkkür" sərlövhəli kiçik yazıda Ə. Cəfəroğlu "Revuede Musicologie"də çıxan məlumatı şərh edərək yazırdı: "Müştərək elm yolunun yolçusu bulunan məsləkdaşımıza göstərdiyi bu münasibətə görə təşəkkür edirik. Düşünürük ki, məcmuənin sonrakı nömrələrində də bizim yazılara aid məlumatlara rast gələcəyik" (4, 56).

AYB-də Azərbaycan-Avropa ədəbi əlaqələrinin işıqlandırılması bir neçə istiqamətdə aparılırdı. Jurnalda Avropa ölkələrində Azərbaycan dili, ədəbiyyatı və mədəniyyətinə aid yazılar tədqiqat xarakterli materiallarda araşdırılır, Avropa alimləri haqqında məqalələr dərc olunur, "Təhlil və tənqidlər" guşəsində müvafiq əsərlərə rəy və resenziyalar yazılırdı.

Avropada Azərbaycan dili və ədəbiyyatına aid yazılanların tədqiqinə dair məqalələr sırasında ilk növbədə Ə. Cəfəroğlunun AYB-nin dörd nömrəsində dərc olunmuş irihəcmli "Şərqdə və Qərbdə Azəri ləhcəsi tədqiqləri" adlı fundamental əsərini misal göstərmək olar.

Ə. Cəfərŏğlu bu mükəmməl əsərində İbn Mühənnadan (XIII əsr) başlayaraq XX əsrin iyirminci illərinədək olan dövrdə Şərq və Qərb, həmçinin rus səyyah və tədqiqatçılarının (Ə. Cəfəroğlu onları da Qərbə aid etmişdir) Azərbaycan dili və qismən də ədəbiyyatı haqqında yazdıqlarını təhlil etmiş, müsbət və mənfi cəhətlərini göstərməklə elmi qiymətini vermişdir.

Ə. Cəfəroğlu tədqiqatını Azərbaycan dilinin adı ilə bağlı zəruri bir izahla başlayaraq yazır: "Avropa elm tədqiqatında bu türk dili sahəsi əvvəllər öz adı ilə anıldığı halda, bir əsrlik Rusiya hakimiyyəti dövründə rus üləmasının da təşviqi ilə Rusiya türklərinin mühüm kütləsinə izafə edilən "tatar dili" camıəsinə idxal edilmiş və istər-istəməz bugünkü Qafqaz Azəri türkcəsi özünün eyni olan İran Azərbaycanı türkcəsindən tamamilə ayırd edilmişdir" (5, 16).

Qərb səyyah və tədqiqatçılarından Adam Oleari, D. F. M. Maggio, Leipniç, L. H. Panduro, İ. Chr. Adelung, F. Adelung, Palmbald, Hammer, Klaproth, Radloff (Ə. Cəfəroğlu Radlovff'u rus yox, alman alimi hesab edirdi), Vambery, Karl Foy, H. Ritter, Bang-Kaup, Jan Deny, O. Chatskaya və Dimitriyev'in Azərbaycan dili və ədəbiyyatına aid yazdıqlarını araşdıran Ə. Cəfəroğlu qeyd edir ki, ilk Qərb səyyahı Afanasi Nikitin'dən sonra XVII əsr Avropa səyyahlarına qədər iki yüz il ərzində Azəri

ləhcəsinə kimsə təmas etməmişdir. XVII əsrin 30-cu illərində Azərbaycanın milli adət-ənənəsinə, etnoqrafiyasına, lisanına təmas edən Adam Oleari olmuşdur. Alimin qənaətinə görə, Oleari'nin təsbit etdiyi təbir və istilahların əksəriyyəti türkcə olmadığına və Qafqaz Azərbaycanında artıq işlənmədiyinə görə yalnız lüğəvi əhəmiyyətə malikdir. Ancaq Oleari'nin topladığı coğrafi xüsusi isimlərin "çox qiymətli" olduğunu yazırdı.

Ə. Cəfəroğlu Maggio'nun tədqiqatını yüksək qiymətləndirərək göstərir ki, "Əsl Qafqaz Azəri ləhcəsinə təmas edən XVII əsr səyyahlarından italyan D. F. M. Maggio olmuşdur" (6, 21). Maggio Qafqaz səfəri zamanı Azərbaycanda yox, Gürcüstanda olmuşdu. Ancaq yazdığı qrammatika kitabı iki hissədən ibarət idi; birinci hissədə gürcü dilindən, ikinci hissədə isə "Liber secundus, complectens Arabum et Turcarum orthographiam et turcicae linguae institutionrs" ("Ərəb və türk orfoqrafiyaları ilə və türk dili təsisatları ilə tamamlanmış ikinci kitab") başlığı altında Qafqaz türkcəsindən bəhs edirdi ki, bu da Gürcüstanda yaşayan azərbaycanlıların dili idi. Kitab ilk dəfə Romada "De propaganda fide"də ("Dəqiq təbliğat") nəşr olunmuşdu. İkinci dəfə isə 1670-ci ildə "Syntagma linguarum orientalium, quae in Geirgiae regionibus audiuntur, auctore D. F. M. Maggio" ("Gürcüstan regionunda danışılan Şərq dillərinin sintaqması, müəllif D. F. M. Maggio") adı ilə çap edilmişdi.

Maggio´dan sonra XIX əsrə qədər Azəri ləhcəsi tədqiqatının yeni bir durğunluq dövrü keçirdiyini qeyd edən Ə Cəfəroğlu göstərir ki, 1786-1787-ci illərdə "Linguarum toti us orbis vocabularia comparativa, Augustissimae, cura collecta" ("Bütün dünya dillərinin müqayisəli lüğəti, Avqist tərəfindən toplanmışdır") adı ilə nəşr edilib 200 dili ehtiva edən lüğətə az sayda olsa da, Azəri ləhcəsinə aid kəlmələr daxil edilmişdi. L. H. Panduro´nun 1784-cü ildə nəşr edilmiş "Catalogo delle lingue, conosciute e notizia della loro affinita e diversita" ("Dillərin kataloqu, onların incəlikləri və müxtəlifliyi haqqında qeydlər") adlı əsəri də bu qəbildən idi və məhdud sayda Azəri sözləri verilmişdi.

Ə. Cəfəroğlu tədqiqatının bu yerində Azərbaycan dilinin adının tarixən necə təhriflərə məruz qaldığını oxucunun diqqətinə çatdırır. Həm İ. Chr. Adelung´un əsərində, həm də qardaşı oğlu F. Adelung´un tədqiqatında türk ləhcələri təsnifatı bəhsində Azəri ləhcəsindən "Tourkmans" (türkmanlar) qövmləri adı altında bəhs edilirdi. İran Azəri ləhcəsi isə birincidə "Afschars" (Əfşarlar), ikincidə isə "Afschars, en Perse" ("Əfşarlar və farslar") adı ilə təqdim olunurdu. Hər ikisində də müştərək olaraq, "Schirwan" (Şirvan) adı altında Qafqaz Azəri ləhcəsini nəzərdə tuturdular. Palmbald Asiya türk qövmlərinin ləhcələrini təsnif edərkən Azəri ləhcəsini ümumiyətlə diqqətə almamış ("Geographisce und Statistische Ephemeriden", 1827. Band XXI, s.225-240 – "Coğrafi və statistik gündəliklər", cild XXI), Hammer isə, Ə. Cəfəroğlunun yazdığı kimi, "tamamilə sələflərindən ayrılmış ("Bibliotheca italiana" – "Italyan kitabxanası") Decembre, 1825, s. 364-365), nə Azəri ləhcəsini və nə də Şimali Qafqaz türklərini nəzəri-diqqətə almamış və özünün türk ləhcələri təsnifində Qafqaza aid olmaq üzrə ancaq "Dağıstan" kimi məchul təbir altında Qafqaz türkcəsindən bəhs eyləmişdir" (7, 17). Klaproth "Asia polyglotta"sına ("Asiya poliqlotu") əlavə edilmiş atlasda, həmçinin 1832-ci ildə Parisdə çap etdirdiyi "Voyage au Caucase et en Jeorgie" adlı digər əsərində Azəri ləhcəsindən "Qızılbaş ləhcəsi" kimi bəhs edir.

Tədqiqatını davam etdirən Ə. Cəfəroğlu qeyd edir ki, Qərbdə təqribən XIX əsrin sonlarına doğru Azərbaycan ləhcəsi də elm mövzusu olmağa başladı. İlk olaraq alman alimlərindən Radloff´un 1893-cü ildə Sankt-Peterburqda çıxmağa başlayan məşhur dördcildlik "Versuch einer Wörterbuches der Türk Dialekte" ("Türk

dialektləri lüğəti") adlı lüğətində, Azəri ləhcəsnə aid digər lüğətlərində bu ləhcənin tədqiqinin zəminini hazırlamış oldu. Alim Radloff´un lüğətinə aid belə izahat verir ki, buradakı mindən artıq söz ümumi "Azəri" adı altında verilmişsə də, onun qənaətincə, əslində, onlar yalnız İran Azəri ləhcəsini ehtiva edə bilmişdir. Qeyd edir ki, "o zamanlarda Azərbaycan təbirinin ancaq İranın bu əyalətinə aid edildiyi nəzəri-diqqətə alınarsa, artıq bunda tərəddüdə məhəl qalmaz" (8, 36).

Vambery´nin 1901-ci ildə Laydendə çapdan çıxmış "Alt Osmanische Sprachstudien, mit einem Azerbaicanischen texte" ("Azərbaycan mətni əsasında qədim Osman dilləri haqqında") adlı əsərinə əlavə etdiyi mətni Avropada transkripsiyası verilmiş ilk Azəri ləhcəsi nümunəsi hesab edən Ə. Cəfəroğlu, eyni zamanda, mətnin harada, nə zaman, hansı azərbaycanlının dilindən təsbit edildiyinin göstərilməməsini müəllifə irad tutur. Foy´un 1903-1904-cü illərdə Berlin Universitetinin Şərq İnstitutunun məcmuəsində çap olunmuş "Azerbaicanische dien mit einer Charakteristik des Südtürkisehen" ("Cənub türkcəsinin təhlili əsasında Azərbaycan dili haqqında") adlı tədqiqatını "çox qiymətli" əsər adlandıran alim qeyd edir ki, müəllif həm Qafqaz, həm də İran Azəri ləhcəsini əhatə etdiyinə və Azəri ləhcəsini də bütün Cənub türkcəsi kimi Göytürkcə ilə sıx əlaqədə olduğunu göstərdiyinə görə tədqiqatı "şayani-diqqətdir". Ə. Cəfəroğlu H. Ritter´in 1921-ci ildə "İslam" məcmuəsinin XI cildində (Der İslam. Bd. XI, 1921) nəşr olunmuş "Azerbaidschanische Texte zur nordpersischen Volkskunde" ("Şimali iranşünaslığa dair Azərbaycan mətnləri") adlı əsərini də yüksək qiymətləndirərək qeyd edir ki, Şimali İran Azəri şivəsinə aid təsbit etdiyi mətn böyük əhəmiyyətə malikdir. Bang-Kaup haqqında yazır ki, onun bu ləhcəyə təmas edən müstəqil bir tədqiqatı olmasa da, elmi dəyərlərini daim mühafizə edəcək əsərlərində Azəri sözlərindən və qrammatik şəkillərindən bəhs etmişdir. Jan Deny´nin "Grammaire de la langue Turqe" ("Türk dilinin qrammatikası", Paris, 1921) əsərindən bəhs edən alim yazır ki, Azəri ləhcəsinin tədqiqində onun çox doğru görüşləri vardır. O. Chatskaya´nın "Gəncə şivəsini təsvirə çalışan" "Quatraine populaires de l'Azerbaycan" ("Azərbaycan xalq bayatıları") adlı əsərini və əsərə müqəddimə kimi yazılmış Dimitriyev´in bu şivəyə aid fonetik tədqiqatını ("Journal Asiatique" – "Asiya jurnalı", 1928) səthi olmalarına baxmayaraq, yuxarıda göstərilən əsərləri tamamlamağa yararlı bir araşdırma adlandırır (Ə. Cəfəroğlunun bu tədqiqatlara yazdığı ayrıca rəydən aşağıda bəhs edəcəyik).

Böyük alim bu dəyərli tədqiqatını, yəqin ki, daxili bir qürur hissi keçirərək, öz əsərinə istinadla bitirir: "Son on ilə doğru Azəri ləhcəsinə dair Qərbdə vücuda gətirilən tədqiqatlar arasında birisi də mənə aiddir. 1930 cu ildə həm ayrıca kitabça kimi, həm də Berlin Şərq İnstitutunun məcmuəsində çap olunmuş "75 Azerbaycanişe Lieder "Bayatı" in der Mundart von Gence nebst einer sprachlichen Erkla erung" ("Gəncə şivəsində 75 azəri bayatısı və lisana aid bir müqəddimə") adlı tədqiqatımda mən ana şivəm olan Gəncə şivəsinin fonetik xüsusiyyətlərini təsbit etdim" (9, 37).

Azərbaycan xalqı, Azərbaycan dili, ədəbiyyatı və mədəniyyəti haqqında Qərb müəlliflərinin tədqiqatlarına dair AJB-də dərc olunmuş digər icmalın müəllifi alman professoru G. Yaeschke'dir. G. Yaeschke "Azərbaycan haqqında almanca nəşrlər" adlı məqaləsində alman dilində Azərbaycan tarixi və mədəniyyətinə aid ədəbiyyatın olmadığını və bu tələbatın müəyyən qədər Hilal Münşinin "Die Republik Aserbeidschan" ("Azərbaycan respublikası") kitabı ilə ödənildiyini qeyd edəndən sonra Friedrich Bodenstedt'dən başlayaraq Adolf Berge, R. Erckert, Karl Foy, M. Rickli, A. Wirth, Georg Buschan, A. Byhan və O. G. Wesendonk' un tədqiqatlarının şərhinə keçir. Friedrich Bodenstedt'in "Mirzə Şəfinin şeirlərini almancaya tərcümə etməsilə şöhrət qazandığını" ("Mirzə Şəfinin şərqiləri", Berlin, 1851) qeyd edəndən

sonra onun Berlində 1855-ci ildə iki dəfə çap olunmuş "Die Völker des Kaukasus und ihre Freiheitskaempfe gegen die Russen" ("Qafqaz xalqları və onların Rusiyaya qarşı azadlıq mübarizələri") kitabında Qafqaz türklərinə həsr etdiyi fəsildən bəhs edir. Göstərir ki, "Bu əsərində müəllif Qafqazdakı səyahətləri zamanı etdiyi müşahidələr nəticəsində topladığı faktlara istinadən təsbit edir ki, ruslar tərəfindən hamısına əbləhcəsinə "tatar" ismi verilən Qafqaz türkləri danışdıqları dilin adına yalnız "türkcə" deyirlər. Müəllif, eyni zamanda, qeyd edir ki, Qafqaz türklərinin lisanı ilə İstanbul türkcəsi arasında həm qrammatik, həm də lüğət tərkibi etibarilə heyrət ediləcək dərəcədə böyük bir yaxınlıq və bənzəmə vardır." (10, 27).

G. Yaeschke Adolf Berge'nin 1868-ci ildə Leypsiqdə nəşr olunmuş "Dichtungen transkaukasischer Saenger des 18, und19. Jahrhunderts in Azerbaidschanischer Mundart" ("XVIII-XIX əsrlər Cənubi Qafqaz nəğməkarlarının Azərbaycan şivəsindəki şeirləri") adlı kitabından, bu kitaba yazdığı müqəddimədən bəhs edir, nəşrin Azərbaycan-Almaniya ədəbi əlaqələrinin təşəkkülü baxımından böyük əhəmiyyətə malik olduğunu nəzərə çatdırır.

G. Yaeschke R. Erckert'in 1887-ci ildə Leypsiqdə nəşr olunmuş "Der Kaukasus und seine Völker" ("Qafqaz və onun xalqları") adlı tədqiqatından bəhs edərkən, onun bu fikirlərini xüsusilə diqqətə çatdırır ki, azərilər kübar və olduqca xarakterli adamlardır, sədaqət və etimad kimi məziyyətlərdə üstündürlər, Azərbaycanda danışılan türkcə məntiq və mükəmməlliyə malik olduğunu bəyan edir və bu türkcəyə "tatarca" və yaxud daha da dərin həqarət əlaməti olaraq "turko-tatarca" ismi verilməsi böyük bir yanlışlıqdır.

Ə. Cəfəroğlu kimi G. Yaeschke də Karl Foy'un Berlində iki dəfə (1903, 1904) çap olunmuş "Azerbaicanische studien mit einer Charakteristik des Südtürkisehen" ("Cənub türkcəsinin təhlili əsasında Azərbaycan dili haqqında") adlı əsərini yüksək qiymətləndirərək yazır ki, Vambery və Radloff'un açdığı cığırdan sonra Avropa alimlərindən məhz Foy birinci olaraq Azəri türklərinin dili haqqında sistematik bir əsər qələmə almışdır. Foy bilxassə Göytürkcənin (əsl türkcənin) bügünkü cənubi türklərin ləhcələri ilə olduqca sıx bir rabitədə olduğunu qeyd edir. Foy, eyni zamanda, təsbit edir ki, azərbaycanlılar öz lisanlarına "türkü" adını verirlər. G. Yaeshke nəzərə çatdırır ki, Foy yazılarında, həmçinin, azərbaycanlıların ədəbiyyatından da bəhs etmiş və bu nəticəyə gəlmişdir ki, Avropadakı yanlış fikrin ziddinə olaraq bu ədəbiyyat son dərəcə geniş və mükəmməldir.

M. Rickli, A. Wirth, Georg Buschan, A. Byhan və O. G. Wesendonk'un tədqiqatları üzərində də dayanan G. Yaeschke də icmalını əslində Ə. Cəfəroğlunun əsərinə istinadla bitirərək, onun "75 Azerbaycanişe Lieder "Bayatı" in der Mundart von Gence nebst einer sprachlichen Erklaerung" ("Gəncə şivəsində 75 azəri bayatısı və lisana aid bir müqəddimə") adlı əsərini dərin elmi tədqiqat kimi qiymətləndirir və əlavə edir ki, müəllifinin gəncəli olması bu əsərin dəyərini daha da yüksəldir.

Sonda Q. Yaeschke mötəbər tədqiqatçı hesab eləmədiyi Kiyev yəhudisi Leo Noussimbaum'un "Əssəd Bəy" adı altında 1930-1931-ci illərdə buraxdığı "şayani-təəssüf" olan "Oel und Blut im Orient" (" Şərqdə neft və qan") və "Der Kaukasus. Seine Berge, Völker und Gesschichte" ("Qafqaz. Onun dağları, xalqları və tarixi") kitablarında Azərbaycan xalqının tarixi və mədəniyyətinə aid iftiralarına cavab verərək qeyd edir ki, Noussimbaum "əsərlərində o qədər vəhşi bir fantaziya büruzə vermişdir ki, sadəcə bundan dolayı bu adam mötəbər bir müəllif olaraq hesab edilməz. Nə yaxşı ki, həm nüfuz sahibi olan bir çox alman ziyalısı və həm də alman mətbuatı bu əsərləri dərin nifrətlə qarşıladı. Almaniyada baş verən milli inqilabın sevindirici bir

cəhəti də budur ki, belə rəzil əsərlər üçün bu gün intişar olunmaq imkanı artıq qalmamışdır" (11, 31).

Həm Ə. Cəfəroğlunun, həm də Q. Yaeschke'nin tədqiqat xarakterli bu icmalları bu gün də elmi əhəmiyyətini itirməmişdir.

Ə. Cəfəroğlunun Bang-Kaup haqqında yazdığı məqalə onun türk xalqları ilə ədəbi əlaqələrin yaradıcıları olan insanlara necə hörmət və məhəbbətlə yanaşdığını göstərir. Ə. Cəfəroğlu 1926-cı ildə Berlin Şərq İnstitutunun Türk Seminarında iki ay Bang-Kaup'un tələbəsi olmuşdu və məqaləsində omu fəxrlə "ustad" adlandıraraq yazırdı: "Özünəməxsus müqayisəli türk ləhcələri araştırması məktəbi quran və bu sahədə türkiyyatın bəlkə ən böyük tədqiqatçı ustadı olan Bang-Kaup... bütün türk ləhcələrini bir ölçüdə tutan, bir gözlə görən və nəhayət bir qəlblə sevən yeganə türkoloqdur. O, araştırmalarında türk dili ləhcələrinin hamısına birdən təmas edərdi; zahirən tədqiq etdiyi mövzu ilə heç bir əlaqəsi olmadığı zənn edilən bir ləhcəni o qədər əzizləyər və ruhuna nüfuz edərdi ki, nəticədə, ustadın kəckin zəkası sayəsində ləhcələr arasındakı bağlar meydana çıxmış olurdu. Elmi qədər qəlbi də türk aşiqi idi...Bir dəfə mənə "siz türklər dünyanın ən gözəl və ən zəngin dilinə maliksiniz" söyləməkdən özünü saxlaya bilməmişdi" (12, 9).

AYB-nin "Təhlil və tənqidlər" guşəsində çap etdiyi yazılarında Ə. Cəfəroğlu həm təqdir, həm də tənqid edəndə təəssübkeş azərbaycanlı kimi çıxış edirdi. Jurnalın 6-7-ci nömrəsində (bəzən iki nömrəsi birləşdirilmiş halda buraxılırdı) Hilal Münşinin "Die Republik Aserbeidschan" (Berlin, 1930, 64 s.) kitabı haqqında yazırdı: "Azərbaycan cümhuriyyətinin təşəkkülündən bu günə qədər Avropa dillərində bu mövzuya doğrudan-doğruya təmas edən əsərin yox dərəcəsində olduğunu söyləsək, mübaliğə etməmiş olarıq. Hilal Münşi bəy bu nüvə əsəri ilə, ilk olaraq, Almaniya mühitinə Azərbaycanı tanıtmağa çalışmışdır. Əsər Azərbaycan tarixi və həyatının hər bir nöqtəsinə təmas etmiş və bilxaccə Azərbaycanı Avropa mühitinə olduqca çirkin bir şəkildə tanıtmaq istəyən, "Min bir gecə"ni andıran "Öl und Blut im Orient" əsərinin müəllifi – əslən yəhudi, ismən türk olan Əssəd bəyin xətalarını həqiqi vaqiələrlə təshihə çalışmışdır... Hilal bəy Azərbaycanın fikir həyatında rolları olduqca böyük olan Azəri mətbuat, teatr xadimlərini bir-bir tədqiqata cəlb etmişdir... İlk vücuda gətirdiyi bu əsər hamı üçün anlaşılan olduğundan alman mühitini Azərbaycan həyatı ilə tanış edə biləcək bir mahiyyətdədir. Bu nöqtədən "Die Republik Aserbeidschan"ın arzu edilən məqsədə varmış olması təqdirə layiqdir" (13, 53).

"Təhlil və tənqidlər" güşəsində dərc edilmiş yazılarda diqqəti cəlb edən bir cəhət də budur ki, Ə. Cəfəroğlu AYB-nin nəşrindən əvvəlki illərdə yazılmasına baxmayaraq, Azərbaycanın və azərbaycanlıların heysiyyətinə toxunan, elmi yanlışlığa yol verən hər hansı bir məqaləyə cavab verməyi, gec də olsa, zəruri sayırdı. O. Chatskaya'nın bir əsəri (O. Chatskaya. "Quatraine populaires de l'Azerbaidjan. Avec introduction de N. K. Dimitriyev." "Journal Asiatique". T. CCXII. № 2. Avril-Juin. Paris 1928, s.228-265 – O. Chatskaya. "Azərbaycan bayatıları. Ön sözü N. K. Dimitriyevindir" "Asiya jurnalı", c. CCXII, №2, aprel-iyun, Paris, 1928, s.228-265) və bu əsərə müqəddimə kimi yazılmış Dimitriyev'in tədqiqatı haqqında dərc etdiyi rəyi misal göstərmək olar. Ə. Cəfəroğlu yazırdı: "Təxminən bir əsrdən bəri Şərqi və o cümlədən türkləri tədqiq edən "Journal Asiatique" ("Asiya jurnalı") kimi elmi və ciddi bir məcmuədə "Chansons populaairesTatares" – "Tatar xalq şərqiləri" sərlövhəsi altında Azəri türklərini "tatar" deyə tanıtmaq, çox təəssüf ki, əski rus təbirini xatırlatmaqdadır. Anadolu qardaşlarından ayırmaq üçün ruslar tərəfindən zorla azərilər mühitinə idxal edilən bu təbir artıq bir daha tələffüz edilməmək üzrə türk

mühitindən tamamilə qalxmış və alim adlanan madam Chatskaya‘ların və Dimitriyev‘lərin bunu xatırlatmalarına ehtiyac qalmamışdır” (14, 48).

Bu da əlamətdardır ki, yalnız doğma xalqının nüfuzuna aid iradını bildirəndən sonra elmi şərhə keçir. Qeyd edir ki, Chatskaya‘nın məqaləsi Gəncə ləhcəsini təsvir edən 76 bayatıdan ibarətdir. Sırf şəxsi tələffüzlər əsasında transkripsiyası verilmiş bu bayatılardan bir qismi Gəncə mahalına, bir qismi də şəhərin özünə aiddir. Bu üzdən eyni sözün tələffüzü biri digərindən fərqli olaraq yazılmışdır ki, bu da bir dərəcəyə qədər fonetik nöqteyi-nəzərindən bəzi şübhələr doğurmamış deyildir. Müəllifin Azəri ləhcəsinə nə dərəcədə bələd olduğunu bilməyirik. Ancaq tədqiqatı istifadəyə yararlıdır. Dimitriyev‘in tədqiqatına verdiyi qiymət isə belədir ki, o, Gəncə ləhcəsinin əsas nöqtələrini fonetik cəhətdən aydınlaşdırmağa çalışmışsa da, fəqət səthidir.

“Təhlil və tənqidlər” guşəsində dərc olunmuş digər yazılarda da Azərbaycan dilinə və ədəbiyyatına, mədəniyyətinə aid məqalə və tədqiqatlara bu cür obyektiv elmi münasibət göstərilməsi səciyyəvidir.

AYB-də dərc olunmuş yuxarıdakı materialların şərhindən belə nəticəyə gəlmək olar ki, Azərbaycan-Avropa ədəbi əlaqələri məsələsi jurnalın daim diqqət yetirdiyi mövzulardan olmuş və onun fəaliyyətinin əsas istiqamətlərindən birini təşkil etmişdir.

ƏDƏBIYYAT:

1. Tahirli A. H. Azərbaycan mühacirət mətbuatı: 2 hissədə, I hissə, Bakı: Qapp-poliqraf, 2002,158 s.

2. Quliyev V. M. Gedənlərin qayıtması. Ş. A. Həsənovanın “Mühacirət irsimizdən səhifələr” (Bakı: Maarif, 1995, 152 s.) kitabına yazdığı müqəddimə.

3. Caferoğlu A. İ. Birkaç söz // Azerbaycan yurt bilgisi, 1932, № 1, s. 3-4

4. Caferoğlu A. İ. Bir teşekkür // Azerbaycan yurt bilgisi, 1932, № 8-9, s. 56

5. Caferoğlu A. İ. Şarkta ve Qarpta Azeri lehcesi tetkikleri-I // Azerbaycan yurt bilgisi, 1934, № 27, s. 16-22

6. Yenə orada

7. Caferoğlu A. İ. Şarkta ve Qarpta Azeri lehcesi tetkikleri-II // Azerbaycan yurt bilgisi, 1934, № 28, s. 16-21

8. Caferoğlu A. İ. Şarkta ve Qarpta Azeri lehcesi tetkikleri-IV //Azerbaycan yurt bilgisi, 1934, № 30, s. 33-38

9. Yenə orada.

10. Yaeschke G. Azerbaycan hakkında almanca neşriyattan // Azerbaycan yurt bilgisi, 1934, № 25, s. 27-31

11. Yenə orada

12. Caferoğlu A. İ. Profesör Bang-Kaup // Azerbaycan yurt bilgisi, 1934, № 33-34, s. 9-15

13. Caferoğlu A. İ. Hilal Münşi: Die Republik Aserbeidshan // Azerbaycan yurt bilgisi, 1932, № 6-7, s. 53

14. Caferoğlu A. İ. O. Chatskaya: Quatraine populaires de L’Azerbaidjan // Azerbaycan yurt bilgisi, 1932, № 11, s. 48

KAFKASLARDA AZERI TÜRK EDEBIYYATININ YENI AŞAMASI: DOĞU DENEĞIMINDEN BATI DENEĞIMINE

ARIF ESEDOV[44]

Kendinden kaynaklanan bedii estetik pratiğine göre Azerbaycan edebiyatı Doğu edebi entellktüel düşüncesiden kaynaklanarak ortaya çıkmıştır. X asırdan itibaren genel türk edebiyatında farsca yazıların zamanla çoğalmasına bakılmaksızın bu edebiyat ruhi, karakter ve içsel acılardan ideolojik etik mevkiine göre her türlü sebeplerden etkilenmiş ama kendi kültürünü ve ulusallaığını bir sistem içerisinde korumağı başarmıştır. Böyle bir orijinel ve benzersiz yönüyle yazıldığı dilden farklı olmaksızın (türk, arap yahut fars), aynı edebiyatı rönesans aşamasında da tam gerçekliği ile görmekteyiz". Uzun süreli Doğuya özgü edebi yazı örnekleriyle misaller sergileğen Azerbaycan yazarları ve şairleri XIX asırdan itibaren rus kültürü ve dilinin aracılığıyla Avupa edebi değerleri tanışarak belli biçimlerde ve seviyede ili.giler kurmağa başladılar ki, sonuçta ülkemizde Doğu edebi deneğiminden farklı sanat örnekleri oluştu. *Nizami Gencevi, Gazi Bürhaneddin, İmadeddin Nesimi, Muhammed Fuzuli, Mulla Penah Vagif* ve diğerleri gibi Doğu`nun edebi tarzlarında oluşan söz ustatlarından sonra XIX asırdan itibaren *Abaskulu ağa Bakühanov, Mirze Şafi Vazeh, İsmayıl bey Gutgaşinli, Mirze Fethali Ahundzade, Necef bey Vazirov* ve diğer yazarların ve şairlerin edebiyatında Batı`nın edebi biçimlerinde ortaya çıkmağa başladı. Bu yeni eğilimler edebiyatımızın sonrakı gelişim perpsektivlerini belirledi.

19.asır Azerbaycan`ın millî-medeni hayatında, insanların yaşam tarzlarında mahsusî bir aşama teşkil ediyordu. Azerbaycan`ın kuzeyinin Çar Rusiyası tarafından işgalı bu topraklarda yeni, önceki aşamadan, Doğu`nun edebî pratiğinden farklı bedii etik düşünce tarzını oluşturmaktaydı. Azerbaycan edebiyatında gelişimin temelini eğitimde, söz konusu devirin muhtac olduğu modern bilimsel-kültürel bilgilere kavuşmakta gören ve buna çalışan, tüm temel keyfiyetlerine göre eğitimcilik adlanan bir dönem başladı. Bu yeni dönem en kısa sürede uygulanıma geçti ve ve XIX yüzyıl için bazı yeni model kıssalar, komediler, dramatik yönümlü facia içeren eserler ve romanlar yazılmağa başladı. Adı geçen bu janrlar ve onların sunduğu edebi metinler insanın hayatına bakışı son derece netleşdirmiş oldu. Azerbaycan edebiyatı somut ve hayatın gerçek yüzünü aktaran bir dilden insanlara konuşmağa başladı. Azerbaycan edebiyatı Doğunun edebi, bedii düşünce tarzını korumakla beraber, onunla yanısıra edebî yazı biçimleri ve türlerini de kazanmağa çalışmaktaydı.

19. asra Azerbaycan edebiyatı teatro ve basın hayatında sergilediği mükemmel bir gelişim kaydıyla başlamış oldu. *Alibey Hüseynzade, Ahmedbey Ağaoğlu, Celil Mehmetkuluzade, Yusuf Vazir Çemenzeminli, Abdurrahimbey Hakverdiyev, Mehmet Emin Resulzade, Hüseyn Cavit, Cafer Cabbarlı* ve diğerleri yeni dönem Kafkaslarda şiiri ve nesri kaldıran ve edebiyata canlılık kazandıran önemli şahıslar olmuşlar. Bu önemli şahısların kaleme aldığı ve 19.asrın son dönemlerine ilişgin dramatik olaylar içeren eserler ortaya çıkmakyadyı. Örneğin, "Danabaş köyünün olayları", "Danabaş köyü okulu", "Bahtsız civan", "Dağılan tifag", "Musîbet-i Fahreddin" ve diğer mükemmel edebi yazılardan sonra 20.asrın ilk dönemine ait "Hortlamışın cihennem mektupları", "Posta kutusu", "Usta Zeynel", "İran`da hüriyet", "Kurbaneli bey",

[44] Bakü Devlet Universiteti, Filoloji fakültesi, "Dünya edebiyatı kafedrası" Z.Seferov sok.Tel: +994 55 713 24 48 //+ 994 12 480 20 63, arif_alim@box.az

"Kuzu", "Konsolosun hanımı", "Rahatsızlık", "Bomba", "Papag", "Şeyh Şaban", "Şemşeri pasaportu", "Mirze Safer", "Odabaşının hikayesi", "Ak sakal", "Hayat sahifeleri", "Cennetin gabzı", "Şahkulunun hayır işi", "Divane", "Mansur ve Sitare" gibi hikayeler, "Peri cadı", "Ağa Mehmet Şah Kacar", "Anne", "Meral", "Şeyh Senan", "Solmuş çiçekler" gibi ve 20.asrın edebi ortamı da böyle oluşuyordu.

20. asrın ilk yarısı, 1920 yılında Azerbaycan`ın bolşevik Rusyası tarafından işgali sonucu toplum hayatında önemli değişikler beliri verdi. İyirmi üç aylık bir zaman zarfında hayatta kalmağı başarmış Azerbaycan Halk Cümhuriyeti dönemi edebiyatına farklı bir bakış sergileğen Sovyet bolşevik ideolojisi Azerbaycan edebiyatına temamen yeni birtakım eğilimler katmağa çalıştı. Azerbaycan`ın işgalı zamanla bolşevik politikası ve ideolojisinin taleplerine uygun birtakım edebi örneklerin ortaya çıkmasını sağlamağa hizmet ediyordu. *Celil Mehmetkuluzade, Hüseyn Cavit, Necefbey Vazirov, Yusuf Vazir Çemenzeminli, Seyit Hüseyin* ve diğer tarihî ve kültürel bir devirde edebî eserleri kaleme alan şahıslar kendi çaplarında bolşevik ideolojisine karşı koymaktaydılar. Zamanla edebî alanı merkezi otoritenin daha sıkı denetimi altında tutmağa başladı ve dolayısıyla aynı dönemde farklı teşkilatların ortaya çıkması aynı otoriteden kaynaklanmataydı. Nitekim oluşan bazı kurumlar (örneğin, "Genç kızıl kalemler" (1925), "Azerbaycan proletar yazarları kurumu" (1927), "Altın kalemler" (1926) ve diğerleri) yeni yazıların, şiirlerin, kalemlerin karşısında yer aldı ve edebî alanı temamen sıkıntıya soktu.

Talepler karşısında yazarlara çok sınırlı bir edebi ortam sağlanmaktaydı. 1928 yılında "Altın kalemler" kurumu Baküde *Ümumazerbeycan yazarları kongresini* çağırdı ve kurumda *Azerbaycan proletar yazarları kurumu* denen bir kurum olşturulması kararı alındı. Böylece Kafkaslar`ın en önemli bölgesi olan Azerbaycan`da oluşan tüm eserler temamen komunizme ve bolşevik sistemin "güzelliğini" yansıtan bir edebi ortamın oluşumunu hazırlıyordu. Diğer tarafdan Azerbaycan`ın yakın ve uzak dönemlerini yansıtan tarihi romanlar da yazılmaktaydı. Bu dönemin meşhur yazarları sırasında *Muhammed Sait Ordubadi, Süleyman Rahimov, Mehdi Hüseyin, Ali Valiyev, Abulhasan, Manaf Süleymanov* ve diğerlerinin isimlerini zikr edebiliriz. Onların yazdıkları roman ve hikayeler ("Dünya kopuyor", "Dumanlı Tabriz", "Gizlin Bakı", "Dövüşen şehir", "Kılıç ve kalem", "Saçlı", "Şamo", "Ağbulak dağlarında", "Kin", "Taşkın", "Komisser", "Seher", "Büyük dayak", "Gelecek gün", "Pervane", "Bir gencin manifesti") aynı dönemin edebi ortamını yansıtmaktaydı. Rusiyada da buna benzer edebiyat örnekleri – "Demir akın", "Dağılım", "Polat nasıl berkimiş", "Azap dolu yollarla", "Sessiz Don" ve d. eserler kaleme alınmaktaydı. 20. asrın edebi-kültürel aşaması öten dönemlerin ulusal, kültürel, edebi kazançları kendisinde yansıtmakla beraber, ardından gelen edebî kültürel gelişimin perspektiflerini de belirlemiş oldu. Dolayısıyla aynı kültürel eğilim nesiller ve etik ilkeler, edebi-kültürel düşünce şekilleri arasında birer medeniyet köprüsü rolünü üstlenmiş oldu ve bu köprü 20. asrın ortalarından itibaren kendini karşısı alınamaz bir biçimde ortaya koyarak, orijinel ve kendine has bir tarzda, mükemmel edebi deneğimle Azerbaycan edebiyatında görünmeğe başladı. Bu, yepyeni düşünce tarzı öncekinden farklıydı. Araştırmaçı T.Alişanoğlu haklı olarak şu iradda bulunuyor ki, "sosyalizm realizmi bir efsane değil, amma 20.asrın efsaneleri üzerinde istikrar bulmaktaydı. Örneğin, bu edebiyatın kesin olarak ortaya çıktığı 30.yılların başlarında dünyanın aydın toplumları içerisinde böyle bir değim etkindi: - başında proletarın durduğu dünya devrimi artık gerçekleşmiştir, farklı biçimlerde gerçekleşeceği gün de uzak değildir. "Proletar edebiyatı" böyle pozitiv ruhun bir yanıtı olarak görünüm sergilemekte ve sosyalizm ruhunun yeni dünya metotu birer gerçek olanak olarak ortaya çıkmaktaydı" (2, 154-

155). Azerbaycan`ın modern edebi düşünce tarzını konu aldığımız zaman öncelikle edebi yazıların içeriğinde, konusunda, insan karakterilerinde, ideolojide ve buraya yansıyan yazarın düşnce tarzında, janr ve hikayelerinde konu ve muhtevada oluşan kalite değişmleri dikkate alınmaktadır.

Son dönemler, Kafkaslarda yeni türk edebiyatı örneklerinde artık Sovet döneminden kalma tarzlar, biçimselleşmiş kahramanlar yoktu. Bu edebi eserlerde öncelikle karakterler var, bu karakterler her zaman topluma, dış dünyaya ve kendi dünyalarına savaş açan karakterlerdir. 20. asrın elli yıllarının ardından ortaya çıkan Azerbaycan edebiyatı örneklerinde Batıya özgü etik düşünce tarzı kendisini yeteri kadar korumaktadır. Aynı edebiyata aşağıda kaydageçen faktörlerin de etkisi danılmazdır: 1. Birinci Dünya savaşı sonuçu ABD`de yaranan "Kaybetmiş nesil" edebiyatı; 2. 19 ve 20.asırda modern rus nesri; 3. Fröydizm, bilgi akını teorisi; 4. Avrupa modernizmi; 5. Tarihî Azerbaycan edebiyatı.

Şu faktörlerin bu ve ya diğer biçimde etkisi sonuçu Azerbaycan edebiyatı Batı edebiyatının modern formüllerini mükemmel olarak benimsediğini ortaya koydu ve aynı edebi kalitelerini mükemmel biçimde özelleştirdi. Bunlara bağımlı olarak insanın iç dünyasını, düşüncelerini, kalbinin çırpıntılarını, bireysel yaşam tarzını, her zaman kendisi ile, aynı zamanda mücadelelerde ve münakaşalarda olan insan psikolojilerini kendisinde yansıtıyordu. Bireyin iç dünyası, cinsel duygularını, sanatsal taraflarını bu edebi eserler esas uhtevası idi. Zira bu sebeplerden dolayı aynı dönemde oluşan edebi örneklere "içsel ahlaki aktarışlar edebiyatı" adı verilmektedir. Bu özelikler Kafkaslarda türk edebiyatı ile Batı edebiyatının tipolojik bağlılığını oluşturdu. Edebi, etik düşüncede yeni ideolojinin ve tefekkür tarzının hiç de aniden ve sebepsiz ortaya çıkmadığını göz önüne aldıkta modern edebiyatımızdaki şu eğilimlerin her hangi bir kaynaktan kaynaklandığı düşüncesi kendini doğrulamktadır.

Kaynakça:

S. Mamedova. *Doğu rönesansı.* Bakü, BDU, 2004, s.s.184

T.Alişanoğlu. *XX asır Azerbaycan nesrinin poetikası.* Bakü, İlim neşriyatı, 2004, s.s.184

N.Caferov. *Azerbaycanşünaslık meseleleri.* Bakü, BDU, 2001, s.s. 112

S. Adıgüzel. *Elçin romantizminin sosyolojik yapısal incelenimi.* Bakü, Kafkaz Universitesi, 2006, s.s.336

V.Yusuflu. *Nasr:konflikter, karakterler.* Bakü, Yazıçı, 1986, s.s.166

T.Huseynoğlu, *Söz – tarihin yuvası.* Bakü, NEŞ, 2000, s.s.166

YUSUF VEZİR ÇEMENZEMİNLİ'NİN HAYATI ÜZERİNE BİR ARAŞTIRMA - Sevil İREVANLİ ATİLLA[45]

YUSUF VEZİR ÇEMENZEMİNLİ'NİN BİYOGRAFİSİ

Yusuf Meşhedi Mir Baba oğlu Vezirov (Cemenzeminli)12 Eylül 1887'de Şuşa'da doğdu. İlk tahsilini Şuşa'da Samedbey Ağayev'in özel okulunda almıştır. Daha sonra Rus-Türk okulunda 8 yıl okumuştur.

1906 yılında Bakü'ye gelmiş Hacı Zeynalabidin Tağıyev'in yardımı ile Bakü uygulama okuluna girmiştir. 1907 yılında Molla Nasrettin Dergisinde "Müdiri-Mühterem başlıklı ilk makalesi yayınlanmıştır. 1908 yılında Bakü'de Üzeyir Bey'le şahsen tanışmıştı. 1909'da Bakü uygulama okulunu bitirmiştir. Daha sonra Taşkent'te bulunmuştur.

1910 Yusuf Vezir lisede sınav vererek üniversiteye girme hakkını kazanmış, Mukaddes Vladimir adına Kiev İmparator Üniversitesinin Hukuk Fakültesine kabul edilmiş; 1915'te fakülteden mezun olmuştur. Üniversitede okuduğu yıllarda (1910) "Borçlu", "Haraç", "Meşedi ve Kerbelayi", "Toy", "Ak Buhakta Kara Hal "Hekim", "Aziz", "Zeynel Bey", "Dertli Züleyha", "Deli", "Cuma Akşamı", "Kız Okulunda", "Dinayrı Kardeşler", adlı hikayelerini yazmış ve bu yıllarda 7 hikaye kitabı yayınlanmıştı. "Günah" ve "Studentler" (Öğrenciler) romanının ilk bölümünü de orada tamamlamıştır. 1915-1917 yıllarında Yusuf Vezir, Kırım'da Akmescid'de-yaşar. Daha sonra Odessa'da bulunmuş Litva Tatarlarının Tarihi adlı kitabını yazmıştır. Bu devirde, tarihle, özellikle de Türk Tarihi ile devamlı şekilde meşgul olan Cemenzeminli Litvanya Tatarlarına (Karaimlere) hasrolunmuş araştırmasını, " İlminski ve Mezhebi" vb. eserlerini de yazar.

1917 Rus İhtilalinden sonra Azerbaycan'a döner. 1918-1919 yılında M. E. Resulzade tarafından Azerbaycan Cumhuriyetinin Türkiye Büyükelçisi olarak İstanbul'a gönderilir. Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Türkiye Büyükelçisi olarak İstanbul'da diplomatik faaliyetini sürdürmekle beraber, arşiv ve kütüphanelerde de çalışır. "Azerbaycan Edebiyatına Bir Nazar" adlı kitabını yazıp, 1920'de İstanbul'da, Azerbaycan Türkçesiyle 1922'de ise Paris'te, Fransız'ca yayınlatır. 1920-1923 yılına kadar Türkiye'de bulunan Yusuf Vezir o yıllarda Azerbaycan'a Dair Edebi ve Tarihi Malumat adlı eserini de yazmıştır. Bağımsız Azerbaycan Cumhuriyeti devrildikten sonra (1920) Yusuf Vezir Fransa'ya göçmek zorunda kalır. Paris Haberleri Gazetesinde çalışarak Fransız gazetelerine makaleler yazar. 1925'te pişmanlık mektubu Azerbaycan Sovyet matbuatında yayınlandıktan sonra vatana dönmesine izin çıkar.

3 Nisan 1926'da Azerbaycan Halk Komiserlerinin izni ile Bakü'ye döner; Edebiyat bölümünün müdürü olarak göreve başlar. 1926'da "Geçmişten Sayfalar" ve "Kazanç Yolunda" "Cennetin Makbuzu" adlı kitapları yayınlanmıştır. Azerbaycan Devlet Üniversitesinde uzmanlık öğrenimi görmüştür. (29 Aralık 1927'de Bilkeyis Esat Kızı Acalov'a ile evlenmiş Orhan (1928) ve Fikret (1929) adlı iki oğlu dünyaya gelmiştir. Yusuf Vezir, 1930 yılında Karabağ Hanlığı'nın ve Azerbaycan'ın ünlü şairi, politika adamı Vakıf'ın (1717-1797) hayatını ve mücadelelerini konu alan "Kan

[45] Azerbaycanlı Bibliyograf. Araştırmacı, FİNLANDİYA.

İçinde" tarihi romanını yazıp bitirir. Lakin devamlı takipler yüzünden bu kitabını yayınlatamaz

1935'de "Studentler" romanı yayımlanmıştır. Aynı yıllarda Azerbaycan Yazarlar Toplumunun Yüksek kuruluna seçilmiştir. 1933 yılında Azerbaycan Ansiklopedisini hazırlayacak gruba dâhil edilmiş; "Karanlıktan Işığa" adlı kitabı Bakü'de, "Gelecek Şehir" adlı kitabı ise Taşkent'te yayınlanmıştır. O dönem "Öncü Öğretmen" fahri adına layık görülmüştü. (1934) "Kızlar Pınarı" yayınlanmış; kızı Gülara dünyaya gelmiştir. (1936-1937) Azerneşrde editör olarak çalışmış; "Kan İçinde" adlı romanını; Hayatımın 20 yılı adlı hatıralarını tamamlamış (1936); Nikolay Vasilyeviç Gogol, L. N. Tolstoy ve diğerlerinin eserlerini Azerbaycan Türkçesine çevirmiş; birkaç edebi eleştiri makalesi yayınlanmıştır. Stalin terörünün şiddetlendiği 1937'de Yusuf Vezir de takibe uğrar 1938'de Azerbaycan neşriyatında çalıştığı editörlük vazifesinden alınarak Özbekistan'a sürgün edilir. 1939-1940 yıllarına kadar burada Özbekistan'ın Ürgenç şehrinde yaşar. 1940 yılında ailesiyle görüşmek için, fiili şekilde Bakü'ye dönen Yusuf Vezir tutuklanarak askeri mahkemenin kararıyla 10 yıl hapis cezası alır. 3 Mayıs 1942'de Gorki vilayetinin Sokoye-Bezvodniye köyündeki mahkumlar kampına getirilir. 1943 yılında burada pollagra hastalığından hayatını kaybettiği bilinmektedir. Çemenzeminli'nin zengin külliyatının yanı sıra, hala incelenmemiş ve yayınlanmamış tarihi-filoloji araştırmaları mevcuttur.

Not. Cemenzeminli hakkında bilgiler yazarın hala hayatta olan oğlu Orhan Vezirov'un şahsi arşivinden alınmıştır. Yusuf Meşhedi Mir baba oğlu Vezirov (Cemenzeminli) Edebiyat ve medeniyet tarihinde yazar, araştırmacı, politikacı olarak da tanınmaktadır. 12 Eylül 1887'de Şuşa'da doğdu. Güney Azerbaycan'dan gelen komşu bir aileye hürmeten Yusuf Vezir sonraları Cemenzeminli mahlasını kullanmaya başlamıştır. Babası Mirabdulla, geleneksel Türk kültürünü sahiplenmiş birisiydi. Mesleği ıtriyatçılık ve halk tabipliği olmakla beraber, Fars, Arap, Türk dillerini, bu dillerdeki edebiyat örneklerini iyi bilirdi. Evlatlarının ilk eğitimiyle kendisi meşgul olmuş, hatta bu amaçla bir ders kitabı da yazmıştı. Annesi Seyit Aziz Seyit Hüseyin kızı oldukça güzel, şefkatli, adaletli ve halk edebiyatını mükemmel bilen bir kadındı. Yusuf Vezir yazılarının birinde şöyle yazıyordu: "Anam atama karşı hürmetsizlik etmezdi. Ancak kısmetine tapınarak bahtından küsmüştü. Bu hayata karşı olan küskünlük bize de sirayet etmişti. Bilhassa ben hayatımın sonuna kadar uğursuz olacağına çocukluğumdan inanıp kalbimde gam kitabı taşıyordum." Anasının söylediği masallar, bayatılar, efsaneler, onu gelecekte bir yazar olmağa teşvik etmişti. 1906'da babasının ölümünden sonra, ailenin bütün ağırlığı annesinin üzerine kalmıştı.

Yusuf Vezir büyük abisi Ebülhasan'dan alfabeyi öğrenmiş, ilk tahsilini Şuşa'da Kar Halfa lakabı ile tanınan hoca Mehti'den almış, Bir süre Ağdam'da babasından ders görmüş, Muratbeyli okulunda okumuştur. İlk tahsilini hocalardan medresede aldıktan sonra, Şuşa'da Cemalbey'in Samedbey Ağayevin özel okullarına gitmiş; Hasanbey Vezirov'un müdürlük yaptığı Rus-Türk okulunda okumuştur. Şuşa'da realnı mektebinde eğitim gördüğü zaman bu mektepte ilk defa Rus Edebiyatı ile tanış olur. Rus yazarlarını geniş bir şekilde okur ve anlamaya çalışır. Şuşa'da uygulanan bu okulda 8 yıl okumuştur. 1904 yılında amca oğlu Mirhasan Vezirov'la birlikte Şuşa'da Fokusnik (Canbaz) adlı mizahi, karikatürlü edebi-bedii mecmua çıkarmış; Rusça yayınlanan metinleri Mirhasan yazmış, karikatürleri Bedbaht imzasıyla Yusuf Vezir çizmiştir. 1905 yılında bir süre Aşgabat'taki teyzesinin yanında kaldıktan sonra yeniden Şuşa'ya dönmüş 1906 yılında babası vefat ettikten sonra Bakü'ye gelmiş (Eylül) Hacı Zeynalabdin Tağiyevin yardımı ile Bakü uygulama okulunun altıncı sınıfına girmiş; yaz tatilini Aşgabatt'ta geçiren Cemenzeminli orada

tiyatro oyunları seyir ederdi. Bu seyir ettiği oyunlar onun tiyatroya merakını gittikçe artırdı ve 1907 yılında Molla Nasrettin dergisinde "Müdiri-Mühterem" başlıklı ilk makalesi yayınlanmış (2 Ekim, n. 37); makale Bakü uygulama okulunun altıncı sınıf öğrencisi Miryusuf Vezirov imzasıyla verilmişti: bundan bir süre önce Yusuf Vezir'in çizdiği Müzefereddin Şahin karikatürü Molla Nasrettin dergisinde Şmerlingin imzasıyla çıkmıştı.

Aynı yıllarda "Şahkulunun hayır işi" adlı hikayesi Molla Nasrettin dergisinde yayınlanır. Bu hikayeni Abdurrahim bey Hakverdiyev çok beğenmişti. Yusuf Vezir ayrıca resim çalışmaları, tablolar, portreler, natürmortlar, karikatürler çizmekle de tanınmıştı. 1908 yılında Bakü'de Üzeyir Bey Hacıbeyli'nin "Leylayi ve Mecnun" operasının ilk sahnelerini seyretmiş; Üzeyir Bey'le de orada şahsen tanışmıştı. 1909'da Bakü uygulama okulunu bitirmiş (10 Haziran); Petersburg'a gitmiş, kabul için Vatandaşlık Hukukları Enstitüsüne başvurmuş (Temmuz), bir ay Petersburg'ta kalmış, giriş sınavlarına katılmak istememiştir. Burada iken "Cennetin Makbuzu" hikayesini, bildiği atasözlerini deftere yazmış; ve orada iken Şeyh Şamil hakkında bir şiir kaleme almıştır. Petersburg'dan Aşgabat'a dönen Çemenzeminli burada iki ay kalmış (Ağustos Eylül). Aşgabat'da E. Hakverdiyev'in "Kimdir Suçlu" pyesini sahneye koyarak Mahmutbey rolünü oynamış, Kasım-Aralık aylarında Taşkent'te bulunmuştur. "Seda" gazetesindeki makaleleriyle kendini göstermiş, "Nişanbazlık" adlı küçük komedisini "Fakirin Arzusu" adlı yarım yamalak hikayesini kaleme almıştır. Şuşa realnı mektebinde ilk defa Rus edebiyatı ile de yakından tanışan (ilgilenen) Çemenzeminli Rus yazarlar içerisinde en fazla Çehov'dan etkilenmiştir. Gençlik yıllarında yazdığı pek çok hikayede, Çehov etkisi açık şekilde göze çarpmaktadır. Sanat çalışmalarına şiirle başlamış ilk şiirlerini de Rus dilinde yazmıştı. Şahsi hayatını ve yakın çevresindeki hadiseleri anlatan bu şiirler, genellikle karamsar ruhtadır.Taşkent'te ikamete devam eden ve 1910 yılında Taşkent'te liseyi bitiren Yusuf Vezir lisede sınav vererek üniversiteye girme hakkını kazanmış, Mukaddes Vladimir adına Kiyev İmparator Üniversitesi'nin Hukuk Fakültesine kabul edilmiş; beş yıl burada öğrenim gördükten sonra 1915'te fakülteden mezun olmuştur. Üniversitede okuduğu yıllarda (1910) "Borçlu", "Haraç", "Meşedi ve Kerbelayi", "Toy", "Ak Buhakta Kara Hal" adlı hikayelerini yazmıştı. 1911-1913 yılları arasında, genç Cemenzeminli "Hekim", "Aziz", "Zeynel Bey", "Dertli Züleyha", "Deli", "Cuma Akşamı", "Kız Okulunda", "Dinayrı Kardeşler", adlı hikayelerini yazmış ve bu yıllarda 7 hikaye kitabı yayınlanmıştı. Aynı yıllarda Bakü'da Kaspi basımevinde "Melik Mehemmed", Seda basımevinde iki hikaye kitabı yayınlanmıştı. Sade, açık, anlaşılır bir dille, olgun bir üslupla yazılan bu hikayelerde, çağdaş Azerbaycan hayatının çok farklı konuları ele alınıyor, özellikle sosyal hayattaki, maneviyat ve kültürdeki gerici eğilimle, cahillik ve fanatizm keskin şekilde eleştiriliyordu. 1914 yılında öğretimini sürdüren Cemenzeminli çeşitli makaleler de yayınlamıştır. 1915 yılında Kiyev üniversitesi Saratov'a göçürülünce tahsilini orada bitirmiş, "Günah" ve "Studentler" (Öğrenciler) romanının ilk bölümünü orada tamamlamıştır. 1915-1917 yıllarında Yusuf Vezir, Kırım'da Akmescid'de yaşar, avukatlıkla meşgul olur, aynı zamanda Bakü'de yayınlanan gazetelere makaleler yazar. (1916-1918) yılları arasında Saratov şehir meclisinde mahkeme adayı, Simferopol'da hukuk idaresinde avukat danışman olarak çalışmış; Odessa'da bulunmuş, "Litvanya Tatarlarının Tarihi" adlı kitabını yazmıştır.

Bu devirde, tarihle, özellikle de Türk Tarihi ile devamlı şekilde meşgul olan Cemenzeminli Litvanya Tatarlarına (Karaimlere) hasrolunmuş araştırmasını, " İlminski ve Mezhebi" vb. eserlerini de yazar. 1917 Rus ihtilalinden sonra vatanına

daha gerekli olduğunu düşünerek Azerbaycan'a döner. 1918 sonlarında Azerbaycan Cumhuriyetinin Türkiye Büyükelçisi olarak İstanbul'a gönderilir. Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Türkiye Büyükelçisi olarak İstanbul'da diplomatik faaliyetini sürdürmekle beraber, arşiv ve kütüphanelerde de çalışır. "Azerbaycan Edebiyatına Bir Nazar" adlı kitabını yazıp, 1920'de İstanbul'da, Azerbaycan Türkçesiyle 1922'de ise Paris'te, Fransız'ca yayınlatır. 1920-1923 yılına kadar Türkiye'de bulunan Yusuf Vezir o yıllarda "Azerbaycan'a Dair Edebi ve Tarihi Malumat" adlı eserini de yazmıştır. Bağımsız Azerbaycan Cumhuriyeti'nin devrildikten sonra (1920) Yusuf Vezir Çemenzeminli Fransa'ya göçmek zorunda kalır. 1923-1925'de Paris'e gelmiş, Siyasi Bilimler Akademisi Diploması Fakültesi'nde öğretim gören küçük kardeşi Miri'nin yanında kalmış (1923) mesleğine uygun bir iş bulamadığından Paris yakınlarındaki Kiklisi şehrinde bulunan bir fabrikada üç yıl çalışır; Paris Haberleri gazetesinde çalışarak Fransız gazetelerine makaleler yazar.

Aynı zamanda Paris'teki Milli Kütüphanede de Şark tarihine ve felsefesine dair araştırmalar yapar. Paris Siyasi Bilimler Akademisi'nden mezun olan küçük kardeşi Miri'nin ölümünden sonra, vatana dönmeye karar verir. 1925'te pişmanlık mektubu Azerbaycan Sovyet matbuatında yayınlandıktan sonra vatana dönmesine izin çıkar. -Azerbaycan Halk Komiserler Sovyeti'nin 3 Nisan 1926 tarihli izni ile Bakü'ye döner; Bakü İşçi Kooperatif yayınevlerinde çalışır aynı zamanda edebiyat bölümünün müdürü olarak göreve başlar. Azerbaycan'ı Öğrenme Kurumu'nda "Azerbaycan Masallarının Tarihi Esasları" konusunda bir konuşma yapmıştır. 1926'da "Geçmişten Sayfalar", "Kazanç Yolunda" ve "Cennetin Makbuzu" adlı kitapları yayınlanmıştır. 1927-1930 yıllarında Azerbaycan Devlet Plan Komitesi'nin sosyal-kültürel bölümünde çalışmış; Azerbaycan Devlet üniversitesinde uzmanlık öğrenimi görmüştür. (29 Aralık 1927) tarihinde Bilgeyis Eset Kızı Acalova ile evlenmiş, Orhan (1928) ve Fikret (1929) adlı iki oğlu dünyaya gelmiştir. 1930'da Rus ihtilalinden önce yazmış olduğu "Bir Gencin Defteri", "Karılarımızın Hali", "Kızlar Bulağı", "Studentler" (Öğrenciler) gibi eserlerinin üzerinde yeniden çalışır, onları sanatkârlık açısından daha da zenginleştirir. Özellikle "Studentler" romanında, ıhtilalden önce Rus üniversitelerinde tahsil alan farklı düşünce tarzlarına, farklı siyasi bakışlara, farklı sosyal kökenlere mensup Türk talebelerinin bir birinden farklı, lakin bir toplum halinde; aynı devirdeki sosyetenin ibret verici portreleri tasvir edilir. Çeşitli fikir akımları ve milli manevi mefkurenin gelişmesi gözler önüne serilir. Teferruatlı tarihi bilgiler, Batı dillerindeki ilmi kaynaklara dayanarak yazılmış "Kızlar Bulağı" romanında Türklüğün en eski dönemleri canlandırılır. Yusuf Vezir, 1930 yılında Karabağ Hanlığı'nın ve Azerbaycan'ın ünlü şairi, politika adamı Molla Penah Vagıf'ın (1717-1797) hayatını ve mücadelelerini konu alan "Kan İçinde" tarihi romanını yazıp bitirir. Lakin devamlı takipler yüzünden bu kitabını yayınlatamaz Çemenzeminli'nin konu ve üslup acısından birbirini tamamlayan bu üç romanı, XX. yy.

Azerbaycan romancılığının önemli örnekleri olarak şimdi de dikkati çekmektedir. 1930 yıllarında yazar, o döneme kadar uğraşmadığı yeni bir edebi türe, dramaturgiye yönelir ve Kemalist Türkiye'den kaçarak, Batının türlü memleketlerinde, manasız ve kendi milletine ihanetle dolu bir mülteci hayatı yaşayan Türk muhacirlerinin gereksiz mücadelelerini konu olarak ele alan "Hazreti-Şehriyar" komedisini kaleme alır. 1931 yılında Azerbaycan Devlet Sanayi Enstitüsü'nün Dil-Edebiyat Kürsüsü'nde asistan öğretmen olarak çalışmış (1931-1935) yıllarında "Studentler" romanının birinci kısmını kitap halinde yayınlanmıştır. Aynı yıllarda Azerbaycan Yazarlar Birliği'nin Yönetim Kurulu'na üye seçilmiştir. 1933 yılında

Azerbaycan Ansiklopedisini hazırlayacak gruba dahil edilmiş; "Karanlıktan Işığa" adlı kitabı Bakü'de, "Gelecek Şehir" adlı kitabı ise Taşkent'te yayınlanmıştır. O dönem "Öncü Öğretmen" fahri adına layık görülmüştü. (1934) "Kızlar Pınarı" yayınlanmış; kızı Gülara dünyaya gelmiştir. Azerbaycan Neşriyatında tercüman olarak çalışmış; "Studentler" (Öğrenciler) romanının ikinci bölümünü tamamlayarak (1935) yayınlamıştır. (1936-1937) yılları arasında Azerneşr'de editör olarak çalışmış; "Kan İçinde" adlı romanını; Hayatımın 20 yılı adlı hatıralarını tamamlamış (1936); N. V. Gogol, L. N. Tolstoy ve diğerlerinin eserlerini Azerbaycan Türkçesine çevirmiş; birkaç edebi eleştiri makalesi yayınlanmıştır.

Stalin terörünün şiddetlendiği 1937'de Yusuf Vezir de takibe uğrar 1938'de Azerbaycan neşriyatında çalıştığı editörlük görevinden alınır. Onu aynı zamanda Bolşevikler aleyhine propaganda yapmakla, , İngiliz ve Japonlar lehine casuslukla ve daha akıl almaz suçlarla itham ederler Hapse atılmasının yakın olduğunu gören Yusuf Vezir, Orta Asya'ya kaçar burada Ürgenç Pedagoji Enstitüsü'nde Rus Dili ve Edebiyatı öğretmeni olarak çalışır. Talebesi Yunus Yusuf'la birlikte "Hakikatin Tentenesi" adlı film senaryosunu yazar. 1939-1940 yıllarına kadar burada Özbekistan'ın Ürgenç şehrinde yaşar. 1940 yılında ailesiyle görüşmek için, fiili şekilde Bakü'ye dönen Yusuf Vezir Çemenzeminli burada tutuklanır, askeri mahkemenin kararıyla 10 yıllık hapis cezasına mahkum edilir. 1942 Mayıs ayında Gorki vilayetinin Sokoye-Bezvodniye köyündeki toplama kampına getirilir.1943 yılında burada pollagra hastalığından hayatını kaybettiği son zamanlarda (?) KGB arşivlerinden elde edilen kaynaklardan öğrenilmiştir. Çemenzeminli'nin zengin külliyatının yanı sıra, hala incelenmemiş ve yayınlanmamış tarihi-filoloji araştırmaları mevcuttur. Bu vesile ile meramımız Yusuf Vezir Cemenzeminli'nin Azerbaycan'da ve Türkiye'de hiç bilinmeyen eserlerini gün ışığına çıkarmak, özellikle de 1919 yılında Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti tarafından Türkiye Büyükelçiliğine atanarak İstanbul'a gelişini ve mevzunun özü olan İstanbul'daki diplomatik faaliyetini Türkiye Azerbaycan okuyucularına araştırmacı bilim adamlarına duyurmamızın yararlı-olacağına inanıyoruz.

KAYNAKÇA:

Türk Ansiklopedisi, C. XXVII. MEB. Ankara- 1978.

Hüseynov T. Azerbaycan Gaz, Gurban Said-Mubahiseler-Hakikatler. 27 May 2003, s. 14.

Azerbaycan Sovet Ansiklopedisi. C. I.

Karayeva L. "Ali ve Nino" Açık Söz 8 Aprel 2004. s. 2.

Cemil. A. "Ali ve Nino" Edebiyat Gazetesi, 3 Mart 2006, s. 14.

Yeni Azerbaycan 06. 03. 2004. s. 2.

Ruskaya Mısli No-4304-10-16. Fevralya 2000. s. 19.

Yahya Kemal Beyatlı'nın Peşaver Doğu Türkistanlı Kazak Muhacirler Derneği'nin Türkiye'ye göç Faaliyetlerine Katkısı - Yrd. Doç. Dr. Fethi Ahmet YÜKSEL[46]

ÖZET

19 yüzyılın sonları ve 20. yüzyılın başlarında Ruslar ve Çinliler Türkistan'ı paylaşma politikaları geliştirmişler ve bu coğrafyanın yeraltı servetlerine göz dikmişlerdir. Türkistan'nın batısı Ruslar tarafından sömürülürken doğusu Çinlilerin insafına kalmıştır.

Çin Doğu Türkistan'ı sürekli Çinli valiler vasıtasıyla yönetmiş, halkı maddi ve manevi olarak ezmiş ve yeraltı kaynaklarını sömürme politikası izlemiştir (Alptekin, 1985). Yaşadığı toprakların ismini değiştiren, kültür ve medeniyetini silmek isteyen istilacılar karşısında inanç, ahlak ve yaşam geleceğinin yok olmasına izin vermeyen Doğu Türkistan halkı bazıları, atalarının yaşadığı bu topraklardan, göç etmeye karar verir. Kafileler halinde on binlerce kişi ve binlerce aile değişik zamanlarda özgürlüğe göç ederler. Hindistan'a bin bir güçlükle ulaşan bu göçmen kafileleri daha sonra Pakistan'ın devlet olmasına şahit olmuşlardır. Doğu Türkistanlı Kazak Türkleri Pakistan'da **Doğu Türkistanlı Kazak Muhacirler Derneği** adlı bir sivil toplum örgütü kurdular. Doğu Türkistanlı Liderlerden Mehmet Emin Buğra ve İsa Yusuf Alptekin Türkiye'ye gelerek Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti'ne Türkiye'ye göç etmek için resmen müracaatta bulundu. 13 Mart 1952 tarih ve 3/14595 sayılı karar ile "Doğu Türkistan'dan göç ederek Hindistan, Pakistan ve Suudi Arabistan'da mülteci hayatı yaşayan Türklerden 1850 kişiye iskânlı göçmen olarak yerleşme imkanı sağlanmış oldu. Bu kapsamda Haziran 1952 ve 5 Şubat 1953 tarihinde Karaçi'de T.C.'nin Büyükelçisi Yahya Kemal Beyatlı ile görüşüldü. Anavatana kavuşmak için yardım talebinde bulunuldu.

Doğu Türkistanlı Kazak Muhacirler Derneği aracılığı ile Türkiye'ye göç etme planlanları yapılarak Pakistan'ın çeşitli yerlerinden kafilelerle deniz yoluyla Karaçi'den Basra'ya oradan da tren yoluyla Türkiye'ye gidilmesine karar verildi. 12.09.1953 – 26.12.1953 tarihleri arasında kademeli olarak 1379 kişiden oluşan 430 ailenin Pakistan'dan Türkiye'ye göçü sağlanmış oldu.

Anahtar Kelimeler: Göç, Yahya Kemal, Doğu Türkistan, Kazak Muhacirler Derneği,

GİRİŞ

Doğu Türkistan, Asya kıtasının merkezi ve uzak çevresini içine alan bir coğrafyada yer alan, yaklaşık beş milyon kilometre karelik Ulu Türkistan'ın doğu kısmında bulunan toprakları kapsamaktadır. 1.828.418 kilometre karelik bir alana sahip Doğu Türkistan'ın doğu ve kuzeydoğusunda Çin, Moğolistan; batı ve güneybatısında Keşmir, Afganistan ve Batı Türkistan (Özbekistan); Kuzeyinde Sibirya; Güneyinde Pakistan Hindistan ve Tibet bulunmaktadır.

Yaklaşık M.Ö. 13. yy'dan bu yana Doğu Türkistan topraklarının bulunduğu coğrafyanın tamamı, ta ki bu coğrafyanın batısındaki egemen güçlerin çirkin siyasetleri bu topraklarda hükümranlık arayışlarına başlayıncaya kadar, "Türkistan" olarak biliniyordu. Daha sonraları birçok Rus, İngiliz, Alman ve batılı gezginler,

[46] İstanbul Üniversitesi Öğretim Üyesi, İstanbul/TÜRKİYE.

arkeologlar, elçiler, bilim insanları, araştırmacılar v.b. bu geniş coğrafyayı "Orta Asya" olarak eserlerinde, raporlarında, gezi notlarında tanımlama yoluna gittiler. Bu coğrafyada yaşayan Türk boylarının halklarından "Hintliler "Truşka" (Türk), İranlılar "Saka", Yunanlılar "İskit" adlarıyla kendi tarihlerinde bahsetmişlerken" (Buğra, 1952) batılı emperyalist güçler tarafından "Orta Asya Müslümanları", "Sovyet Müslümanları" ve daha sonra "Orta Asya Halkları" olarak isimlendirildiler. Günümüzde de, Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra kurulan "Bağımsız Devletler Topluluğu" ve "Ukrayna" içinde her biri bir Türk boyu ve/veya aşireti olan fakat ayrı ayrı kökenlerden gelen halklarmış veya milletlermiş gibi özerk (otonom) bölgeler (Tuva, Kırım, Çuvaşya, Yakutistan, Tataristan, v.b) ve cumhuriyetlerle (Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan, Tacikistan, Azerbaycan Cumhuriyetleri gibi) Türkistan 20. yüzyılın sonunda başka bir boyuta taşındı. Bu durum aynı şekilde Çin Halk Cumhuriyeti'nin kurulmasıyla da Xinjiang (Şingcang) Uygur Otonom Bölgesi" olarak isimlendirilmektedir. 19. yy. başından itibaren bir bakıma batılılar (Rus, İngiliz, Alman) arasında pazarlık konusu olan bu topraklar, bu güçlerin kendi aralarında da, çıkar çatışması yüzünden, kavga etmelerine sahne olmuştur. Ulu Türkistan ise bu kavgadan nasibini param parça olarak almıştır.

DOĞU TÜRKİSTAN'IN KISA TARİHİ

Hazar Denizi'nin doğusundaki coğrafyada (Türkistan) yer alan bu topraklar üzerinde, Çin denizinden İtil (Volga) ırmağına kadar uzanan alanda, birçok müstakil ve federal Türk devletleri: Kun (Hun) (M.Ö. 3 y.y. – M.S. 45), Kuşhan İmparatorluğu (M.S. 121-220), Sienpi Türk devleti (220-360), Topa Türk İmparatorluğu (448-460), Abdal Türk Devleti (460-500), Cucan Devleti (500-550), I. Göktürk Devleti (552-654), II. Göktürk Devleti (699-716), Türgiş (716-744), Yerli Hanlar Dönemi (751-880), Karahanlar Devleti (880-1137), Karahıtay Devleti (1137-1217), Altın Ordu [Cengiz Han] (1217-1227), Çağatay (1227-1508), Timur Bey (1389-1404), Doğu Türkistan Hanları dönemi (1404-1502), Seidiye Devleti (1515-1679), Kalmak Devleti (1679-1759) kurulmuştur.

Çin Hanedanlığı Hun Devletinin ikiye ayrılmasından sonra ilk defa M.S. 93 yılında Türkistan'ın doğusunu, bugünkü Doğu Türkistan topraklarını, istila etti. Kısa ve uzun süreli bu istilalar tarihin çeşitli safhalarında tekrarlandı. Her defasında dönemin Türk Devletleri tarafından geri püskürtüldü. Çin'in bugünkü Doğu Türkistan topraklarını (654-670), (692-699) ve (744-751) dönemlerinde işgal altında tuttu. Günümüze kadar süren işgal süreci ise Kalmak Devleti'nde baş gösteren taht kavgasının sonucu Davaçi tahta çıktı (1753). Kalmak hanedanından Amursana Çin İmparatoru Çi-En-Lung'dan yardım istemesi üzerine emrine kuvvet verildi. Kısa süreli savaştan sonra Davaçi esir edildi ve Amursana'yı tahta çıkarttı. Kukla konumunda olan Amursana işin içyüzünü anlayınca Çin kumandanından askeriyle Çin'e dönmesini ister. Çin Kumandanı tarihte ilk defa Doğu Türkistan'ın bir Çin Eyaleti olduğunu ileri sürer. Amursana bu cevap üzerine savaş ilan ederek tüm Çin askerini öldürür. Savaştan kaçmayı başaran bir Çin subayı durumu imparatora bildirmesi üzerine yüz bin kişilik bir Çin ordusu Kalmaklar üzerine gönderildi. Amursana savaş etmeden Sibirya'ya kaçtı. Bu istila ile, 80 yıl Doğu Türkistan'da hüküm süren, Kalmak Devleti 1759'da Çinliler tarafından yıkıldı (Buğra, 1952).

Çin ordusunun Doğu Türkistan'ı istilası sürecinde 1763'de Çin İmparatoru Çi-En-Lung'a Çinli Kumandan Çao-Huyi tarafından sunulan resmi raporda üç yıl süren işgal döneminde Doğu Türkistanlı Türklerden 1.250.000 kişinin öldürüldüğü, 12.000 kişinin Çin'in içlerine sürüldüğü yazılmıştır. Bu istila sürecinde Doğu Türkistan'a

Çinli askerler, Mançur kabileler, Çinli göçmenler yerleştirildi. Türkistanlıların topraklarına zorla el konularak bu göçmenlere verildi (Alptekin, 1985).

Zulüme, eziyete, katliama dayanamayan Doğu Türkistanlılar Çin mezalimine karşı 1819'dan itibaren kanlı isyanlar başlattı. 1819'da Üçturpan halkı,1824'de Cihangir Hoca, 1828'de Muhammed Yusuf Hoca, 1845 ve 1852'de Mehmet Emin Katte Türe, 1855'de Veli Han Türe, Çin istilacılarına karşı ayaklandılar. Bu direnişler sonucu çıkan savaşlarda çok sayıda insan öldü, esir düştü, sürgün edildi ve Batı Türkistan'a göçler oldu.

Çin'deki iç kargaşa fırsat bilinerek ülkenin beş farklı bölgesinde ayrı ayrı isyanlar çıkarıldı. 20 Temmuz 1862'de Ürümçi'de Tunganlar (Çinli Müslümanlar) Şeyh Davut Halife'yi, 1862 yılı sonlarında İli'de çıkan isyanda Ala Han'ı, 1863 yılı sonunda Yarkend'de Şeyh Abdurrahman Hazret'i, 14 Şubat 1864'de Hoten ahalisi isyan ederek Hoten Müftüsü Habibullah Hacı'yı ve 12 Temmuz 1864 de Kuça şehrinde Şeyh Raşidin Hoca'yı hükümdar seçti; Aralık 1864'de Aktur kasabasında Sıdık Bey Kıpçak isyan ederek Hokand Hanına itaat etti. Bu isyanlardan sonra ülke beş küçük devlete bölündü. Bu hükümetlerin başında bulunan kişiler ihtiyar din adamları olup siyasetten anlamayan kabiliyetsiz yöneticilerdi. Fakat Batı Türkistan'lı Kaşgar Başkumandanı Yakup Kuşbeyi durumu fark edip 1865'de Hokand Hükümetine son verdi. 1866'da Hoten, 1867'de Kuça, 1868'de Turfan ve Ürümçi Yakup beyin eline geçti.

Yakup Bey 1870'de Osmanlı Padişahı Sultan Abdülaziz'e bir elçi göndererek Doğu Türkistan'ın Bağımsızlığını tanımasını istedi ve onun halifeliğine biat ettiğini bildirdi. Sultan Abdülaziz Doğu Türkistan'ın bağımsızlığını tanıdı. Ayrıca bir miktar silah ve asker eğitimi için birçok subay gönderdi.Daha sonra Yakup Bey Rus Çarı'na ve İngiltere kralına elçi gönderdi. Bunun üzerine Rus ve İngiliz devletleri de, Kaşgar'a elçi göndererek, Doğu Türkistan'ın bağımsızlığını tanıdılar. Yakup Bey bu iki devletle ticaret antlaşması yaparak Hindistan'dan çok sayıda silah satın aldı.

1871'de Ruslar İli'ye hücum ettiler. 1875'de Çin işgal kuvvetleri Kumandan Zo-Zung-Tang emriyle Ürümçi'yi aldı. Yakup Bey tekrar Ürümçi'yi geri almak için hazırlanırken 2 Temmuz 1876 da aniden öldü. Yakup Bey'in büyük oğlu Hakkuli Bey kuvvetleriyle Kaşgar'a yürüdü kardeşi Bekkuli Beyi öldürüp hükümdar oldu. Hakkuli Bey 1877 yılı başında Hoten'e yürüdü Hoten Valisi Niyaz Beyi yendi ve Hoten'i ele geçirdi. Bu arada Çin kumandanı Liu-Cin'in Karaşehir ve Korlu'yu işgal ettiğini öğrendi. Kaşgara yönelen Hakkuli Bey Çin askeriyle karşı karşıya gelerek savaşmaya başladı. Fakat, Hakkuli Bey bir gece aniden kaçıp Batı Türkistan'a geçmesiyle ordu dağıldı Çin ordusu Kaşgar'ı işgal etti ve 16 yıl süren Doğu Türkistan bağımsızlığına 15 Aralık 1877 yılında son verdi.

Kaşgar'ın işgaliyle savunmasız kalan diğer vilayetler kendiliğinden Çin istilasına maruz kaldı. Bu istila ile Çin Hükümeti İlk iş olarak Doğu Türkistan'ın adını değiştirerek bu toprakları Çin'in bir eyaleti durumuna getirmek için Sinkiyank (Yeni Eyalet) adını resmi ad olarak ilan etti. Daha önce Çinliler Doğu Türkistan'ı müstemleke olarak değerlendirirlerken Kaşgar'ın işgalinden sonra artık bu toprakları Çin'in bir eyaleti olarak ilan ettiler (Buğra, 1952; Alptekin, 1985). Artık Doğu Türkistan zalim ve diktatör Çin'li askeri valilerle yönetilmeye başlandı.

Doğu Türkistan'da Çinli valilerin zulümlerine ve ağır vergilere dayanamayan halk isyan hareketleri başlattılar. İlk defa 1931 yılında Salih Dorga önderliğinde Kumul'da halk ayaklandı. Daha sonra Hoca Niyaz Hacı ve Doğu Kansu'daki Tungan Genarali Ma-Cung-Yin de bu ayaklanmaya katıldı ve isyan iki yıl sürdü. Bu isyan Nisan 1933 yılına kadar tamamen Kumul bölgesinde sınırlı kaldı. Kumul ayaklanmasını 6 Ocak

1933 de Turpan, 22 Şubat 1933 yılında Sabit Damolla, Karakaş Kadısı Muhamed Niyaz Alem ve Mehmet Emin Buğra önderliğinde Hoten, 20 Mart 1933 de Kuça , Aksu ve Kaşgar, 7 Haziran 1933 de Altay ve Tarbağatay isyanları izledi. 6 ağustos 1933 yılında Çin'li Şin-Şi_Sey Rusya'dan aldığı yardımla Tarbağatay'ı işgal etti. Bu isyanlar sonunda Ürümçi, İli ve Tarbağatay vilayeti Çinli valinin Ürümçi vilayetinin büyük kısmı, Kumul, Altay, Karaşehir, Aksu, Kaşgar, Yarkend ve Hoten vilayetleri tamamiyle Türkistan'lıların idaresinde kaldı.

Rusların müdahalesi, Tungan Genaral Ma-Cung-Yin ve ayaklanmaları başlatan liderler arasındaki anlaşmazlıklar Doğu Türkistan'ın bağımsızlık mücadelesini engellemişti. Vali Cin Şurin Ruslarla 1 Ekim 1931'de Nankin Hükümetin'den gizli bir ticaret antlaşması imzalayarak Doğu Türkistan'ın Rus eline geçmesi için kurulmuş ilk tuzağa alet oldu. 1932 yılında Ruslar Hoca Niyaz Hacı'ya elçi göndererek Doğu Türkistan'ın Dış Moğolistan gibi bağımsız bir devlet olması için Rus hükmetinin yardıma hazır olduğunu bildirdiler. Bu girişim bir sonuç vermedi. Ruslar Cin-Şurin'in yerine Mançuryalı Albay Şin-Şi-Se'yi buldular. 12 Nisan 1933'de Albay Şin-Şi-Se askeri vali oldu. Artık Doğu Türkistan Rus kontrolü altına girdi.

Doğu Türkistan'da Rus müdahalesi devam ederken Ma-Cung-Yin ve özgürlük liderleri arasında meydana gelen sürtüşmelerin yanı sıra liderler arasında da ciddi kargaşalıkların ortaya çıkmasıyla ülke gün be gün sefalete sürüklenmekteydi. Hoten ve Kaşgar Hükümetlerinin desteğiyle Hoca Niyaz Hacı Cumhur Reisi olarak 10 Eylül 1933'de Bağımsız Doğu Türkistan Cumhuriyeti'ni ilan etti. Hoca Niyaz Hacı Ruslarla antlaşma imzalayarak silah aldı. Tungan'larla Hoca Niyaz Hacı ve Sabit Damolla arasında sürekli savaşlar oldu. Çok sayıda insan Tunganlar tarafından katledildi.

1934-1937 yılları arasında Rus kontrolü ve nüfüzu artarak halkı sindirme baş kaldıranları imha etme yoluna gitti. 17 Mayıs 1937 yılında General Abdi Niyaz Hoten'deki Tungan Ma-Ho-San ile birlikte Ruslara karşı koydu Kaşgar'ı aldılar. 15 Ağustos 1937'de Abdi Niyaz şehit düştü ve Tungan Ma-Ho-San Hindistan'a kaçtı. Bu olaydan sonra Ruslara karşı koyacak hiçbir kuvvet kalmadı.

1937 den sonra Rus mezalimi Doğu Türkistan halkı üzerinde arttı. Toplu katliamlar, tutuklamalar ve sorgusuz ve yargısız mahkümiyetlerle halk sindirildi. Doğu Türkistan Hükümetinin ileri gelenleri öldürüldü (Buğra, 1952; Gayretullah, 1995).

Doğu Türkistan'ın Altay Bölgesinde yaşayan Kazak Türklerinin ileri gelenlerinden Şerifhan, Canimhan ve Bey Molla'nın Ruslar tarafından katledilmeleri üzerine 2 Şubat 1940 yılında Kazaklar Erishan liderliğinde isyan ettiler. Kazaklar silahlarını bırakmak şartıyla 18 Eylül 1941'de Ruslarla Kazaklar arasında barış antlaşması imzalandı. Kazaklardan bu antlaşmaya razı olmayan Osman Batur Ruslara karşı direnişini sürdürdü. Ruslar antlaşma imzalayan 12 liderin çoğunu öldürdü.

İli isyanı olduktan ve 7 Ekim 1944'de Ali Han Türe liderliğinde Şarki Türkistan Cumhuriyeti ilan edilmesinin ardından Osman Batur da isyana iştirak etti. Daha sonra İli isyancıları Rus kontrolü altına girdiğini öğrenince onlardan ayrıldı. İkinci Dünya Savaşı'nda Almanlar Ruslara karşı savaş açınca 1942'de Ruslar Doğu Türkistan'ı terk ettiler. 1 Haziran 1946'da eyalet hükümeti kuruldu. 12 Haziran 1946'da yapılan 11 maddelik antlaşma ile Doğu Türkistan eskisi gibi Çin'in bir vilayeti mevkiinde kalacaktı.

Rus işgali dönemi (1934-1944) sırasında Ruslara ve Kızıl Çin istilasına karşı bağımsızlık mücadeleleri veren Kazak liderler Canımhan, Osman Batur, General Yolbars Bey, Sultan Şerif, Delilhan (Canımhan'ın oğlu), Oraz Bay, Rahmanoğlu,

Muhammet Niyaz, Alibey Hekim ve Hüseyin Teyci her iki istilacı ordulara karşı yurtlarını savundular. Bu uğurda şehit oldular ve şehit edildiler, esir düştüler ve iltica etmek zorunda kaldılar.

1951 yılının başında Kansu'dan ve Doğu Türkistan'dan, iki Kızıl Çin tümeni Çemen'e hücum edince, Delil Han, General Yolbars, Saven Kazakları'nın lideri Ali Bey Hekim ve Hüseyin Teyci Kazakların bir kısmıyla Tibet üzerinden aylarca yürüyerek Hindistan'a vardılar ve iltica ettiler.

DOĞU TÜRKİSTAN'DAN HİCRET

Doğu Türkistan'dan İki büyük göç oldu. İlk göç kafilesi 1935-1936 yıllarının kış aylarında, Aduvbay'ın idaresinde Müslüman Çinli Dungenlerin yaşadığı komşu Gansu Vilayetine oldu. 1937 yılının yazında Elishan, Sekey Çanya, Atçıbay ve Angalbay öncülüğündeki ikinci kafile de yola çıktı. Bu kafile de Çinlilerle çarpışarak Gansu'ya ulaşmayı başardı. Yine, 1937 yılının güz aylarında Zayip Tayci, Serikbay ve Davutbayların öncülüğündeki gruplar Gansu'ya geldiler.1938 yılının sonlarına doğru Barköl'den Sultan Şerif Tayci, Nur Ali, Ayembet Batur, Merdan, Tokay, Ibrayka, Hüseyin, Böşcan ve Selahattin gibi ileri gelen kazak liderlerin öncülüğünde göçler başladı. 1939 yıllarının başlarında Dış Moğolistan'ın sınırlarından içeriye girdiler. Bu kafileler bir taraftan kaçarken bir taraftan da Çinlilerle savaşarak Gansu Vilayetine ulaştılar. Burada kendilerinden önce gelmiş diğer Kazak gruplarla birleştiler (Kesici, 2003a). Daha sonra Gansu'da Himalaya dağlarını aşarak Keşmir'e 18 Ağustos 1941'de ulaştılar. Bu göç kafilesinde 3,039 kişi Keşmir'e ulaşabildi.

İkinci göç'te 1950 yılının yaz aylarında başladı. Hindistan'a kaçmak isteyen Kazak Türklerinin sayısı 15,000 kişi olduğu bugün yaşayan aksakallar tarafından söylenir. 5,000 km'lik yolu 2 yılda kat ederek hicret eden ve bu hicret sırasında düşmanla savaşan ve bu da yetmiyormuş gibi, ayrıca, çetin tabiat şartlarıyla da mücadele eden Türkistanlılardan Hindistan'a ulaşabilenlerin sayısı, ancak, 350 kişi kadardı. Alibeg, Sultan Şerif, Hüseyin Taycı, Delilhan, Tökeş, Madalım gibi önde gelen kişilerin liderliğindeki kafile üç grup halinde Ağustos 1951'de Hindistan sınırına ulaştı. Hindistan Hükümetine zorlu bir mücadeleyle mülteci olmayı kabul ettiren Türkistanlılar daha sonra, 1947 yılında Hindistan'daki İngiliz yönetimi sona erince, Pakistan devleti kuruldu. Daha önce Hindistan'a yerleşen Kazak Türk'ü muhacirler Pakistan'a geçiş yaptı.

Pakistan'da bulunmak mülteciler için sosyal ve kültürel açıdan iyi bir gelecek sağlayamayacağı, yetişen nesil için emniyetli olmayacağı endişesi ile en emin yer ve "Türk dünyasının tek ve son kalesi olan Türkiye'ye" gidebilmenin yolunu araştırmak için kafile liderleri girişimlere başladılar. Türkiye'ye bir temsilci göndermek maddi bakımdan imkânsızdı.çünkü, maddi durum imkân sağlamamaktaydı. 2 Ocak 1950'den Peşaver'de Türk Gazetecisi Mehmet İrfan beyle tanışıldı. Türkiye'ye göç etmek istediklerini yardımcı olmalarını ve yol göstermelerini istediler. Mehmet İrfan Türkiye'nin Karaçi Büyükelçisi Nebil Batu'nun Lahor'a geleceğini ve büyükelçi ile görüştürebileceğini söyledi. Bir liste hazırlamalarını ve Lahor'a gitmelerini önerdi. 14 Şubat 1951'de Lahor'da Türkiye Büyükelçisi Nebil Batu ile görüşüldü ve hazırlanan liste takdim edildi. Nebil Batu bey listeyi aldı ve ilgileneceğini belirterek sık sık elçilikle temas kurmalarını önerdi (Gayretullah, 1995).

Eylül 1951'de Pakistan'da Kızıl Çin'in Büyükelçiliği kuruldu. Çinliler Kazak göçmenlere propaganda yaparak geri dönmeleri için fiilen harekete geçti. Kızıl Çin Elçiliğinin propagandalarına karşı birlikte olmak ve Türkiye'ye göç etmek olayının sivil toplum örgütü ile iyi sonuç verebileceği düşüncesiyle Peşaver'de faaliyete

geçildi. Doğu Türkistan'lı Kazak Muhacirler Derneği'nin (Şarki Türkistan Kazak Muhacirleri Encümeni-Eastern Turkestani Qazaq Refugee Association) kurulmasında kurucu heyet olarak, Osman Taşdan, Hamza İnan, Savutbay Can, Bek Sultan Gökay, H. Akaşa Molla, Tokay Toktasın, Bökey Karakol, Ateyhan Bilgin, Kali Cadik, Uyadan Akay, Abdülkebir Akyol, Tursinbay Kubilay, Halife Altay, Pakistan'ın çeşitli şehirlerinde bulunan Kazak göçmenlere Culambay Nazır, Bökey Karkol, Karmen Hakyemez, Safer Kızılay tarafından bizzat gidilerek veya mektup yollanarak düşünceleri alındıktan sonra derneğin kurulmasına karar verildi (Altay, 1981; Gayretullah, 1995; Kesici 2003b).

Dernek, Göçmen listesi hazırlarken 1941 yılında Hindistan'a 3039 kişinin ulaştığını, bir sene içinde 2000 kişinin kaybedildiğini, 1150 kişi kaldığını, 1946 yılından başlayan 7 yıl zarfında doğumlarla 400 çocuğun nüfusa katıldığını belirledi. Ayrıca, değişik zamanlarda kafilelerle gelen, Birinci Kafile (Eylül 1951 yılında Hüseyin Teyci, Sultan Şerif Teyci ve 6 yıl Tibet'te kaldıktan sonra Hindistan sınırında bu kafileye katılan Kobdabay ve Rakıy Molla liderliğinde oluşan grup.), İkinci Kafile (Alibek Hakim, Delil Han Canaltay, Hamza Uçar, Ömer Çobanoğlu, Tökeş, Kaynaş Gayretullah liderliğinde oluşan grup) ve Üçüncü Kafile (Kaben Öztürk ve Kara Molla Okur'un liderliğini yaptığı kafile) mensuplarının oluşturduğu bireyleri de, itina ile hazırlanan listeye, kaydetti.

350 kadar mücahitin oluşturduğu bu üç kafilenin geldiği gazetelerden öğrenildi. Dernek çalışmaları sırasında Mehmet Emin Buğra, İsa Yusuf Alptekin ve Yolbars Bek'in de geldiği öğrenildi.

Kızıl Çin Elçiliği Karaçi'de bulunan bazı fakir göçmenlerin evlerini ziyaret ederek memleketin çok iyi olduğunu ve geri dönmeleri telkininde bulunarak yardım yapacaklarını beyan ettiler. Karaçi dışındaki diğer Türkistanlılara mektuplar göndererek Çin elçiliği ile temasa geçmelerini istediler. Pekin'de çıkan Halk adlı derginin Türkçe nüshalarını, posta ile, pek çok kişiye gönderdiler. 1951 yılında Karaçi'de açılan 40 günlük Uluslar arası Sanayi Fuarının Çin Pavyonunda muhacirlerin geri dönmesi için her türlü propaganda yapıldı. Karaçi'deki elçilikte yemekli toplantılar yapılarak Mao'nun Kırmızı Kitabı okundu, Heykeli önünde resimler çekildi ve propaganda filmleri gösterildi (Altay, 1981).

Dernek üyelerince, bu propagandalara karşı, Pakistan'daki bütün Türkistanlılara gidilerek, mektup gönderilerek Çin'in propagandalarına aldanmamaları uyarısında bulunuldu, Halk dergisi toplatılarak Pakistan makamlarına verildi Çin elçiliğine giden yollar kesildi. Çin Eliçiliğinden gelen mektuplar toplatılarak geri iade edildi ya da çöpe atıldı. Abdülveli Can, Ahmet ve Yunus beylerin yardımlarıyla Çin'in propagandaları engellendi

Karaçi'deki Kızıl Çin elçisi Mayıs 1953 de Peşaver'e gelerek dernek yetkilileriyle görüşmek istedi. Elçi bazı ailelerle ve dernek üyeleriyle görüşdü, dernek yöneticilerinin bir istekleri olursa otele giderek büyükelçi ile görüşmesini teklif etti. Peşaver'deki bütün Türklerin sayıca tam tespiti için hazırlanan listeyi, düzenlenecek ziyafete daveti bahane ederek istedi. Yine, elçilikle sık sık temas kurulması halinde her türlü yardımda bulunulacağını ifade etti. Ayrıca, Eylül 1953 yılında Karaçi'deki Kızıl Çin Elçiliğinde Halk Hükümetinin 4. yılı kutlanması törenine katılmaları için Pakistan'daki birçok Türkistanlıya davetiyeler gönderildi. Gönderilen davetiyede a) Hükümetin 4 yıllık çalışma faaliyeti filmle gösterilecek, b) Karaçi'ye kadar gidiş-dönüş tren masrafları ve Karaçi'de kalacakları 15 günlük otel masrafları elçilik tarafından karşılanacak, c) Otelde yer ayırılması için geleceklerin sayıları ve geliş

tarihlerinin önceden bildirilmesi belirtilmekteydi. Bu davete bir kişinin dahi gitmemesi dernekçe üyelere telkin edildi.

YAHYA KEMAL BEYATLI VE TÜRKİYE'YE GÖÇ GÖRÜŞMELERİ

Doğu Türkistanlı liderlerden Mehmet Emin Buğra ve İsa Yusuf Alptekin Türkiye'ye giderek Hükümet makamlarına Türkiye'ye göç etmek için resmen müracaatta bulundu. 13 Mart 1952 tarih ve 3/14595 sayılı karar ile "Doğu Türkistan'dan göç ederek Hindistan, Pakistan ve Suudi Arabistan'da mülteci hayatı yaşayan Türklerden 1850 nüfusun iskânlı göçmen olarak yerleşme imkânı sağlanmış oldu. 30 Mart 1952'de dernek adına Karaçi'deki Türkiye Büyükelçiliğinden gelen resmi yazıda müracaatın Türk Hükümetince resmen kabul edildiğini ve Ankara'ya gönderilen listeye ilavelerin yapılarak tam bir liste hazırlanması istendi. Halife ALTAY 1981 yılında basılan bir T.C. Kültür Bakanlığı yayını olan "Anayurttan Anadolu'ya" adlı eserinde (s. 378) T.C. Karaçi Büyükelçisi Yahya Kemal Beyatlı ile yapılan görüşmeyi 'Karaçi'deki Türkiye Büyükelçiliğinde yapılan görüşme' başlığı altında aşağıdaki gibi anlatmaktadır.

'1952 yılı Haziranında Doğu Türkistan'lı Kazak Muhacirleri Derneği namına Hamza İNAN ve Atey Han BİLGİN mümessil olarak Karaçiye gitti ve Türkiye Cumhuriyeti'nin Büyükelçiliği ile görüştüler. Türkiye'ye göç etmek hususunda resmen müracaatta bulunarak adamların listesini sundular. Zamanın Büyükelçisi Yahya Kemal Beyatlı yapılan müracaatı olumlu karşıladı. Hükümete yazacağını ve ciddiyetle üzerinde duracağını ifade ettiler. Böylece bu görüşme isabetli ve yararlı oldu.'

Yine bu görüşme Halife ALTAY tarafından yazılan ve 1980 yılında "Estelikterim (Anılarım)" (s. 126-127) adlı Kazak şivesi ile Latin harfleriyle yayınlanan destanında "Pakistanda k'urılğan k'oğam" başlığıyla aşağıdaki gibi dile getirilmektedir.

'…
K'oğamnın' tarapınan eki adamdı,
Hamza ak'sak'al men Ateyhandı.
Türkiya Baselşiliği Karaşiyge,
Ciberdik, vekil etip tez solardı.

Olar barıp körisip Baselşi men,
Merhamet talap etken Başelşiden:,
(Tezirek Türkiyağa ketiv cönde,
Bir kömek özin'in'izden bolsa! Degen.)

Olarğa bılay degen Baselşilik:
(Kelmen'der bosk'a tartıp k'ıyınşılık',
Biz derev sizderge habarlaymız,
Merkezden kele salak-ak' k'arar şığıp.)'

30 Mart 1952 yılında dernek adına Karaçi'deki Türkiye Büyükelçiliğinden gelen resmi yazıda, başvurunun Türk Hükümetince resmen kabul edildiği ve sunulan listeye ayrıca liste haricinde ilavelerin yapılabilmesi imkânı tanındığı ve bu durumun en kısa zamanda elçiliğe müracaat edilerek bildirilmesi gerektiği ve liste Ankara'dan onaylanıp geldikten sonra göçmen belgelerinin verileceği bildirildi. Bunun üzerine; 3

Nisan 1952 de dernekte bir toplantı düzenlenerek bütün üyelere müjdeli haber verildi. İşlerin takip edilmesi için Halife Altay görevlendirildi. 5 Şubat 1953 tarihinde Halife Altay ve Abdülveli Can Karaçi'ye gitti. Büyükelçi Yahya Kemal Beyatlı ile görüşüldü. Halife ALTAY "Anayurttan Anadolu'ya" kitabında (s. 383) bu görüşmeyi aşağıdaki gibi aktarmaktadır:

'… 5 Şubat 1953 tarihinde (o günlerde Karaçi'de mukim) Abdülveli CAN'la birlikte Karaçi'ye giderek Türkiye Cumhuriyetinin Büyükelçisi Yahya Kemal Beyatlı ile yapmış olduğumuz resmi görüşmede en kısa zamanda Anavatana kavuşmamızın gerçekleşmesi hususunda yardımcı olasını arz ettik.

Bunun üzerine Y. Kemal Beyatlı Bey son derecece samimi bir ifade ile Türkiye'ye göç etme meselesinin en kısa zamanda gerçekleşeceğini Ankara'dan tasdikli liste gelir gelmez telgrafla derneğe bildirileceğini bildirdi. Peşaver'e döndüm yine sabırsızlıkla beklemeye koyulduk. Günler geçmiyordu.'

Halife ALTAY "Estelikterim (Anılarım)" manzum eserinde (s. 129) bu görüşmeyi "Kaşmirge cetip kelgen ekinşi köş" başlıklı aşağıdaki mısralarla anlatmaktadır:

'…
Karaşige men bardım: (Halife Altay)
Bas elşi men köristim etey arnay.
Eliv ekinşi cıl, besi edi birinşi aydın',
Baselşi (Yahya Kemal) k'abıldadı-ay, (*)

Baselşi, (Yahya Kemal) sol bir kezde,
(Mesele şeşiledi, dedi tezde.
Bir habar Ank'aradan kütip turmız,
Telgram men bildirem, derev sizge.)

(*) Sol kezde Karaşi kalasında turatın Eldiveli coldas bolıp Birge bardı H.A.

25 Ağustos 1953 Halife Altay ve Hamza İnan Peşaver'den çıkarak 31 Ağustosta Karaçi'de Elçiliğe vardılar. Büyükelçi değişmiş Yahya Kemal Beyatlı'nın yerine Selahaddin Erbel atanmıştı. Büyükelçi Selahaddin Erbel evrakların gelmediğini bildirdi. 3 gün Karaçi'de kalan heyet'e 3. gün Konsolosluk kâtibi Hamit Özgören evrakların geldiğini müjdeledi. Türkiye'ye göç etmenin planlanması yapılarak Pakistan'ın çeşitli yerlerinden kafilelerle deniz yoluyla Karaçi'den Basra'ya oradan da tren yoluyla Türkiye'ye gidilmesine karar verildi. 12.09.1953 – 26.12.1953 tarihleri arasında kademeli olarak 430 aile 1379 kişi Pakistan'dan Türkiye'ye göç etmiş oldu.

Türkiye sınırına girdikten sonra bütün masraflar Türk Hükümeti tarafından karşılandı. Mülteciler Tuzla, Sirkeci ve Zeytinburnu misafirhanelerine yerleştirildi. Doğu Türkistan'dan 15 yıl önce çıkan bu mültecilerden Türkiye'de Kayseri, Niğde, Konya ve Manisa'ya yerleşmiş olanlara esnaf sıfatıyla ev ve diğer illere yerleşmiş olanlara çiftçi sıfatıyla ev ve tarla verildi.

Doğu Türkistan Türkleri Türkiye'de, Doğu Türkistanlı Kazak Muhacirler Derneği'nin devamı olarak, 1960 yılında Doğu Türkistan Göçmenler Derneğini kurdular. Dernek Kamu Yararına bir dernek olarak TBMM tarafından kabul edildi. Derneğin başkanlığını Yusuf Alptekin Bey vefatına kadar sürdürdü.

SONUÇ

İlk defa, 716 yılında, Bilge Kağan yazıtında zikredilen ve Çin kaynaklarının Hunların neslinden olduğunu iddia ettiği, 840 tarihinden itibaren, Türkistan'ın doğu kesimindeki coğrafyada, bugün Doğu Türkistan olarak bilinen bu topraklarda,

Uygurlar, Kazaklar gibi Türk soylu halkların yaşadıkları bir gerçek iken; Rus ve Çin egemenlik çatışmaları sonucunda Rusların geri çekilmesiyle, Çin'in bu toprakları istila etmesi sonucu binlerce insan mülteci oldu.

Doğu Türkistan'da Mao rejiminden önce iki defa, Doğu Türkistan İslâm Cumhuriyeti (12 Kasım 1933) ve Doğu Türkistan Cumhuriyeti (7 Kasım 1944) adıyla, bağımsız cumhuriyet kurulmuştur. Mao'nun kültür devrimiyle birlikte ülke işgal edilmiş (13 Ekim 1947) ve Doğu Türkistan'ın adı değiştirilerek Çince Şincan ismi verilmiştir.

Doğu Türkistanlı Kazak Muhacirler Derneği, 1952 yılı başından 1958 yılı sonuna kadar Türkiye'ye iskânlı göçmen olarak kabul edilen 564 aile ve 1892 kişiden ibaret nüfusun özgür bir ülkede yaşamalarına olanak sağladı. Dönemin Karaçi Büyükelçisi Yahya Kemal BEYATLI Doğu Türkistan'lı mültecilerin Türkiye'ye hicretleri için önemli yararlıklar gösterdi.

Bugün, Doğu Türkistan esaret altındadır. Doğu Türkistan'da İnsan hakları Evrensel Beyannamesinin şartları gözardı edilmektedir. Önemli eğitim, sağlık ve hukuk sorunları mevcuttur. Çinli göçmenler sürekli ülkeye yerleştirilmektedir.

Hür dünya ve hicret eden Türkistanlılar Doğu Türkistan'daki olayları yakından takip etmekte ve kurdukları sivil toplum örgütleri çatısı altında, sürekli, kültürel ve demokratik aktivitelerle ülkenin bağımsızlığı için faaliyet göstermektedirler.

KAYNAKÇA:

Alptekin, İ.Y., 1985, Esir Doğu Türkistan İçin, İsa Yusuf Alptekin'in mücadele Hatıraları. Doğu Türkistan Neşriyat Merkezi, Flaş matbaacılık, 573s., İstanbul.

Altay, H., 1980, Estelikterim (Anılarım) [Destan]144s., Otağ Matbaası, İstanbul.

Altay, H., 1981, Anayurttan Anadolu'ya , T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları No: 354, Türk Dünyası Edebiyatı Dizisi No: 2, I. Baskı, 522s.

Buğra, M. E., 1952, Doğu Türkistan Tarihi, Coğrafi ve Şimdiki Durumu, Güven Basımevi, 96s., İstanbul

Gayretullah, H. B., 1995, Altaylarda Kanlı Günler. Çetin Ofset, Hamle Basın Yayın Organizasyon ve Dış Tic. Ltd. Şti., 334s.

Kesici, K., 2003a, Doğu Türkistanlı Kazak Türklerinin Türkiye'ye Göçünün 50. yılı Münasebetiyle-I., Türk Dünyası Tarih Kültür Dergisi, Şubat 2003, sayı 194, sayfa 17-22.

Kesici, K., 2003b, Doğu Türkistanlı Kazak Türklerinin Türkiye'ye Göçünün 50. yılı Münasebetiyle-II., Türk Dünyası Tarih Kültür Dergisi, Mart 2003, sayı 195, sayfa 17-22.

Ali Dervişi Haciaga oğlu[47]

Önderlik ve Yönetim sorunlarının teorik tahlili

Önderlik ve yönetim sorunu insanlık tarihinin en eski sorunlarındandır.Bu sorun farklı kıvançlarda bilhassa toplum, farklı insan toplulukları, kurumları daima düşündürmüş ve sonuçta çeşitli teorilerin ortaya çıkmasına neden olmuştur. İdari nesneyi ağırlaştırdıkca yönetim ve yönetim sorunları da artmıştır. Herhangi bir örgütün özel kadrosu onun verimli çalışmaları için temel etkendir. Onunla karşılaştırıldığında örgütün finansal ve mali kaynakları ikincil özellik taşıyor. Yönetim kadrosunun idarisi dendiğinde kadronun sıkıca biçimselleşmesine ve çalışım sürecinde kadronun yeteneklerinden tam kullanıma yönelik kurumsal ve yönetim önlemlerinin toplusu anlaşılmaktadır.

İnsan kaynaklarını uygun ve elverişli kullanmak, ekonomik gelişmeyi beraberindeki toplumsal sorun ve sıkıntıların en işlek çıkış yoludur, çünkü insan gücü, üretim, gelişim ve evrimin temel ve işlek ünsürü olarak algılanıyor. Dolayısıyla yönetimin türleri, kaynakların yönetimi, ortak yönetim fikrinin gelişmesi, işçilerin çalışma tarzına, kişiliğine ve psişik özelliklerine dikkat de yeni değişikliklere sebep olmuştur. Kurumsal faktör bir işçi bireyin doğrudan sorumlu ve yöneticileri ile olan alakasının göstergesidir. Bu ilişkinin türünden oluşan düzenlemeler genellikle patronun çalışma ortamında davranışının iki yönüyle ilgilidir.

1) Bireyler içi hamilik müdürlerin kendi işçilerinin refahına olan ilgiye işaret ediyor.
2) Teknik hamilik ise müdürlerin teknik alanlara ve teknik duruma ilişkin konular hakkında talimatlara işaret ediyor.

Modern durumda çeşitli psikolojik ve yönetim alanlarında bulunan araştırmacılar bir takım ilişkilerin, özellikle ısı, yönetim tipi, iş ortamının fiziksel durumu, hukuk ve avantajlar gibi fonksiyonlar arasında bağlılıklar, ayrıca işçilerin neşesi, kurumlar ve bireylerin birbirlerine etkisi ve işlekliyi gibi fonksiyonlar ile ilgileniyorlar. Günümüzde işte psikolojinin uygulaması bireysel farklılıklar, organizasyon yapısı, ücret, kurumda grupların yapısı, çalışanların işe merakı ve bu gibi alanlara aittir. Böyle öncegörmeler hemen yakın gelecekte bilimsel merkezlerde kişisel nedenler yerine insanların karşılıklı tepkileri başka etkenler, aynı zamanda örgüt, çalışma ortamı, robotlar vb. faktörlere yönetilecek.

Günümüzde çeşitli işletme ve kuruma başkanlık eden kişinin yönetim yeteneğinin temel göstergesi kararların kabul görme becerisidir. Bu aynı kişiden liderlik, özel teorik bilgi ve bilgelik gerektirir. Bu zaman onun aşağıda gösterilenlere amel etmesi amaçlı ve önemli sayılabilir:

- Yönetim kararı alınmadan önce öncelikle son amaç belirlenmeli, her bir konuya ilişkin verilecek kararlar kesin olarak açıklanmalıdır;

- Kolektif reyle hesaplaşmakla, yönetici kendisinin kabul ettiği yanlış karardan vazgeçmek yetisine sahip olmalı ve onları zamanında iptal etmelidir;

- Herhangi sebepten yönetim kadrosunun rağbet beslemediyi personel tekliflerini değerlendirmekte obyektivlik ilkelerinin alınmasına tüm araçlarla çalışmak becerisini sergilemek;

- Teşhis edilememiş, doğru olmayan bilgilere esaslanmaqla kabul edilmiş yönetim kararları sadece anlaşmazlık yaratıyor, hem de işletme içi ilişkilerin göreceli

[47] AMEA-ның Felsefe, Sosioloji ве Hukuk Ensitütüsünün öğretim görevlisi

şekilde pisleşmesine yol açtığını dikkate alarak onların kısa sürede iptal edilmesine çalışmak;

- İşletmede yaşanan olumsuz sonuçlu faaliyete göre suçlanan işçiden durum hakkında kişisel görüşünü duymamış, bilememiş, hiçbir zaman karar almaya gayret göstermemeli, çünkü bu karar bazen yanlış sonuçlara sebep olmakla, normal işçi ilişkilerini kötüleştiriyor.

Örgüt lideri liderlik özelliklerine sahiptir. Liderlik-rehberin insanların davranışına etki ederek onları belli tarzda davranmaya teşvik edici araçtır. Liderlik belirli karakteristik özelliklerin olmasını gerektirir: "Liderde her şeyden önce kendisine, kendi yeteneğine güven duygusu olmalıdır. Kendi gücüne inanmayan her insan kendi alanında başarı kazanamaz. Elbette kendine güven duygusu belli değerlendirme kriterleri temelinde formalaşmalı ve iç imkanların son derece şişirdilmesine getirmemelidir "

Lider ve onun bağlı olanlarla ilişkileri hakkında Japonya'nın "Matsutisi firmasının başkanı Sayın Matsutisinin fikirleri özellikle dikkat:" kurnazlık yapma, doğru ol, kendi yerinde girişimci ol! Dünkü günle yaşama, kendi biliyini daima tekmilleşdir, etrafdakılara saygı ve dikkatle yanaş ve yasalara uyum! Dolandığında yere minnettarlıkla yanaş! Biz tüm bunları toplumdan borç alıyoruz. Kendi kendine soru vermekten yorulma-sen kimin için işleyirsen? Cevap birdir: Sen toplum için işleyirsen! " Genelde yönetimin seviyesi işçilerin yönetimden razılıqlarının göstergesidir. Başbuğ'un işçilere karşı dikkatli ve işçi yönümlüyü her ne kadar çok olursa (örnek iyi çalışmaya değer vermesi, kendi elemanlarına dikkat etmesi, çalışanların fikirlerini göz önünde tutmak) işçilerin rıza seviyesini artırır. Üstelik yöneticiler çalışma sürecinde ne kadar çok yetkili olsalar onlara karşı işçilerin rağbeti artıyor.

Örgütün verimli yönetilmesine birçok faktörler etkiler. Daha fazla öneme sahip kurumsal faktörleri aşağıdaki gibi gösterebiliriz:

1) Karar vermede yer;
2) Rol;
3) Değerlendirme;
4) Açık-serbest ve gayri resmi olmak;
5) Maaş ve tavizler.

Bu faktörlerin her birini tek tek gözden geçireceğiz.

Karar vermede yer. Karar vermede yer, hem bir kişisel faktör ve hem de belli noktaya kadar kurumsal faktör olarak göz önünde tutmak olur.

Araştırmaların çoğundan bile sonuç almak olur ki, işçiler kendi işlerinde karar verme sürecinde yer almak istiyorlar. Kendi kurumlarında kararların verilmesinde katılımları ona neden olur ki, onlar kendi meslekleri hakkında daha olumlu bakışa sahip olsunlar.

Harzbergin görüşüne göre işçilerin kararların verilmesinde belirli miktarda katılımı ve özgürlüğü onların işten rıza ve mesleklerine ilginin artmasına sebep oluyor. İşçilerin çalışma sürecine olumlu etkisi ve peşelerinde hoşnutlukla onların karar vermede katılımları arasında ilişkinin tedqiqatının sonuçları, patronları daha yeni yönetim yöntemine yani ortak yönetim türüne sevk ediyor. Ortak yönetimin sonuçlarına ait bilgiler genellikle uzun süre işçilerin işten rızasını ve semereliklerini gösteriyor. Buna rağmen bazı durumlarda bu metodun olumlu sonuçları olmamıştır. Böylece, ortak yönetim metotları işçilerin karakterleri ve onların işteki pozisyonları denk düşmelidir.

2) roller. Rol ve görev konusunda şüphe, çalışma koşulları diğer buududur ki, esaslı biçimde işte hoşnutsuzluğu oluşmasında etkiliyor. Meslekte olan kuşkular işçilerin belirli yönde faaliyet göstermelerinde sorumluluk bölümlerine halel getirerek onlarda bile fark yaratıyor ki, onların işlerini başkaları görüyor ve bu meslek onlara ait değil, başkalarına aittir. Böyle tür kuşkular kurum, meslektaşlar ve nihayet insanın kendisi hakkında yanlış tasavvurun oluşması ile sonuçlanır. Genellikle kurumsal rolün yapısını şüpheler üzerinde analiz edilebilir, burada beklenen amaçların belirsiz olması olumsuz yürüyüşlerle sona erer. Dolayısıyla gayri kesin pozisyonlar işte narazılıqlarla çok sıkı irtibat. Lioterin yaptığı araştırmalar gösteriyor ki, tıp bacıların vezifelerindeki gayri şeffaflık onların çalışmalarındaki hoşnutsuzluk ve konfliktlerinde etkileyen faktördür.

3) Değerlendirme. İşçilerin çoğu kendi çalışmalarının sonuçları hakkında bilgi almak istiyorlar. Çeşitli araştırmalar gösteriyor ki, eğer işçilerin çalışma faaliyetlerini uygun biçimde deyerlendirseler onların kendi işlerine olan uzlaşmanın olumlu etki bırakacak. Öyle ki, eğer amaçlar aydın ve elde yapılacak olursa, üstelik çalışmalarından yeterince teşekkür görseler, onların öğrenme ve gelişme uyumu artacak ve daha çok icabet hisleri olacaktır. Çalışma sürecinin değerlendirilmesi genellikle ferdle örgütü birleştiren süreçlerle güçlü irtibat halindedir. Görevi yükseltmeye karar vermek, gelişme ve talimat, kişilerin mevcut iş süreçlerin deyerlendirilmesinden kaynaklanıyor. Dolayısıyla değerlendirmeler bireyin gelişim ve talimatı ile doğrudan irtibat halindedir. Örgütlerin çoğunda bile hissediliyor ki, işin değerlendirilmesi her şeyden çok ücret ve ücret ile irtibat, fakat dikkate almak gerekir ki, iş ortamında bu deyerlendirmenin sadece bir buududur ve onun üzerinde ısrar etmek çeşitli kişisel zorlukları yaratır. Diğer taraftan her bir bireyin değerlendirilmesi kendine özgü anlama sahiptir ve çoğu durumlarda bile hissediyorlar ki, deyerlendirmede ayrıseçkiliye, terefkeşliye, reallıqların tehrifine ve başka konulara yol veriliyor. İşte bu yüzden onun olumsuz etkilerini olumlu yönlerden daha çok hesap ediyorlar.

4) Açık-serbest ve gayri resmi olmak. İşçilerin engel olan bir takım kurumsal ve idari kuralların dışına konulması işçilerin kendi işlerinden rızasına büyük rolü var. Resmi olmanın kökü derin kurumsal kültürde. Bu kurumsal davranışlar ve görevlerin yerine yetirmesinde engeller ve rabitelerin kuru olmasına neden oluyor. Terezin dediğine göre, işten rıza hissine neden olan yasa resmiliyin yönleri şunlardır:

a) açık kapılar stratejisini işçilerin her birisi uygun biçimde tecrübe ediyor. O yüzden yok ki, kurumsal kurallar teşvik ve tavsiye ediliyor, belki zira görevlerin yerine getirilmesinde iyi yol budur.

b) kuru ve sert yasa kurallar olmayan yerde işçiler kendilerine veriyoruz uygun koşullarda gerekli gördükleri fiili icra ediyorlar.

c) madem işin devamı ve görevin yerine getirilmesi için bir yasak yoktur, şenlik törenlerinde önemli iş planları hakkında mesaj sıradışı yoktur.

d) işçilerin kendi çalışma fezalarını ve odalarını resim, gül, ve başka şeylerle süslemektedir özgür olmaları.

e) kuruma özgü uniformaların geyinmesine elemanları zorlamamak.

5) Maaş ve tavizler. Yaklaşık tüm çalışma grupları için maaş ve ücret çalışma ortamının en önemli şartların-dan biri olarak görülüyor. Gerçi bu konuda olgular belirli kadar yetersizdir. Bazı araştırmaların sonuçları gösteriyor ki, bazı işçi gruplarında ücret işten memnun olmanın en temel unsuru sayılmayacaktır. Granbergin sonucuna göre çeşitli gruplar için paranın anlamı farklıdır. Çok ihtimale göre bu faktör

başka yolla kendi çalışmalarından memnun olamayan kişiler için daha fazla öneme sahiptir.

Bazı araştırmacılar, ayrıca Barler ve Ravler bile qenaetdedirler ki, ücret işin bir boyutu olarak hesaplanıyor ve işçilerin büyük kısmı ondan narazıdırlar. Bu fikir Herzbergin teorisi ile örtüşüyor çünkü bu teoriye göre ücret bir hijyenik etkendir ki, onun azlığı narazılığa neden olabilir. Fakat, çok olduğu zamanda da peşeden anlaşmaya neden olmuyor. Bu bakış işçilerin maaş seviyelerinin işten anlaşmaya etki edebilen sembolik anlamları (örnek olarak çalışanların gelişimi, teşekkür ve değerlendirme sembollerini) göz almıyor. Son araştırmalar daha net gösteriyor ki, ücret unsuru çok önem arz etmektedir. Misal olarak Barlerin (1992) araştırmalarının sonuçları gösteriyor ki, işçilerden her zaman istenir ki, onların rızalarını sağlayan faktörlerden en mühümünü seçsinler. Bu alana ait (ücret unsuru) anlamlı artış gözleniyor. Michel'in (1999) Amerikalı işçiler üzerinde araştırmalarının sonuçları gösteriyor ki, 89% 'den fazla iş olanaklarını dikkate alarak maaş ve ücret amilini en önemli faktör olarak görürler. Bu araştırmada 50% 'nin fikrine göre maaşları azdır ve sadece 4%-i şöyle qenaetdedirler ki, uygun muzdu alıyorlar. Nihayet araştırmaların çoğundan bile sonuç almak olur ki, maaş ve ücret en az işten rıza faktörlerin en önemli üç amilinden biridir. Öyle ki, onun önemi bazen 97% katılımcıların dikkatini düzenliyor.

Kurumsal faktörlerin diğer grubu mesleğin kendine ait amillerdir. Mesleğin özünde işten uzlaşmaya ve stimullaşmaya etkileyen iki önemli husus şunlardır: 1) çeşitlilik, 2) mesleğin yöntemleri tetkik ve kuralları.

Genelde o mesleklerde ki, işçi orta düzeyde çeşitli ve farklı göreve sahip ise, işten rıza duygusu artıyor. O peşelerdeki çeşitlilik ve hareket azdır, hövselesizlik ve yorgunluğa sebep olur. Nihayet o mesleklerde ki, çeşitlilik ve hareket aşırı fazladır işçilerde stres ve sinirlenmeye neden oluyor.

Başka bir araştırmanın sonuçları bu iddiayı savunuyor ki, her bir mesleğin möhtevisinde çeşitlilik her ne kadar çok olursa işçilerin rızası çok oluyor. Misal olarak Vaker ve Gest otomobil parçaları montajı fabrikasının işçileri üzerinde yaptığı araştırmada ortaya etmişlerdir ki, işçilerin 69%-i kendi peşelerinde beş amel veya ondan artık amelle üzleşirler ve bu his onlar için daha iyi olur. Oysa, sadece basit bir fiili yerine getiren işçilerin% 33-i kendi işlerini seviyorlar.

Bazı akademisyenlerin kanaatine göre mesleğin müxtelifliyinden başka mesleğin mehdudluğunun da etkisi vardır. Onların görüşüne göre mesleğin orta durumda çeşitliliği çalışma sürecinde belli bir özgürlük hissini yaratıyor, dolayısıyla yüksek düzeyde işten hoşnutlukla eşlik ediliyor. Aksine olarak çalışma metotlarında yönetimin kontrolü yüksek derecede işten memnun olmamakla sonuçlanıyor. Meslekte geniş biçimde çeşitlilik şaşkınlık ve strese neden oluyor, ama mesleğin limiti dahil sorumluluk derecesi, işteki girişimler her ne kadar geniş olursa, mesleğin kapsamını arttırmış ve kendi növbesinde işten hoşnutlukla eşlik olmuştur.

Araştırmacıların çoğunluğunun inancına göre mesleklerin bu yönleri daha çok bireyin tecrübe ve isteklerinin arasındaki tenasüb ve uygunluğu gösterir. Bu uygunluk buna dayanır ki, meslekte ilginç görevler bir noktaya kadar sorumluluk ve ayrıca öğrenmek için fırsatları oluşturabilir. Bu tenasüb her ne kadar çok olursa işten anlaşmaya olumlu cihette etkileyecek.

Bir çok araştırmalar gösteriyor ki, mesleğin özellikleri ile işçilerin kendi işlerinden rızaları arasında sıkı ilişki vardır ve çok ihtimale göre işin sorumluluğunun en temel özelliği kişisel açıdan ilginç ve anlamlı olmasındadır.

Baqirinin araştırmalarına göre kütüphane çalışanlarının kendi mesleklerinden düzenlemeler konusunda bile anlaşılıyor ki, mesleğin türü işçilerin onay veya narazılıqları ile irtibat halindedir. Böylece, kütüphanenin teknik servis alanında çalışanlar mesleklerinden hoşnutlukla işlerinin mahiyeti arasında anlamlı ve olumlu ilişki var. Oysa, bu iletişim genel şöbede işleyen kişilerin arasında gözlem olunmadı. Onun fikrine göre teknik şöbenin çalışmasında çeşitli aktiviteler (listelerin kaydedilmesi, sıralamak vb) bir veya iki tür faaliyetle (kitap emanet vermek ve kişilerin ismini kaydetmek) mehdudlaşan genel hizmet şubesine oranda sadece daha çok hoşnutlukla eşlik edilir, çünkü genel hizmet şubesinde çalışmak işçilerin teknik işlerde Tanışlığa fırsat yaratmıyor ve onlar bu alanda gelişme etmiyorlar. Âlimlerin çoğu mesleği çeşitli faktörlerin seti olarak görürler ve böyle qenaetdedirler ki, işçilerin mesleklerine ilgiyi arttırmak amacı ile mesleklerin genelinde de geliştirmek ve dolğunlaşdırmaq gerekir.

Kormenin göre bu amaca aşağıdaki amillerle ulaşılır:

1. Çeşitlilik: o noktaya kadar ki, işçiler çeşitli görevleri yerine getirsinler.
2. Fiili özgürlük: işçi kendi çalışmasının planlaması, zamana bölümü ve yerine getirme-sinde teorik sağlanıyor.
3. Görevin güçlenmesi: o dereceye kadar ki, bir kâmil çalışma sürecine ulaşsın ve bir kişinin becerisi ve semereliyi gibi tanınabilir.
4. Fedback: öyle bir durumdur ki, işçi çalışma sürecinde kendisinin işinin iyi yerine getirmesi konusunda melumatlanır.
5. Anlamlı olması: burada görevlerini kapsayan meslek anlamlıdır.
6. Başkaları ile temas: bu durumda işçi başkalarıyla temas ve iletişimde olur.
7. Değerlendirme fırsatları: başkalarıyla temasta olmaya işçiye sağlar mesleğin durumu ve dostluk, samimi ilişki kurmaya yardım eden gayri resmi ilişki.

Yönetimin lideri özel tip sosyal lider olup, ona somut sosyal-psikolojik ve mesleki özellikler özgü. Bu tip liderler etkin yönetiminde özel role sahiptirler. Onlar insanları yönetimin amaçlarına daha az mesreflerle nail olmaya yönlendiriyor ve onları amaçlı faaliyete sevk ediyorlar.

Yukarıda söylenenleri dikkate alarak, her bir liderin profesyonel keyfiyetlerini aşağıdaki gibi müeyyenleşdire biliriz:

1. Bilimsel yönetimin esaslarını, onun önemli ilke ve prensiplerini derinlemesine bilmeli ve pratikte gerçekleşdirmeli;
2. Yönetim teorisi ile ortak teorik ilkeleri paylaşan-ekonomi, politologiya, sosyal-psikoloji, sosyoloji, psikoloji, Kulturologiya gibi bilimler alanında kapsamlı bilgilere sahip olmalı;
3. İnsanın toplum ve kurumda davranış tarzını belirleyen yüksek genel kültür;
4. Yeni bilgileri elde etmeye sürekli gayret;
5. Modern teknolojik araçlarla önemli bilgileri sistemleşdirmeye ve çözümlemeye yardımcı olan insani ve teknolojik bilgilere sahip olma.

Bu özelliklere sahip liderler kendine has yönetim tarzı oluşturuyor, kendilerinin yönetim ve kurumsal kültürlerini mevcut sosyal norm ve değerler-hem entelektüel, hem de manevi - temelinde tekmilleşdirirler.

Özet

Makalede önderlik ve yönetimin teorik ve pratik sorunları tahlil ediliyor, önderlerin kişisel nitelik ve yetenekleri araştırılıyor. Örgütün etkin yönetimine, iş sürecinin etkin organizasyonu etkileyen faktörlere telif yaklaşımı belirtilmektedir.

SÖZÜN SEMANTİK STRUKTURU VƏ MƏNA TIPLƏRI - Səbinə MƏMMƏDOVA MƏMMƏD QIZI[47]

Sözün mənasını yalnız onun əşyavi-məntiqi münasibətlərinə görə təyin etmək cəhdi məna və anlayışın eyniliyini etiraf etmək deməkdir, bu isə zənnimizcə düzgün deyil, çünki anlayış - məntiq kateqoriyasıdır. Anlayış materiyanın yüksək məhsulu olan beynin məhsuludur, onun funksiyasıdır. Sözün mənası isə dilçilik kateqoriyasıdır. Y.M.Qalkina-Fedoruk düzgün olaraq qeyd edir ki, «məna dedikdə, sözə şamil edilən fikri (düşüncəni) başa düşmək lazım gəlir» [8, 28]. Həmin sözə verilən məna yalnız sırf anlayış əhəmiyyətinə deyil, həm də əlavə mənaya malikdir. Bu əlavə mənalar isə sözün emosional-ekspressiv elementlərindən ibarət olur. İnsanın psixi fəaliyyəti üç amilə əsaslanır: əqli, emosional və iradi. İnsanın emosional və iradi fəaliyyətini onun əqli fəaliyyətindən ayırmaq mümkün olmadığı kimi onun fitri hissləri ilə gerçəkliyi rasional dərk etməsini də inkar etmək olmaz İnsanın hiss və emosiyalarından kənarda heç bir informasiya, heç bir əqli fəaliyyət ola bilməz. Y.M.Qalkina-Fedoruk tamamilə haqlıdır ki, «əqli fəaliyyət emosional və iradi fəaliyyətlə bağlıdır və hər cür emosiya və iradənin mənası var» [9, 105].

Sözün ekspressiv-emosional elementləri bir tərəfdən onun semantik quruluşunun dəyişməsinə təsir edir, digər tərəfdən isə sinonimik sıranın tərəflərini sərhədləşdirməyə imkan verir.

Biz o konsepsiyadan çıxış edirik ki, sözün leksik mənasına anlayışların ifadəsinin təzahür etdiyi dil mühiti ilə yaranan və şərtlənən dil forması kimi baxılır. Leksik mənanın tərkibi mürəkkəbdir və yalnız onun məntiqi-maddi münasibətləri ilə bitmir. Leksik məna əslində kompleks kəmiyyətdir. Təsadüfi deyildir ki, dilçilərin əksəriyyəti leksik mənaya daxil olan aşağıdakı komponentləri qeyd edirlər: 1) əşya-anlayış münasibətləri; 2) funksional keyfiyyətlər; 3) emosional-üslubi çalarlıq.

Dilçilik ədəbiyyatında distribusiya «verilən dil vahidinin rast gələ biləcəyi bütün əhatələr məcmuu» kimi təyin edilir. Həmin «əhatələr məcmuu» sözün, yəni birləşmə qabiliyyəti və i.a., mülahizənin ayrı-ayrı hissələrinin bir-birinə nisbətdə yerləşməsi nöqteyi-nəzərindən sözün tətbiqi xassəsi qarşı-qarşıya qoyulur [4, 137].

Distribusiya metodu kontekstoloji metodla birgə çoxmənalı sözün mənasını dürüstləşdirməyə imkan verir və bununla da tədqiqat prosesinə obyektivlik elementi gətirir ki, bu da öz növbəsində sözün semantik strukturunu daha dəqiq öyrənməyə kömək edir.

Çoxmənalılıq, omonimlilik, sinonimlik və kontekst problemləri söz mənası problemi ilə sıx bağlıdır ki, onların da daxili əlaqə və münasibətlərinin araşdırılması xeyli zəruridir.

Sözün əsas nominativ mənasını akademik V.V.Vinoqradov sözün sərbəst mənası adlandırır [18, 12]. O, yazır ki, «sözün bir neçə sərbəst mənası ola bilər və obyektiv gerçəkliyin müxtəlif əşya və hadisələri onlarla birbaşa əks olunur (müqayisə et: şapka - baş»-geyimi və iri hərflərlə yazılmış bir neçə məqalə üçün ümumi olan sərlövhə»). Çoxmənalı sözün sərbəst nominativ mənalarından biri onun əsas mənası olaraq qalır, halbuki başqa mənaları nominativ törəmə mənalardır [18, 13].

V.V.Vinoqradov sərbəst mənadan başqa, sözün frazeoloji əlaqəli mənasını da ayırır. Sərbəst məna ilə frazeoloji əlaqəli məna arasındakı fərq ondan ibarətdir ki, sözlərin sərbəst mənalarını işlədilməsi «adətən məhdudlaşmır və dar frazeoloji

[47] filologiya elmləri namizədi, Bakı/AZERBAYCAN

birləşmə çərçivəsi ilə əlaqələnmir. Əksinə sözün frazeoloji cəhətdən bağlı mənaları öz əlaqələri ilə məhdudlaşır» [18, 17].

Akademik V.V.Vinoqradovun işləyib hazırladığı sözün leksik mənalarının əsas tipləri dilçilərin əksəriyyəti tərəfindən qəbul olunmuş və dilçilik ədəbiyyatında o qədər geniş yayılmışdır ki, onlar haqqında yazılmış bütün elmi əsərləri sadalamağa belə ehtiyac yoxdur. Lakin sözdə bir neçə mənanın ola biləcəyini inkar edən dilçilər də vardır.

A.A.Potebniyanın fikrincə «iki məna olan yerdə iki söz var» [11, 198]. L.V.Şerba təkidlə «...verilən fonetik sözün neçə mənası varsa, bir o qədər də söz var...» fikrini müdafiə edir [12, 89-117]. V.A.Zvegintsev də sözlərin ayrı-ayrı mənalarını sözün vahid mənasının leksik-semantik variantları olan potensial tip birləşmələr adlandırır. Özünün «Теоретическая и прикладная лингвистика» adlı əsərində V.A.Zvegintsev əvvəllər təklif etdiyi «Leksik-semantik variant» terminini uğursuz hesab edir. Onun əvəzinə o, həmin mənada «monosema» terminini təklif edir [15, 89]. Bu müddəadan göründüyü kimi, V.A.Zvegintsev də sözdə bir neçə mənanın ola biləcəyi fikrini qəbul etmir [23, 87].

Bizim fikrimizcə, adı çəkilən dilçilərin nəzəriyyələrində iki müxtəlif anlayışın qarşılaşdırılması baş verir: məna bir dil faktı kimi və məna bir nitq faktı kimi qarşılaşdırılır. Söz nitqdə tətbiq edilərkən həqiqətən onda iki mənanın yanaşı mövcudluğu ola bilməz, çünki bu və ya digər kontekstdə çoxmənalı sözün yalnız bir mənası realizə olunur. Çoxmənalılıq hadisəsi dil faktıdır. Bu haqda H.Ə.Həsənov yazır: «Leksik mənanın birinci xüsusiyyəti onun nominativliyidir. Lakin mənanın bir cəhəti məfhumu adlandırmaqdır, çoxmənalılıq bir sözün köməyi ilə müxtəlif mənaları adlandırır. Məzmunda ifadə olunan məfhumların bütün əlamətlərində birləşən məna əsas olur. Belə ki, baş sözü bədənin bir üzvü mənada əsas, o biri mənalarda törəmədir. Sözdə bir əsas, bir neçə törəmə məna olur» [5, 21].

Dil sistemində sözün bir neçə mənası ola bilər və onlar da öz aralarında müəyyən ilkin mərkəzi məna ilə bağlıdır. Həmin sözün bütün əlavə mənaları öz ilkin mərkəzi mənasının törəmələridir. Eyni bir səs kompleksinin müxtəlif mənaları arasında hiss olunan semantik əlaqə saxlandıqca, həmin səs kompleksi bir söz olaraq qalır (məsələn: «head» sözünün ilkin mənası insanın başıdırsa, sonradan hər hansı bir əşyanın yuxarı hissəsi də «head» adlanır). Lakin adı çəkilən səs kompleksinin müxtəlif mənaları arasında semantik məna itdikdə və ya hiss olunmadıqda eyni cür səslənən, lakin müxtəlif mənalara malik omonim sözlərlə rastlaşırıq. Yəni adı çəkilən səs kompleksində semantik əlaqə itmiş, hər bir məna ayrıca söz kimi çıxış etmişdir. İngilis dilindəki «board» sözü buna klassik nümunədir: 1) board - taxta, stol, bort, 2) board - idarə, şura, kollegiya. «İdarə», «şura», «kollegiya» mənası tarixən «taxta», «stol» mənaları əsasında təşəkkül tapmışdır. Lakin vaxt ötdükcə ilkin və törəmə mənalar arasında semantik əlaqə itmiş və «board» sözü iki sözə omonimlərə ayrılmışdır. Digər tərəfdən, Charles W.Kreidlerin qeyd etdiyi kimi, «Leksikoqraflar və semantika ilə məşğul olan mütəxəssislər söz mənasının geniş formalarının omonim və ya çoxmənalılıq olması barədə müəyyən qərara gəlməlidirlər. Çoxmənalı leksemin bir neçə yaxın mənaları olur. Misal üçün adamın, kompaniyanın, stolun, çarpayının, kahının və ya kələmin başı dedikdə «head» ismi bir neçə yaxın əlaqəli mənalarda işlədilir. Əgər bir anatomik referenti əsas götürsək, digər mənaların əsas sözdən törədiyini görə bilərik, ...» [17, 52].

Hər hansı çoxmənalı sözün mənası kontekst vasitəsilə dəqiqləşdirilir və konkretləşdirilir. Sözün düşdüyü kontekst, mühit ona daha dəqiq məna verir. Söz nə qədər çoxmənalı olur olsun, mətn daxilində, nitq axını və dialoqda o, adətən tamamilə

ayrı məna alır. Kontekst sözün polisemiyasını kənar edir və hər dəfə onu müəyyən bir istiqamətə yönəldərək realizə edir.

Sözün mənasının mətn daxilində və ya cümlədə - kontekstdə müəyyənləşdirilməsi barədə Charles W.Kreidler yazır: «...each meaning is determined by its linguistic context» «... sözün mənası özünün dilçilik konteksti ilə müəyyənləşir» [17, 47].

Sözün çoxmənalılığının kontekstdə və ya mətn daxilində aradan qalxması barədə N.Məmmədov və A.Axundov qeyd edirlər ki, sözlər nə qədər çoxmənalı olsa da, onların mətn daxilində, kontekstdə bir mənası olur. Başqa sözlə desək, mətn daxilində sözün çoxmənalılığı aradan götürülür [14, 138].

Kontekst problemini V.V.Kolşanskinin, E.M.Mednikovanın, Z.N.Verdiyevanın, A.Qurbanovun, Charles W.Kreidlerin, Stephen C.Levinsonun və digər dilçilərin əsərlərində geniş şərh olunur [7, 410].

Sözün məna çalarları ilə onun fərdi-okkazional mənası arasında mühüm fərqi xüsusi qeyd etmək lazımdır. Sözün məna çaları ümumxalq səciyyəsi daşıyır, hamı tərəfindən eyni şəkildə işlədilir. Sözün fərdi mənası isə yalnız bir və ya bir neçə müəllifin dilində işlənir, hər halda ümumi səciyyə daşımır.

Fərdi mənalar dilçilikdə mətni (kontekstual) məna da adlandırılır. Haqqında danışdığımız bütün mənalar (məna çalarları da daxil olmaqla) birlikdə sözün məna quruluşunu təşkil edir. Lakin mətni mənalar bu məna quruluşuna daxil deyil. Mətni məna yalnız müəyyən mətnlə əlaqədar işlənilən mənadır ki, başqa mətnlərdə bu mənaya təsadüf edilmir. Sözün mətni mənası həmin sözün məcazi işlənməsi ilə bağlıdır. Bu və ya digər müəllif sözü ümumxalq dilindəki mənada deyil, öz istədiyi, lazım bildiyi mənada işlətməyə cəhd edir, sözü öz məqsədinə tabe etməyə çalışır, ona obyektiv məna verir. Halbuki sözlər əslində obyektiv mahiyyətə malikdir. Sözün mətni mənası fərdi mənadır. Odur ki, mətni məna dilin digər üslublarına nisbətən bədii üslubda daha geniş yayılmışdır [16, 121-122].

Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, «kontekst» istilahı altında «sözün düşdüyü mühiti» başa düşülür. Kontekst sözün mənasını yalnız bir cümlə daxilində müəyyənləşdirib dəqiqləşdirməklə qalmır, iki və daha artıq cümlə, abzas və ya bütöv bir fəsil daxilində də söz mənasını təyin edir. Kontekst haqqında A.V.Kunin, G.V.Kolşanski və A.Qurbanov [7, 96] da eyni fikir söyləyirlər.

G.V.Kolşanski üçün kontekst «hər hansı dil vahidinin məzmununun birmənalı şəkildə təzahür etdiyi formal olaraq təsbit olunmuş şərtlərin məcmuudur» [3, 48].

N.N.Amosova hesab edir ki, kontekst «... göstərici minimuma (yəni tələb olunan semantik göstəricini özündə ehtiva edən nitq zəncirinin elementinə) malik sözün (yəni mənasının nisbi işlənməsi zamanı konteksti hissələrə ayıran sözün) semantik birləşməsidir [6, 28]. N.N.Amosova «dar» kontekst anlayışını daha müfəssəl şərh edir.

Mahiyyət etibarı ilə dar kontekst «dəyişən söz birləşməsi və dəyişən cümlədir» [3, 2].

Qeyd edilməlidir ki, dar kontekstin iki müxtəlif növü var: leksik kontekst və sintaktik kontekst [17, 41-57]. Leksik kontekst sözün nitq prosesində birləşdiyi semantik şəkildə realizə olunan sözlərin məcmuudur. «Sintaktik kontekst verilən sözün, söz birləşməsinin və ya budaq cümlənin tətbiq olunduğu sintaktik kontekstdir».

Sintaktik kontekst ingilis dili fellərinin dəqiqləşdirilməsi və konkretləşdirilməsində daha böyük rol oynayır, çünki onlar bu dilin sistemində həm təsirlilik və həm də təsirsizlik kimi qrammatik mənalara malikdir [17, 41-49].

Bununla belə, bəzi hallarda sintaktik kontekst sifətlərin mənasını da fərqləndirməyə kömək edir. Məsələn «ill» sifəti predikativ şəkildə işlənərkən «pis, yaramaz» mənasını verir.

Kontekstoloji təhlil sifətin məna strukturunu daha dəqiq aydınlaşdırmağa və dilin müəyyən inkişaf mərhələsində sözün semantik inkişafı istiqamətini müəyyənləşdirməyə imkan verir.

«...kontekst nəzəriyyəsi çox güman ki, 20-ci əsrdə semantikanın inkişafında ən təsiredici amillərdən biridir...

Bütün nəzərə çarpan araşdırmalar və müasir tədqiqatların ən məhsuldar metodları bu mənbəyə müraciət edə bilər» (13, 65).

Məlumdur ki. yeknəsəkliyin və təkrarlanmanın qarşısını almaq üçün nitqdə sinonimlərdən düzgün istifadə etmək bacarığı daha mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Buna görə də həm yazılı, həm də şifahi nitqdə sinonimlər mülahizənin bütün leksik, üslubi və ekspressiv-emosional incəliklərini oxucuya və dinləyiciyə çatdırmaq üçün ən yaxşı ifadə vasitəsidir [17, 4, 8-9]. Məsələyə bu baxımdan yanaşdıqda, sinonimlər probleminin öyrənilməsi həqiqətən böyük elmi-praktik əhəmiyyətə malikdir.

Sinonimlik problemi həm mürəkkəb, həm də mübahisəli olmaqla son həllini tapmamış problemdir. Həmin problem ümumi dilçilik ədəbiyyatında geniş araşdırılmışdır [17, 55]. Lakin bunu da etiraf etmək lazımdır ki, indiyə qədər sinonimlərin şərhində aydınlıq və həmrəylik yoxdur. Sinonimlər haqqında dəqiq bir fikrin olmaması və həmin problemin hələ də mübahisəli olması haqda Q.B.Antruşina yazır ki, sinonimiya müasir dilçiliyin mübahisəli problemlərindəndir. Sinonim sözlər yarandığı gündən bəzi dilçilərin mübahisəsinə səbəb olmuşdur. Sinonim sözlərin arasında əlaqələrin təbiəti və mahiyyəti dilçilikdə qızğın mübahisə doğurmuş və müxtəlif dilçilik məktəblərinin nümayəndələri onları tamamilə müxtəlif baxımdan şərh etmişlər [2, 184].

Sinonimlərin fərqləndirilməsi və təsnifatı prinsipləri barədə də yekdil fikir mövcud deyildir. Sinonimlərin öyrənilməsinin vahid metodikası da yoxdur.

V.A.Zvegintsev yazır ki, «sinonimlər ənənəvi şəkildə şərh olunduğu kimi, dildə ümumiyyətlə, yoxdur» [21, 137-138]. Onun fikrincə sözlər yalnız onların valentliyi mütləq mənada üst-üstə düşdükdə sinonim olur [21, 24].

V.A.Zvegintsevin sinonimlər probleminə bu cür baxış, görünür, ona əsaslanır ki, o, sözün ekpressiv-emosional və üslubi elementləri onun leksik mənasından ayırır. Lakin bu fikirlə razılaşmaq çətindir. Dildə sinonimlər obyektiv olaraq mövcuddur və bu fikir bütün dilçilər tərəfindən etiraf olunur, [23, 125] lakin hələ də sinonim anlayışı barədə tutarlı fikir mövcud deyil. Bu başqa məsələdir ki, sinonimlik problemi hələ tam həll edilməmişdir. Hətta onu fiksiya hesab edənlər də vardır.

İngilis və Azərbaycan dillərində sifətlərin bir-birinə sinonim mikrosistemlərinə nəzər salaq. Sinonim mikrosistemində ümumi mənası «sakitlik» olan sifətlər birləşir. Bü'halda sinonimik cərgə sistemli xarakterə malik tarixən formalaşmış sözlərin qrupu kimi qəbul edilir. Yuxanda qeyd etdiyimiz kimi, dil vahidləri onların denotativ mənalarının vəhdətinə görə sinonimik cərgədə birləşir. M.F.Palevskayanın göstərdiyi kimi, «Sinonim cərgəyə ... yalnız öz müstəqim mənasında olan sözlər deyil, habelə obyektiv gerçəkliyin bu və ya digər hadisəsini öz ikinci məcazi mənasında əks etdirən sözlər də, əgər həmin məna ümumxalq tərəfindən işlənib sabitləşmişdirsə sinonim cərgəyə daxil edilməlidir» [10, 11]. Qeyd etdiyimiz sifətlər çoxmənalıdır, məhz buna görə də bu və ya digər sifət öz müstəqim mənasında bir sinonimik sıraya daxil olur, məcazi törəmə mənasında isə digər və ya başqa sıralara qoşulur.

Biz sinonimik cərgələri sinonimliyin iki mühüm əlaməti əsasında müəyyənləşdirməyi nəzərdə tuturuq:

semantik mənanın ümumiliyi əsasında

qismən qarşılıqlı əvəzetmə əsasında [20, 50], semantik-məntiqi üsulla [20, 139] (bunun da əsasını eyniləşdirmə (identifikasiya) prinsipi təşkil edir).

Biz definisiya təhlili metodundan da istifadə edirik, çünki həmin prinsip O.V.Afanasyevanın, S.A.Serovanın, A.V.Kutsenkonun, L.V.Zıkovanın, X.N.Tuqujekovanın əsərlərində geniş tədqiq olunınuş və elmi cəhətdən özünü doğrultmuşdur [19, 20].

Biz müvafiq olaraq hər sinonimik sırada dominant kimi, yalnız bir sifəti - «sakit» sifətini əsas götürürük və «o da bütün cərgənin ümumi mənasını» dəqiq ifadə edir [16, 20]. Həmin ümumi məna bütün kontekstlərdə verilən sinonimik sıranın qalan üzvlərinin mövqeyini tuta bilir. Bütün yuxarıda deyilənlərə əsaslanaraq biz araşdırılan sifətləri aşağıdakı sinonimik cərgələrdə birləşdirməyi məqsədəuyğun hesab edirik. Qeyd edək ki, hər dominantdan sonra sinonim sırasının tərəfləri bir-birinin ardınca işlənmə tezliyi prinsipi ilə sadalanır.

I. Ümumi mənası «sakit» olan sifətlərin sinonimik mikrosistemi sırası;

1. İngilis dilində «silent» və Azərbaycan dilində «sakit» sözləri dominant olan sinonimik sıra:

İngilis dilində: - silent, calm, quiet, composed, serene, still, motionless.

Azərbaycan dilində: - sakit, dinc, fağır, lal, hərəkətsiz.

İngilis dilində: - tranquil, placid, serene, halcyon.

Azərbaycan dilində: - sakit, mülayim, həlim və s.

2. İngilis dilində «quiet» və Azərbaycan dilində «sakit» sözləri dominant olan sinonimik sıra:

İngilis dilində: - quict, calm, peaceablc, peaceful, taciturn. Azərbaycan dilində: - sakit, mülayim, həlim, dinc.

3. İngilis dilində «gentle» və Azərbaycan dilində «incə», «nəcib» sözləri dominant olan sinonimik sıra:

İngilis dilində: - gentle, tender, placid, polite, soft, mild.

Azərbaycan dilində: - incə, nəcib, zərif, mülayim, həlim, yumşaq.

Hər sinonimik sıranın üzvü müəyyən ümumi denotativ məna ilə birləşmiş olsa da, onların məna tutumu və birləşmə əmələ gətirmək qabiliyyəti eyni deyildir.

Buna görə də bəzi törəmə mənalarda bu və ya digər sinonimik sırada sinonimlik iki və ya üç sinonim üzv ilə məhdudlaşır. Nəticədə yuxarıda göstərilən bəzi sinonimik sıralar çərçivəsində öz tutumuna görə daha kiçik sinonim qruplar yaranır. Onlar aşağıdakı tərzdə qruplaşır:

Birinci mikrosistemin birinci sinonimik sırasında İngilis dilində: - silent, motionless, as gentle as a lamb (sakit, hərəkətsiz, quzu kimi, dinc və s.)

Azərbaycan dilində: - sakit, quzu kimi, lal və hərəkətsiz, dilsiz-ağızsız.

İkinci mikrosistemin ikinci sinonimik sırasında:

Azərbaycan dilində - sakit, odsuz-alovsuz ailə, ailə həyatı; yumşaq ahəng-səs haqda; səssiz-səmirsiz, kimsəsiz - küçə, qəsəbə və s. haqqında; lal su, sular və s.

Üçüncü mikrosistemin birinci və ikinci sinonim sıralarında:

İngilis dilində: quiet, speechless, noiseless, soundless, motionless.

Azərbaycan dilində: sakit, lal-dinməz, dava-dalaşsız, səssiz-küysüz və s.

Dördüncü mikrosistemin birinci və ikinci sinonim sıralarında:

İngilis dilində: gentle, soft, polite, smooth.

Azərbaycan dilində: nəcib, yumşaq, həlim, məlahətli, həzin, ahəstə və s. Qeyd edək ki, biz sinonimləri qiymətləndirər-kən onları söz kimi anlamağa əsaslanırıq, çünki onlardan birini başqası ilə şərh etmək olar və bu halda onların arasındakı əlaqə vasitəsiz olur. Bir söz bilavasitə bir başqası ilə şərh edildikdə (məsələn: cosy - comfortable): bəzi hallarda hətta dolayısı ilə bir söz başqası ilə yalnız üçüncü söz vasitəsilə şərh olunur (məsələn: comfortable - convenient)» [20, 15].

ƏDƏBİYYAT:

Axundov A., Məmmədov N. Ümumi dilçilik.

Antrushina G.B., Afanasyeva O.B., Morozova N.M. English lexicology. M., Deofa 2001, 288 p.

Амосова Н.Н. Основы английской фразеологии. Л., Издательства МГУ, 1963, 207 с.

Ахматова О.С. Словарь лингвистических терминов. М., Советская Энциклопедия, 1966, 606 с.

Həsənov H. Müasir Azərbaycan dilinin leksikası. Bakı: Maarif, 1988, 306 s.

Колшанский Г.В. О природе контекста. Вопросы языкознания, 1959, №4, с.47-49.

Qurbanov A.M. Ümumi dilçilik. II c., Bakı, Maarif, 1993, 548 s.

Галкин-Федорук Е.М. Слова и понятие. М.: Учпедгиз, 1956, 54 с.

Галкин-Федорук Е.М. Об экспрессивности и эмоциональности в языке. В книге: Профессору Московского Университета акад. В.В.Виноградову. М., Из МГУ, 1958, с.103-124.

Полевская М.Ф. Проблема синонимического ряда, его границ и возможности выделения доминанты. В книге: лексическая синонимия. М., Наука, 1967, с.94-104.

Потебня А.А. Из записок по русской грамматика, т.IV, М., Л., Изд-во АН СССР, 1941, 318 с.

Щерба Л.В. Опыт общей теории лексикографии // Известия ОЛЯ АН. ССР, М., 1940, с.89-177.

To the Science of Meaning, Oxford Blackuell, 1964, 278 p.

Учебное пособие. Ленинград, 1972, 56 с.

Уфимцева А.А. Опыт изучения лексики как систем. М., Изд. АН СССР, 1962, 285 с.

Verdiyeva Z.N., Ağayeva F., Adilov M. Azərbaycan dilinin semasiologiyası. B., Maarif, 1979, 306 s.

Verdiyeva Z.N. Azərbaycan dilində leksik sinonimlik. Bakı, APİ nəşriyyatı, 1988, 63 s.

HÜSEYN CAVİD'İN «AZƏR» POEMASINDA İNSAN KONSEPSİYASI

- Cavidə MƏMMƏDOVA[48]

ÖZET

Büyük Azerbaycan şairi H.Cavid'in sanatı 20.yüzyılın başlarında edebiyatımızın edebi felsefi içeriğini, Türkçülük ruhunu, İslam varisliğini, Batı ve Doğu felsefesini kavuşturan düşüncesini özünde kapsar. İnsan sorunu H.Cavid sanatının temelinde duran, edebi felsefi anlamını yansıtan önemli konulardandır. Şairin insanlık hakkında düşünceleri "Azer" eserinde daha sürekli olarak belirtilmiştir.

Burada H. Cavid'in gözlemlediği insan algılama çevresinde ikiye bölünüyor; kendisini algılayarak mükemmelleşen ve bilinçsizliği yüzünden manevi mahva uğrayan insanlar. İkinci kısma ait edilen kahramanların örneğinde H. Cavid Freyd'in, Nitsshe'nin, Feyrebah'ın ve diğer Batı filozoflarının bakış açılarına yaklaşıyor, mükemmel insan idesine ise sofizmin teorik temellerini izlemiş olur. Fakat tüm hallerde bazen insan varlığına tamamen kusurlu bakan bir çok Batı filozoflarından farklı olarak, şair yüce insanlık idelerine inanır, terk – i dünyalığı tanıtan Doğu filozoflarına –

"Çok büyük seltenetse dervişlik,
Olamam ben o hasta fikre şerik"

mısralarında "Kuran – i Kerim"de buyurulan "zulme karşı mücadele" çağrısını yansıtmış olur.

GİRİŞ

Hüseyn Cavid Azərbaycan ədəbiyyatının xarakterini yaradıcılığında bütövlükdə əks etdirən böyük söz ustadıdır. Belə ki, H.Cavid yaradıcılığı XX əsrin əvvəllərində ədəbiyyatımızın bədii-fəlsəfi mahiyyətini, türkçülük ruhunu, islam varisliyini, bəşəriliyini, Qərb və Şərq fəlsəfəsini bir araya gətirən düşüncəsini özündə ehtiva edirdi. Bu baxımdan, H.Cavidin ədəbi irsi Azərbaycan ədəbiyyatında orijinal bir səhifə, yeni bir mərhələ təşkil edir. «Cavid yaradıcılığının ilk dövrlərində «Sərvəti-fünun», ümumiyyətlə, «Ədəbiyyatı cədidə»nin, bilxassə, Tofiq Fikrətin simvolizmi və Əbdülhəqq Hamidin romantizminin təsiri altında qalmışsa da, sonradan özünə xas orijinal bir stil və yepyeni bir anlayış tərzi qazanmışdır» (5, 152). Kökü XX əsr türk ədəbiyyatından qidalanaraq intişar tapan H.Cavid yaradıcılığı az bir zaman çərçivəsində sözügedən dövr ədəbiyyatımızın qəbul və məqbul hesab etdiyi, içinə qapanaraq günün, dövrün problemlərini çözən bədii axtarış çərçivəsini dağıdaraq öz ali ideyaları, əzəmətli obrazlar silsiləsi, möhtəşəm problemləri ilə ədəbi mühitə yeni ab-hava, təzə ruh gətirdi.

XIX əsrin sonlarından etibarən Azərbaycanda cərəyan edən mürəkkəb ictimai hadisələr, xalqın sosial həyatındakı müxtəlif dəyişikliklər, milli azadlıq ideyasının genişlənməsi, mühitə yeni və özünəməxsus ruh gətirmiş insanların həyata baxışında fərqli keyfiyyətlərin yaranması bədii ədəbiyyatın da məhz bu ovqatla yeni məcrada intişar tapması ilə nəticələnmişdir. Məlumdur ki, o zamankı sosial həyatın ziddiyyətlərinə realizm prizmasından nəzər salan ədiblərimiz həmin ziddiyyətləri və onların doğurduğu qüsurları tənqid obyektinə çevirərək bədii əksini verməklə ictimai fikrin sağlam inkişafını təmin etməyə çalışırdılar.

---

[48] filologiya elmləri namizədi, AMEA Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutu, Bakü/AZERBAYCAN

Maarifçilik mövqeyində dayanaraq insan təbiətindəki ayrı-ayrı qüsurların islah olunması ilə cəmiyyətdəki geriliyə, müxtəlif çatışmazlığa son verilə biləcəyini düşünən yazarlar, birinci növbədə, hər bir fərdin şüur və əxlaqında yeniləşmə və oyanmanı mühitin müasirləşməsi, sağlam cəmiyyətin formalaşması kimi başa düşür, düzgün tərbiyə, əxlaq, təhsil məsələsini ön plana çəkirdilər. Bununla yanaşı, XX əsrin əvvəllərində ədəbiyyatda sentimentalizm cərəyanının nümayəndələri sözügedən ədəbi-nəzəri sistemin qarşıya qoyduğu prinsip və tələblərə uyğun olaraq insan hisslərinin – iztirab, kədər və s. duyğularının ifadəsinin təsiri ilə cəmiyyətin düşüncəsinə nüfuz etmək, insan fikrinin dərin qatlarına enmək, emosiyaların gücü ilə düşüncədəki ətaləti qırıb, insanın faciə və kədərini doğuran neçə əsrlik ictimai, eləcə də fərdi nöqsanların məhvinə nail olmaq istəyirdilər.

Romantizm ədəbi cərəyanına mənsub olan sənətkarlar isə ictimai həyatın uğursuzluqları ilə üz-üzə dayanan insanın arzuları və mövcud mühit arasındakı ziddiyyətləri əks etdirir, fərdin mənəvi dünyası ilə real aləmini qarşı-qarşıya qoyaraq hisslərinin nəcib və düşüncələrinin haqlı, xoşbəxtliyə layiq olduğuna inandırmağa çalışır, bu amalla da insanlarda şərə qarşı mübarizə əzmi aşılayırdılar.

Cümhuriyyət dövrü ədəbiyyatımıza nəzər yetirdikdə problemin ictimai-siyasi durumla bağlı olaraq daha çox milli-mənəvi oyanış, milli-siyasi özünüdərk ideyası kimi meydana çıxdığını müşahidə edirik. Həmin mərhələdə Azərbaycan ədəbi-bədii irsinin başlıca qayəsi soy kökünə qayıdış, milli kimliyin dərki, vətən azadlığının fəziləti, dövlətçilik uğrunda qurban getməyin şərəf və ucalığının təbliği idi və bu milli ucalığın vacib amilləri kimi Azərbaycan bayrağı, vətən torpağı, türkçülük vəsf olunurdu.

Lakin Azərbaycanın Rusiya tərəfindən işğalı xalqın bütün həyatının axarını dəyişdiyi kimi bədii ədəbiyyatın da normal inkişafına maneələr törətdi. Belə ki, kommunist ideoloqlarının bədii ədəbiyyata diktəsi xalqın milli kökündən və ruhundan uzaqlaşdırılması məqsədinə xidmət göstərməkdə idi. Ədəbi düşüncəyə qarşı yönəldilmiş terror və təzyiqin nəticəsi olaraq ədəbiyyatımızda tənəzzül başlayır, bir sıra yazarlar gözləmə mövqeyinə çəkilirdilər. Lakin bütün ictimai-mənəvi təzyiqlərə baxmayaraq, böyük dramaturq, filosof, şair Hüseyn Cavid öz yaradıcılıq prinsipinə, estetik konsepsiyasına sadiq qalaraq XIX əsrin II yarısından etibarən ədəbiyyatımıza yol alan milli-mənəvi azadlıq ideyalarını, mübarizəyə çağırış məramını özünə xas, fərqli şəkildə, daha geniş miqyasda davam etdirdi. Ədib sovet rejiminin, kommunist ideologiyasının uydurma sovet adamının bayağı həyatına, onun anlaşılmaz «məramına» qarşı özünün bəşəri ideyaları, mənəvi-əxlaqi saflığın daşıyıcısı olan qəhrəmanlarının şərəfli taleyi və kamil insan problemi ilə çıxdı. Ümumiyyətlə, insan problemi H.Cavid yaradıcılığının əsasında dayanan, bu yaradıcılığın bədii-fəlsəfi mahiyyətini xarakterizə edən əsas məsələlərdəndir. Hələ ilk yaradıcılıq nümunələrində insan təbiətini açmağa, insanı öyrənməyə çalışan H.Cavid sonralar iri həcmli dram əsərlərində öz hisslərinə qalib gələrək ülviləşən («Ana»), sevərək Tanrıya qovuşan («Şeyx Sənan») ağıl və gücün vəhdətilə fövqəlləşən («Peyğəmbər») və s. obrazları ilə insanın yer üzündəki hər cür qüvvə və hakimiyyətin fövqündə durduğunu elan etməklə bəşəriyyəti ayaqlarda sürünməməyə, ucalığa səsləyirdi. Böyük şair insan haqqında düşüncələrinin müəyyən məqamlarında Şərq və Qərb filosoflarının görüşlərinə yaxınlaşırsa da onun insana münasibətindəki baxış orijinal bir insan konsepsiyasının təzahürləridir

«Etmədim insana artıq etibar
Adəm oğlundan fərar etdim, fərar» (2, s.105) – misraları ilə H.Cavid «Tənhalığa çəkil, zəhərli milçəklərdən qaç!» (1, s.260) - deyən Nitsşenin məntiqinə

yaxınlaşırdı. İncə bir varlığın – Afətin («Afət») simasında özündən xəbərsiz qatilə çevrilib peşmanlıq əzabına düçar olan bir şəxsin faciəsini qələmə almaqla H.Cavid Platonun «hər bir insanın daxilində vəhşi arzu növü var» (7, s.279) və ya K.Lorensin «insan özünün mürtəce duyğularının quludur» (8, s.138) ideyalarını, eyni zamanda, Z.Freydin «qeyri-şüuri» haqqında təlimini bir daha təsdiq edirdi. Lakin, bununla yanaşı mütəfəkkir ədib bir çox filosoflardan fərqli olaraq insanı bütövlükdə bioloji varlıq hesab etməkdən uzaqdır:

«Kişi ürfan işığından parlar,
Şübhəsiz bilgidə Allah gücü var.
Əvət arif düşünür haqqı bulur,
Aqibət kəndisi bir Tanrı olur». (3, s.91)

- deyən şair insanın mənəvi ucalığına inanır. Beləliklə, «Azərbaycanda orta çağda ictimai şüurun mənəvi məfkurəvi mahiyyətinə aşılanan irfan düşüncəsi XX əsrdə H.Cavid yaradıcılığında yenidən ehya tapıb dirildi» (6, s.85). H.Cavid:

«Əmin ol, nerdə nəfs olmuşsa hakim,
Həqiqi eşqi məhv etmiş məzalim». (2, s.25)

- deyərək insanın nəfsə uyaraq rəzil olduğuna əmin olduğu kimi,

«Təşneyi-ürfan ikən dərya bulur,
Mövt ararkən zindeyi-cavid olur». (2, s.110)

- deyə qəlbi sevgi ilə dolu olan insanın Tanrı eşqiylə ali məqama yetəcəyinə inanırdı.

Müəllif Azərin timsalında tək bir cəmiyyətin nöqsanlarından deyil, bütövlükdə ədalətsizlik və haqsızlıqdan inləyən dünyanın uğraşdığı qüsurlardan rahatlıq arayan, lakin heç yerdə bu rahatlığı tapmayaraq içinə qapılan, mühitə yadlaşan, fəqət insanların taleyinə biganə qala bilməyən fövqəlinsan obrazı yaratmışdır.

Ümumiyyətlə, H.Cavid bütün yaradıcılığı boyu izləmiş olduğu insan probleminin uğurlu bədii həllinə nail olmaq üçün qoyduğu məsələləri insan və mühit çevrəsində mənalandırmışdır. Belə ki, şairin digər qəhrəmanları - Şeyx Sənan («Şeyx Sənan»), Xəyyam («Xəyyam»), Afət («Afət») və başqaları yaşadıqları mühitdə mənən tənha, cəmiyyət tərəfindən dərk və qəbul edilməyən insanlardır. Dramaturq mənən uca, daxilən böyük şəxsiyyətin – şair Xəyyamın mənən cılız adamların çoxluq təşkil etdiyi mühitdə yaşamasından doğan fəlakəti, mühitin və zamanın fövqündə duran Şeyx Sənanın idraksız şəxslər tərəfindən təqib olunması dəhşəti, sevginin nə olduğunun dərk edilmədiyi bir mühitdə sevgi axtaran Afətin mənəvi təqibə məruz qalmasından doğan faciəsi zəminində insan və mühit problemini vacib amil kimi qarşıya qoyur. Maraqlı cəhət budur ki, «Azər» poemasında şair qəhrəmanını hansısa bir ictimai mühitlə yox, bütövlükdə şərqli-qərbli dünya ilə üz-üzə qoyur. Azərin düşüncəsindən Şərqə və Qərbə nəzər salan şair fərqli görünən ictimai mühitlərin batini eyniliyini izhar edir. Belə ki, H.Cavidin insan probleminin tərkib hissəsini təşkil edən qadın məsələsinə «Azər»də geniş şəkildə nəzər salınmışdır. Poemanın 1926-cı ildə Berlində yazılmış «Azad əsirlər» hissəsində şair Avropa və Şərq mühitində insan alverini tənqid edir, hər iki mühiti qarşı-qarşıya qoyaraq hüquqsuz, iradəcə zəif, ruhən kölə insanların alınıb-satılmasını adiləşdirən dünyanı tənqid edir. H.Cavid dünyada baş alıb gedən haqsızlıqlara, xəstə mühitdə əzilən insanların fəlakət dolu həyatına etiraz etməklə yanaşı, hər şeydən əvvəl insanların təbiətindəki zəifliyə, idraksızlığa, ətalətə nifrət oyadır. H.Cavid insan şəxsiyyətini alçaldan cəmiyyətlərin kökündən dəyişdirilməsi üçün əsas səbəb kimi insanın öz faciəsini dərk etmək iqtidarına, mübarizə əzminə malik olmasını görürdü. Xəstə, qeyri-qanuni dayaqlar üzərində

duran cəmiyyəti davamlı edən, məhz adamların alçalmağı adi hal kimi qəbul etməsi, mübarizə qabiliyyətinə malik olmamalarıdır. Məhz belə bir mühitdə:

«Rəqsi təlim ediyor axsaqlar
Əzəmət düşkünüdür alçaqlar
Zövqə biganə səfillər bol-bol
Şerü sənətdə arar bir yeni yol
….. Yurdu sarmış qabalıq, yaltaqlıq
Yüksəliş varsa, səbəb alçaqlıq». (2, s.151)

İstər Şərq mühitində, istərsə də Qərb cəmiyyətində insanlığı fəlakətə sürükləyən şüursuzluq, elmsizlik, sevgisizlik onu insanlıqdan qoparıb digər canlıların oxşarına çevirir. «Elimsiz insan heyvandır» - (4, s. 17) deyən H.Cavid «Azər» də yazır:

«Nə əcayib sürü, yahu, bunlar,
Öndə rəhbərlik edən meymunlar.
Cühəla elm, fəzilət satıyor,
Bizi həp aldadıyor, aldadıyor». (2, s.150)

Bununla da şair digər əsərlərində də işlədiyi insan konsepsiyasının bir sıra məqamlarını bəyan etmiş, daha açıq tərzdə davam etdirmiş olur. H.Cavidə görə, zalımlıq da, məzlumluq da insanı öz əslindən qoparan, dəyərsizləşdirən ən mühüm amillər kimi çıxış edən mənəvi qüsurlardır. «Azər» xüsusən insanın məzlum, kölə hala düşməsinə kəskin etiraz və nifrət motivləri ilə zəngindir. Bu baxımdan, H.Cavidin insandakı ətalətə, acizliyə nifrəti alman filosofu F.Nitsşenin «kölə əxlaqına» qarşı oyatdığı nifrət hissi ilə uyğunlaşır:

«Sizi mən sülhə eyləməm dəvət!...
Əbədi sülh ümidi haqqı boğar,
Yaşamaqçün fəqət mübarizə var.
Çarpış, elmi bir inqilab ilə sən,
Qəhrəman ol, öc al da vəhşətdən.
Səni yalnız öyündürər qüvvət,
Qüvvətin varsa, haqq sənindir, əvət». (2, s.156)

- misralarında şairin fikirləri F.Nitsşenin «mən sizi işə yox mübarizəyə səsləyirəm. Mən sizi sülhə yox, qələbəyə səsləyirəm» çağırışının ruhuna hakim məntiq ilə həmahəng səslənir. Şairin yaradıcılığında ümid və kədər problemi də romantizmin bədii-estetik prinsipləri üçün xarakterik olan, sənətkarın insan haqqındakı düşüncələrini tamamlayan məsələlərdən biri kimi çıxış edir. Hələ «Məyus bir qəlbin fəryadı» adlı şeirində şair ümid və kədər hissini qarşılaşdıraraq insan heysiyyətinin tapdalandığı bir mühitdə müəmmalarla dolu ümidlə yaşamağı rəzalət, kədər hissini isə insanın mənəvi simasını qoruyan keyfiyyət kimi qiymətləndirirdi. Şairə görə, insanı ən uca qalibiyyətə aparan mübarizə əzmi onun məhkum taleyinə qarşı doğan kədər hissindən başlayır:

«Hürr olmaq üçün xeyli yoruldum,
Eş kəndimə yalnız səni buldum.
Zira sənə yar olmayan insan,
Zənciri əsarətdə verir can!».

Həmin kədər hissi Azər obrazının ruhuna hakim bir tərzdə bütün əsər boyu əks olunur, bəzi məqamlarda qəzəb hissinə də çevrilir.

«Azər» poemasında qoyulan bütün məsələlər özünüdərk problemi əsasında öz bədii həllini tapır və özünüdərk H.Cavidə görə, insanı fövqəlləşdirən, onu təsdiq edən qüdrətdir. Bu məsələ poemanın «Nil yavrusu» adlı hissəsində daha fərqli və qabarıq

şəkildə ifadə olunmuşdur. Burada ingilislər tərəfindən əsarətə alınmış Misirdən ailəsi ilə bərabər sürgünə məruz qalan Şəmsa adlı qızın ingilis lordunun onu rəqsə dəvətini intiqam fürsəti kimi qəbul edib, lordu qətlə yetirərək həbs olunması təsvir edilir. Şəmsa surəti şairin insan problemi ilə bağlı fikirlərinin tərənnüm və izahında həlledici ünsür kimi çıxış edir. Şəmsa nəinki bir qadın kimi ədalətsiz «qanunların» onu qurbanına çevirməsinə yol vermir, hətta bir mücahid kimi vətənin intiqamını alır. Şəmsa surəti sübut edir ki, H.Cavid üçün qadın nə qədər incə, zərif varlıq isə, eyni dərəcədə də heysiyyət və vüqarına, mənəvi böyüklüyünə görə cismən və ruhən qüdrətli kişi qədər uca varlıqdır. Başqa sözlə desək, H.Cavidin romantik düşüncəsində insan qadın, kişi anlayışında konkret, birmənalı şəkildə qəbul edilməyib, insan Cavid üçün özünü dərk edən və etməyən varlıqlar qismində mövcuddur. H.Cavid üçün «Məhəbbətlə coşan bir çoban qəlbi kin və intiqam püskürən bir sultan qafasından daha şərəflidir». Məhz bu nöqteyi-nəzərdən H.Cavidin insan konsepsiyasının əsasında dayanan sufizmin sevgi haqqındakı düşüncələri əks olunur. Azər bu təlimdən çıxış edərək

«Əvət insan olursa insanlar,
Şübhəsiz parlayıb da vicdanlar.
Sevgi nuru ilə kainat bəzənər,
Buraxıb kini qurd qoyunla gəzər». (2, s.156)

- deyə ümumbəşəri sevgi arzusunu elan edir. Şərqdə üzləşdiyi mənəvi əsarət, gerilikdən qurtuluş naminə şair Qərbə üz tutur. Eyni mənəvi sıxıntını başqa donda Qərbdə tapan Azər belə qərara gəlir ki, insanlar «həpsi bir yuvanın quşu, həpsi bir bağ meyvəsi»dir. (2, s.185). İnsanı mənəvi zirvəyə saflıq, ruhi kamillik yetirə bilər ki, bu da böyük mənada sevgi hissi ilə gerçəkləşə bilir. Buna nail olmaq üçün insan övladı hər şeydən əvvəl sevgi ilə özünü kəşf etməli, içindəki zülmətdən özünü axtarıb tapmalı, bəşəri sevgi ilə ucalığa yetməli, insanlıq üçün faydalı olmalıdır.

«Sən nə mələksən, nə də qaplansan,
Nə gülsən, nə tikən… yalnız insansan.
Çalış, parla, yüksəl! Unutma ancaq,
Yaşamaq bir haqsa, yaşatmaq da haqq!...» (2, s.187)

Azər könül rahatlığı tapmaq, bəşəriyyəti xoşbəxt görmək arzusu ilə dünyanı dolaşır, lakin onun mənəvi tənhalığı daha da dərinləşir, o, bəzən insanlarda heyrət doğurur, qəribə qarşılanan hərəkətlərə yol verməklə onlarda anlaşılmaz təsir buraxır:

«Süzdülər Azəri şaşqın-şaşqın…
Azərin dərdi başından aşqın». (2, s.151)

Bu vəziyyətdə o, az qala Məcnunlaşır. Həmin məqamda Azər bəzən sufizimdə hər şeyin batini mənasını sezən, reallıqda bir heç, heçlikdə böyük həqiqətləri tapan «divanə» kimi rəmzləndirilən müdrik insanı andırır. H.Cavidin «İştə bir divanədən bir xatirə» adlı şeirində oxuduğumuz:

«Kim ki, əql istər, o, məcnun olmalı,
Hər fəlakət gəlsə məmnun olmalı». (2, s.109)

- misralarındakı fikir Azər obrazının taleyində daha geniş mənalandırılır. Ümumiyyətlə, H.Cavid yaradıcılığında əksini tapan insan konsepsiyası çoxşaxəli, Şərq və Qərb fəlsəfi düşüncəsindəki insan anlamını özündə ehtiva edərək, orijinal baxışla çıxış edən fərqli düşüncə tərzidir. «Cavid Qərbin fövqəl insanı ilə Şərqin kamil insanını ən mükəmməl bir şəkildə birləşdirə bildi – Avropanın və Asiyanın miqyasları Cavid düşüncəsinin arealında daraldıqca daraldı» (6, s.65). H.Cavidin müşahidə etdiyi insan özünüdərk çevrəsində ikiyə bölünür; özünü dərk edərək fövqəlləşən və idraksızlığı üzündən mənəvi məhvə düçar olan şəxslər. İkinci qismə aid olunan

obrazların timsalında H.Cavid Z.Freydin, F.Nitsşenin, L.Feyrbaxın və s. Qərb filosoflarının, bir çox Amerika psixoloq və alimlərinin görüşlərinə yaxınlaşır, kamil insan ideyasında isə sufizmin ideoloji əsaslarını izləmiş olur. Lakin bütün hallarda bəzən insan varlığına tamamilə nöqsanlı baxan bir çox Qərb filosoflarından fərqli olaraq, şair ali insan ideyasına inanır, tərkidünyalığı təbliğ edən bəzi şərq filosoflarına –

«Çox böyük səltənətsə dərvişlik,
Olamam mən o xəstə fikrə şərik». (2, s.156)

- misralarında «Qurani-Kərimdə» buyurulan «zülmə qarşı mübarizə» çağırışını, əzmini əks etdirmiş olur.

ƏDƏBİYYAT:

1. Alman ədəbiyyatı antologiyası. 2 cilddə, I cild. Bakı, 2006;
2. Cavid H. Əsərləri. 4 cilddə, I cild. Bakı, 1982;
3. Cavid H. Əsərləri. 4 cilddə, III cild. Bakı, 1983;
4. Cavid H. Əsərləri. 4 cilddə, IV cild. Bakı, 1985;
5. Türkəqul M.H. «Azərbaycan türk şairi Hüseyn Cavid». Bakı, 2002;
6. Turan A. «Cavid əfəndi…». Bakı, 2004;
7. Platon «Dövlət». Bakı, 1999;
8. Фролов Т. Перспективы человека. Москва, 1983.

MÜHACİR ƏRƏB YAZIÇILARI VƏ ŞƏRQ DÜNYASI - Bəsirə ƏZİZƏLİYEVA[49]

ÖZET

19.Yüzyılın sonu 20.yüzyılın başlarında Amerika'da varolan muhacir Arap edebiyatı Arap edebiyatı tarihinde özel bir aşamadır. Dil ve konu, düşünce ve tür açısından dikkat çeken edebi felsefi eserler bu edebiyatın önemli örnekleridir. Arap Mahcer edebiyatının ünlü temsilcilerinden Emir Er – Reyhani, Halil Cibran, Mihail Nüayine kendi eserlerini Arap ve İngiliz dillerinde yazmışlar. Bu eserler Doğu ve Batı kültürlerinin sentezidir. Bu yazarların Batı edebiyatı ve felsefesinden faydalanmalarına rağmen, onların eserlerinde Doğu kültürü temel görevini taşmaktadır. Muhacir yazarların eserleri Doğu düşüncesinin en güzel belirtilerinden birisidir.

GİRİŞ

XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində Amerikada mövcud olan ərəb mühacirət ədəbiyyatı ərəb ədəbiyyatı tarixində xüsusi bir mərhələ kimi seçilir. İdeya-bədii dəyəri, mövzu və janr özəllikləri, dil və üslub keyfiyyətləri, dünyagörüşü sistemi ilə yeni və özünəməxsus çalarlarda meydana çıxan ədəbi-fəlsəfi əsərlər məhcər ədəbiyyatın səciyyəvi nümunələridir. Mühacirət ədəbiyyatının ərəb ölkələrinin bədii düşüncə tarixi üçün böyük əhəmiyyət kəsb etməsi onun bütövlükdə XIX əsrin ortalarından etibarən inkişaf etməyə başlayan yeni ərəb ədəbiyyatındakı rolu ilə şərtlənir. «Ərəb məhcər ədəbiyyatının bütün ərəb ədəbiyyatının inkişafı tarixində kiçik epizod olmasına baxmayaraq, «Suriya-Amerika məktəbi»nin yazıçıları həm ərəb Şərqində, həm də Qərbdə çox geniş şöhrət qazanmışlar və onların yaradıcılığını nəzərə almadan yeni ərəb ədəbiyyatının inkişafının tam və dolğun mənzərəsini təsəvvürə gətirmək qeyri-mümkündür» (1, s.47).

Yeni ərəb ədəbiyyatı zəngin tarixə malik ərəb klassik irsinin ədəbi-bədii dəyərləri üzərində formalaşmaqla yanaşı, bir sıra yeni təmayülləri ilə də xarakterizə olunmaqdadır. İstər mövzu və fikir axını, istərsə də forma xüsusiyyətlərindən qaynaqlanan bu istiqamətlər Qərb ədəbiyyatına münasibətdə də fərqlənirdi.

Yeni ərəb ədəbiyyatının inkişafında Avropa mədəniyyətinin təsirini tədqiqatçılar birmənalı olaraq qiymətləndirirdilər. Tarix boyu dünya ədəbiyyatının inkişafına ümumi şəkildə nəzər yetirsək, burada qarşılıqlı təsir faktını, demək olar ki, bütün mərhələlərdə müşahidə etmiş olarıq. Qədim Şərq mədəniyyətin və ədəbiyyatın ilk vətəni olmuşdur. «Arxeoloji qazıntılar nəticəsində əldə edilən çoxsaylı tapıntılara əsaslanaraq Qədim Şərq mədəniyyətinin yaranma tarixini təxminən e.ə.V-IV minilliklərə aid etmək olar. Bununla belə, insanların ilkin bədii yaradıcılığı daha qədim dövrlərə, bəşər tarixinin ən qədim çağlarına gedib çıxır» (2, s.25). Şərq öz mədəni irsini tədricən bütün dünyaya ötürmüş, Qərb mədəniyyəti də bu və digər özünəməxsus dəyərlərlə inkişaf etmişdir. XIX əsrdə isə, demək olar ki, bütün Şərq xalqları ədəbiyyatı Qərb mədəniyyətindən bəhrələnməyə meyl edirdi.

Sözügedən cəhətin bir sıra sosial, siyasi səbəbləri ilə birlikdə, ədəbi şərtləri də mövcuddur. Ərəb ədəbiyyatı sferasında bu daha çox ədəbi formaların, strukturun mühafizəkarlığına qarşı yeni forma və ədəbi düşüncənin qoyulması ilə bağlı idi. Məşhur rus şərqşünası İ.Y.Kraçkovski yeni ərəb ədəbiyyatında üç istiqaməti ayırd edirdi: 1) bütün yeniliklərə qarşı mübarizə, köhnə çərçivəyə qapanaraq qalmaq və onu

[49] Filologiya elmləri namizədi, AMEA Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutu, Bakü/AZERBAYCAN.

canlandırmaq; 2) qədim ərəb ədəbiyyatına münasibətdə nifrət və Qərb obraz və ideyalarının səthi təqlidi; 3) ərəb ədəbiyyatının mütərəqqi görüşlərini mənəvi mədəniyyətin bütün dəyərləri və elmi üsullarla yenidən hazırlamağa cəhd» (10, s.69). Qeyd olunan bütün cəhətlərdən daha əlverişli şəkildə yararlanan mühacir ərəb yazıçıları mövzu və forma baxımından Şərq və Qərb mədəniyyətinin ortaq dəyərlərindən bəhrələnməyə, özünəməxsus sintez yaratmağa nail oldular. İ.Y.Kraçkovski yazırdı ki, Amerikadakı mühacirət ədəbiyyatı yeni tələblərdən çıxış edirdi. Burada onlar senzuranın təzyiqindən kənarda idilər və əvvəllər gənclik marağı ilə keçmişin bütün formalarını atır, sonra isə tədricən yeni sintez yaradır, yeni ədəbi formalardan istifadə edirdilər (9, s.92).

Görkəmli Azərbaycan ərəbşünası və ərəb məhcər ədəbiyyatının araşdırıcısı A.İmanquliyeva da «Suriya-Amerika məktəbi»ni ərəb ədəbiyyatının xarici ölkə ədəbiyyatına çıxışı kimi qiymətləndirir: «Ərəb ədəbiyyatını fəal şəkildə əcnəbi ədəbiyyatların təcrübəsinə qoşmaq yolu ilə yeniləşdirmək rolu «Suriya –Amerika məktəbi»nin aparıcı nümayəndələrinin üzərinə düşdü» (1, 8).

Ərəb mühacirətinin müxtəlif səbəbləri var idi. Bu səbəblər arasında iqtisadi, siyasi, dini amillər ön plana çıxırdı. Mühacir ərəb yazıçılarından olan C.X.Cibranın yaradıcılığını tədqiq edən Amerika tədqiqatçısı Robin Vatəfild dini mənsubiyyətinə görə xristian olan yazıçıların mühacirəti səbəbləri üzərində dayanır: «Bu da diqqəti cəlb edir ki, Livandan mühacirət edənlər arasında maronit xristianları müsəlmanlara nisbətən çox idi. Ola bilsin ki, o dövrdə xristianlar daha savadlı idilər və buna görə də onlar öz vətənlərində tapa bilmədikləri yüksək inkişafa ümid edirdilər. Yaxud ola bilər ki, sadəcə olaraq Amerika xristian ölkəsi idi və xristian mühacirlərə daha yaxın idi» (15, 22).

Burada bir cəhətə mütləq diqqət yetirmək lazımdır. Ərəb xristian ziyalıları daha çox milli birlik tərəfdarları kimi çıxış edir, Şərq və Qərb mədəniyyəti sintezinin daşıyıcıları olaraq fəaliyyət göstərirdilər. Ən başlıcası isə, qeyd olunan şəxsiyyətlər, eləcə də şair və yazıçılar dini birlik ideyası kimi qlobal bir düşüncəyə malik idilər. Bu baxımdan professor Hişam Şərabi 1875-1914-cü illəri əhatə edən «Ərəb ziyalıları və Qərb» adlı əsərində həmin mərhələ üçün xristian ərəb müəlliflərinin bədii düşüncəsinin islam və xristian birliyi kimi hümanist xarakterdə olduğunu qeyd edir (14, s.64).

A. İmanquliyeva da bu cəhətə diqqət yetirmiş, mühacir ərəb yazıçılarının məşhur nümayəndələrinin xristian icmasına mənsub olmalarını ədəbi əlaqələrin asanlaşmasına və Qərb ədəbiyyatının ideya-bədii cəhətlərindən daha yaxşı bəhrələnmələrinə kömək etdiyini önə çəkmişdir. «Onlar üçün müsəlman yazıçılar üçün olduğu dərəcədə Qərb mədəni dəyərlərinin ideya baxımdan qəbul olunmaması maneəsinin dəf edilməsində çətinliklər mövcud deyildi. Onlara, əzəldən Şərq xalqlarının mədəniyyətinə xas olan ümumbəşəri və humanist ideallar əsasında öz doğma mədəniyyətlərində bu dəyərlərin təsdiqi üçün müvafiq üsullar tapmaq asan idi» (1, 55). Sözsuz ki, burada qeyd olunan səbəblər, eləcə də İ.Y.Kraçkovskinin də fikirlərinə uyğun olaraq ərəb ölkələrindəki ciddi senzuradan xilas olmaq meylləri mövcud idi.

Göründüyü kimi, ərəb mühacirət ədəbiyyatı müqayisəli ədəbiyyatşünaslığın inkişafına birbaşa nümunə kimi formalaşmışdır.

Müqayisəli ədəbiyyatşünaslıqda əlaqələrin formalaşmasında dil faktorunun da çox mühüm rolu vardır. Dil faktoru, istər burada ədəbi nümunələrin tərcüməsi ilə xarici ədəbiyyatla tanışlıq və təsir, istərsə də tərcümədən istifadə etmədən fərdi şəkildə dünya ədəbiyyatının öyrənilməsi, mənimsənilməsi, bəhrələnməsi və nəyahət istifadəsi

yolu ilə özünəməxsus yaradıcılıq görüşlərinin formalaşması istiqamətində çıxış etsin, bütün hallarda əlaqələri fəal, sıx və daha köklü, əsaslı məcraya yönəldir. Əgər ərəb ölkələrində fəaliyyət göstərən ədəbi qüvvələr birinci aspektin icraçıları kimi çıxış edir, yaxud da sırf tərcüməçilər tərəfindən hazırlanmış materiallardan istifadə edirdilərsə, məhcər ədəbiyyatın nümayəndələri öz ədəbi irslərində dil sərhəddini birbaşa aşdıqları üçün həmin prosesdə ikinci istiqamətin nümayəndələri kimi görünürdülər.

Tərcümə ədəbi əlaqələrin inkişafında birbaşa, həlledici rol oynayan əsas ədəbi aktlardan biridir. Lakin bu prosesə birtərəfli şəkildə yanaşmaq, onu xarici ədəbiyyatın qəbul olunması kimi dar mənada dərk etmək olmaz. Burada vacib olan bir sıra məqamlar vardır. Fikrimizi daha aydın izah etmək üçün N.İ.Konradın sözlərinə diqqət yetirmək yerinə düşərdi. «Bir ədəbiyyatın digərinə nüfuzunun əsas vasitəsi, əlbəttə ki, tərcümədir» deyən tədqiqatçı yazır: «Lakin tərcüməçi yalnız «vasitəçi» deyil. Başqa dildə yazılmış ədəbi əsərin öz dilində canlandırılması hər zaman yaradıcılıq prosesidir. Tərcümələrin meydana çıxması bu və ya digər dərəcədə milli ədəbiyyatın zənginləşməsidir. Ədəbi əsər öz dilinin sferasında meydana çıxır, artıq digər ədəbiyyatın nümunəsinin həmin ölkənin dilində yaranması onları bu ölkənin ədəbiyyatına daxil edir» (11, 305). Ərəb ədəbiyyatında yaranan tərcümə əsərlərinə də həmin həmin nəzərdən yanaşmaq mümkündür. Mühacir ərəb yazıçıları isə bu konteksti daha da genişləndirir və bütövlükdə tərcümə işinin əhəmiyyətli sferasını, dil faktının ədəbiyyata göstərdiyi xidmətlərin istiqamətlərini şaxələndirirdilər. Məsələn, Əmin ər-Reyhaninin ərəb ədəbiyyatından tərcümələri N.İ.Konradın düşüncələri prizmasından mühüm bir məsələdir.

Mühacir ərəb ədəbiyyatının məşhur nümayəndələrinin – C.X.Cibran, Ə. ər-Reyhanı və M.Nüaymənin ərəb dili ilə yanaşı, ingilis dilində də yazıb yaratmaları isə bu baxımdan daha əhəmiyyətlidir. Burada artıq Şərq düşüncəsi Qərb dilində danışır və ədəbi dəyərlərin vəhdəti, fərqli dünyagörüşlərin sintezi ortaya çıxır. Məhz bu cəhət sözügedən ədəbiyyatı ərəb ədəbiyyatı tarixində xüsusi bir mərhələ kimi xarakterizə etməyə əsas verən ən başlıca xüsusiyyətlərdəndir. Erol Balkan C.X.Cibranın türk dilində nəşr olunmuş «Sözlər» kitabına yazdığı girişdə ərəb ədibinin «Peyğəmbər» - «The Prophet» kitabının Amerikadakı şöhrətindən bəhs edərkən yazır: «Bir Yakın Doğu`lu şairin Batı dünyasında bu denli etkili olabilmesi şaşırtıcı görülebilir. Ancaq işlediği temaların evrenselliği ve ingiliz dilini kullanmaktakı ustalığı, üzerinde toplanan ilginin sürekliliyini haklı çıkartmaktadır» (4, 8). Çox haqlı olaraq «Halil Cibran`ın en büyük başarısı, heç kuşkusuz kendini kapitalist Batı toplumuna kabul etdirebilmiş olmasındadır» deyən Aytunc Altındal ərəb şairini «Batı`nın gözlərini Doğu`ya çevirtmiş» bir insan kimi dəyərləndirmişdir (5, 10).

Mühacir ərəb yazıçılarının bədii düşüncələri Şərq və Qərb ədəbi-fəlsəfi dəyərləri üzərində qurulsa da, burada, heç şübhəsiz, Şərq dünyası əsas rol oynayır. Buna görə də mühacir yazıçılar Qərb həyatına nə qədər sıx şəkildə daxil olsalar, ingilis romantikləri, Amerika transendentalistləri və Qərb filosoflarının fikirlərindən geniş formada bəhrələnsələr də şərqçilik konteksti əsas, özül olaraq qalır. Həmin nöqteyi-nəzərdən məhcər ədiblərin yaradıcılığında Şərq aləmi, ərəb dünyası ilə bağlı mövzu və problemlər üstünlük təşkil edir. Diqqəti cəlb edən ilk mühüm və maraqlı mövzulardan biri yazıçılarının özlərinin də birbaşa yaşadıqları, ərəb dünyasındakı mühacirət problemi ilə bağlıdır. Mühacir yazıçıların yaradıcılığına nəzər yetirdikdə nəinki Yeni Dünyada - Amerikada mühacirlərin üzləşdiyi problemlər, eyni zamanda, ərəb ölkələrində bu prosesə münasibət, meyl və onun nəticələri məsələlərinin maraqlı şəkildə qələmə alındığına təsadüf etmək mümkündür. Əmin ər-Reyhaninin «Vətən, səni iki nəzər ilə görürəm» adlı mənsur şeirində şair səyahətçi və həmvətən kimi öz

vətəninə müraciət edir, onun keçmiş qüdrətindən bəhs edərək müasir, ürək ağrıdıcı vəziyyətini qiymətləndirir. Minlərlə insanın böyük kədər hissi ilə öz ölkələrini tərk etməsi şairə faciə kimi görünür: «Qürub çağı mən sevincimin fövqündə günəş ilə vidalaşıram. Qəflətən sahildə minlərlə insanın ümidsizcəsinə Vətən ilə vidalaşdığını eşidirəm» (5, 62). Müəllif çox obrazlı şəkildə müqayisə aparır. Şair günəşi fərəhlə, məftunluq və xoş hisslərlə yola salır, çünki bu qürub sabahkı görüşə bir müjdədir. Həmvətənləri isə sonsuz ümidsizlik girdabındadır, çünki onlar bir daha vətənə qayıdacağına əmin deyillər. Təbiətin bəxş etdiyi sevinc və cəmiyyətin törətdiyi faciə – Əmin ər-Reyhaniyə xas olan təzadla mühacirətin ərəb dünyasında yaratdığı həsrət ifadə olunur.

Mühacirət probleminə özünəməxsus formada münasibətin ifadəsini M.Nüaymənin əsərlərində də görürük. «Onun yeni ili» hekayəsi bu baxımdan maraq kəsb edir. Ərəb dünyası üçün aktual olan bir sıra məsələlərlə yanaşı, müəllif burada sözügedən hadisədən də yan keçmir. Livanın Ayrun kəndinin şeyxi Əbu Nasıfdan bəhs edərkən yazıçı artıq ərəb ailələri üçün çox xarakterik olan və adi həyat tərzinə çevrilən mühacirət məsələsindən də danışır: «Əbu Nasıfın kəndin digər əhalisindən üstün bir məziyyəti də vardır; o zaman başlayırlar evləri saymağa ki, haradan kim Amerikaya gedir, onda şeyxin evinə çatanda dayanırlar, ona görə ki, bu Ayrunda yeganə evdir ki, Kolumba vergi ödəməyir» (13, 38). Göründüyü kimi, yazıçı burada bir qədər də yumoristik şəkildə ərəb dünyasında mühacirətin tipik hal olduğunu göstərir, məsələni daha çox- iqtisadi amillərlə şərtləndirir. Məhcər yazıçıların yaradıcılığında Vətənə bağlılıq çox güclüdür. Bu bir tərəfdən milli ədəbi ənənələrin əxz olunmasında özünü göstərirdisə, digər tərəfdən yerli ədəbiyyatda geniş formada işlədilən mövzulara münasibət kontekstində müşahidə olunurdu.

Əmin ər-Reyhani millətin xilasını birlikdə görür, insanları fəaliyyətdə birləşməyə, sülh uğrunda vuruşmağa çağırır: «Birlik sizin torpaqlarınızın müstəqillik girovudur. Müstəqilliyi möhkəmləndirmək istəyirsinizmi? (5, 6). «Mənim yol yoldaşım» əsəri boyu şair həmvətənləri qarşısında düşündürücü sualları qoyur, onları yeni həyata çağırır.

Ərəb ölkələrini narahat edən çox müxtəlif problemlər Əmin ər-Reyhaninin romantik yaradıcılığında daim ön plandadır. Bu cəhətləri şairin «Misir ölkəsi», «İraq əmiri» əsərlərində də müşahidə edirik. «Misir ölkəsi» şeirində şair ərəb ölkəsini «fironun qızı», «əsrlərin möcuzəsi», «Nilin gəlini» adlandıraraq onu sevgi ilə vəsf edir, Misiri dünyanın birlik nöqtəsi kimi səciyyələndirir: «Onda ərəb nitqi, Şərq ürəyi və Qərb ağılı var» (5, 51). Şair Misirə ərəb ölkələrinin əsas mərkəzlərindən biri kimi baxır, onun həqiqət səsinin Damaskda və Bağdadda, «Ərəb ürəyi və sözü» ilə bir olan bütün ölkələrdə eşidildiyini ifadə edir, onun gələcək qarşısındakı məhsuliyyətini xatırladır: «Misirin sözü ərəblərin sözüdür, lakin bu gün ərəblərin sözü dünənin sözü deyil. Sabah o necə olacaq! (5, 51).

Məlumdur ki, ərəb ölkələrində müsəlman və xristian icmaları asasındakı qarşıdurmalar qeyd olunan dövr üçün xarakterik idi və ziyalı şəxslər, millət naminə fədakarlıq göstərən insanlar bu problemə çox həssaslıqla yanaşır, ərəb birliyi mövqeyindən çıxış edirdilər. Mühacir ərəb yazıçılarının yaradıcılığında bu çox mühüm bir cəhət kimi daim ön planda idi. «Beytur - Suriyanın ürəyidir, lakin elm tələb edir ki, ağıl da ürək və bədən kimi saf olsun» (5, 241) deyən müəllif problemi maarifçi görüşləri ilə tamamlayır. Ədibə görə, nəsillərin və əsrlərin yaratdığı çirkabı yalnız nə mətbuat, nə şairlərin əsərləri, nə də yazıçının vətən sevgisi ilə yazıdığı sözləri təmizləyə bilər, buna yalnız düzgün tərbiyə və həqiqi təhsil kömək edə bilər. Düzgünlük, saflıq, güc, cəsarətlə süslənmiş tərbiyə, inam, inkişaf, ədalətə və vətənə

məhəbbətə köklənmiş təhsil ilə mövcud bəlalardan qurtarmaq, həqiqi mənada tərəqqiyə nail olmaq mümkündür.

Məhcər yazıçıların üç ən görkəmli nümayəndəsinin- Ə.Reyhani, C.X.Cibran və M.Nüaymənin yaradıcılığında qeyd olunan məsələlər daha çox milli birlik kontekstində öz əksini tapırdı. «Təkcə azadlıq bizi birləşdirmir» adlı əsərində Əmin ər-Reyhani müsəlman və xristian ədəbiyyatçılarından bəhs edir: «Və bir şeyi də mən söyləməliyəm: Biz yalnız o zaman sözün tam mənasında inkişaflı, azad millət olarıq ki, xristian ədəbiyyatşünaslar və müsəlman ədədiyyatşünaslar birlikdə istənilən dini, siyasi və sosial mövzunu müzakirə etməyi öyrənsinlər (5, 252). Müəllifə görə, əgər ərəb xalqı hakimiyyətdə və ictimai fəaliyyətdə dini sərhədləri aradan qaldırmasa, burada azadlıq, bərabərlik, qardaşlıq yalnız boş və yalan sözə çevriləcəkdir. Məşhur ərəb ədiblərindən Ədib İshaq da milli birlik ideyasından çıxış edərək yazırdı: «Biz hamımız vətənimizdə qardaşlarıq, dilimizin ümumi bağları bizi birləşdirir» (14, 115). H.Şərabinin haqlı olaraq yazdığı kimi, müsəlman və xristian doğulan ərəbləri vahid mədəni varlıq birləşdirir (14, 115).

Mühacir ərəb yazıçılarının yaradıcılığında ərəb ədəbiyyatındakı milli ənənələrlə bağlı diqqəti cəlb edən motivlərdən biri də islam dininə münasibət, müqəddəs «Quran»dan bəhrələnmə cəhdləri ilə bağlı idi.

Məhcər yazıçıların sözügedən üç ən məşhur nümayəndəsinin dini mənsubiyyətinə görə xristian olması onları ərəb xalqının ən böyük şərəfinə laqeyd saxlamır. Xüsusilə, Əmin ər-Reyhaninin yaradıcılığında islam dünyagörüşü, «Quran» motivləri ilə bağlı bir sıra cəhətlər bəzi tədqiqatçıların da diqqətini cəlb etmiş, A.Dolinina da bu məsələyə münasibət göstərmişdir. Tədqiqatçı Əmin ər-Reyhaninin yaradıcılığında yer üzündə ədalət, həqiqət, qardaşlıq məsələlərindən danışarkən zalımlara və despotlara qarşı dini terminlərdən itsifadə etdyini qeyd edir: «Məşhər günü» - yenə də dini motivdir, lakin Cibranda olduğu kimi Bibliya və Reyhaninin özünün «Vadinin ilahəsi» əsərindəki kimi dil və üslub baxımından yox. Dini mənsubiyyətinə görə xristian və mahiyyətcə atesit olan Reyhani forma axtarışında müsəlmanların müqəddəs kitabına – «Quran»a müraciət edir, orada ən çox sevilən üslubu və üslulları götürür…» (8, 10). Birmənalı və qəti şəkildə demək lazımdır ki, Reyhani ateist olmamışdır, bu sovet ərəbşünaslığının bir sıra digər məsələlərdə olduğu kimi məhcər yazıçıların dünyagörüşünə vurduğu «kommunizm» damğasıdır. Əmin ər-Reyhaninin «Qurandan»dan bəhrələnməsi məsələsi barədə A.Dolinina «Yeni ərəb ədəbiyyatında realizm tarixindən» adlı məqaləsində də yazmışdır (6, 291).

Əmin ər-Reyhaninin yaradıcılığında islam dini ilə bağlı motivlər az yer tutmur. Burada bəzi məsələlərə diqqət yetirmək lazımdır. Məlumdur ki, Əmin ər-Reyhani erkən yaşlarından ailəsi ilə birlikdə Amerikaya mühacirət etdiyi üçün digər ərəb yazıçılarından fərqli olaraq ilk əsərlərini ingilis dilində yazmışdır. «Dünya tarixində məşhur şəxslərin tərcümeyi-halından da bəhs edən, Karleylin «Qəhrəman, qəhramanların kultu və tarixdə qəhrəmanlıq» kitabı ilə ilk tanışlıqdan sonra Ə.Reyhani öz xalqının mədəniyyətinə maraq hiss edir. Ərəb olmasına baxmayaraq, hətta ilk qələm təcrübələrini belə ingilis dilində yazan Ə.Reyhani nə öz tarixini, nə də öz dilini bilmədiyi üçün utanır» (7, 5).

Yazıçı «Ərəb monarxları» kitabına yazdığı ön sözdə ərəb dünyası ilə tanışlığı belə şərh edir. «Emerson məni Karleyl ilə tanış etdi, Karleyl isə məni dəniz üzərindən ərəb ölkələrinə qaytaran ilk şəxs idi. Qəribə də olsa, məhz bu məşhur ingilis yazıçısının köməyi ilə mən ən böyük ərəb lideri – Məhəmməd peyğəmbəri tanıdım və ilk dəfə ərəblərə qarşı sevgiyə oxşayan bir şey hiss etdim və onlar haqqında imkanım qədər çox öyrənməyə cəhd duydum (5, 302). Məhz bu hadisə Reyhaninin

yaradıcılığında çox mühüm dönüş yaradır, onu ərəb dünyasına yaxınlaşdırır: «Ərəb torpağı, sən necə də gözəlsən: Allah imkan vermədi ki, mən səni tanımadan ölüm və səndən çox uzaqda olduğum zaman o mənə bir ingilis göndərdi ki, sənin oğullarının rəşadəti və fədakarlığından xəbər versin» (5, 303). Əmin ər-Reyhaninin «Şərq» poemasında, «Yazıçılar», «Təkcə azadlıq bizi birləşdirmir» kimi məqalələrində də «Quran»la bağlı motivlərə təsadüf edirik. «Şərq» poemasında şair əsrarəngiz Şərq təbiətini təsvir etdikdən sonra yazır. «Bu an ruh oyanır, «Quran»ın insanları sevgi nəğməsinə, vətəni oyadan nəğməyə çevirir (5, 71). «Yazıçılar» əsərində də müəllif Məhəmməd peyğəmbərdən misal gətirir: «İslam peyğəmbəri demişdir: «Allah kimsəyə müdriklik vermədən öncə, ondan bu hikməti kimdənsə gizlətmək qabiliyyətini almışdır (5, 176). Nəzərdən keçirdiyimiz əsərdə yazıçı İslam peyğəmbərindən də nümunə gətirməklə yaradıcı insanların digərlərinə faydalı olması zərurətini təsdiq etməyə çalışır. Bu kəlamların əsərdə iki dəfə təkrar olunması da onların müəllif üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb etməsindən xəbər verir.

İnsanın Allahın ən böyük əmanəti olması, ruhun Allah dərgahından gələrək yenidən ona qayıdacağı kimi islam dininə xas düşüncələr M.Nüaymənin yaradıcılığı üçün də tez-tez səslənən fikirlərdəndir: «…həqiqətən biz hamımız Allaha məxsusuq və ona qaydacağıq» (12, 193).

Mühacir yazıçılar ən başlıcası ruhən insan kimi dünyadərki baxımından Şərqli kimi çıxış edirdilər. Onların Qərb dünyasında məşhur olan əsərləri, bütövlükdə Şərq düşüncəsinin dünyadakı uğuru idi.

ƏDƏBİYYAT:

1. İmanquliyeva A. Yeni ərəb ədəbiyyatı korifeyləri, Bakı, Elm, 2003
2. Nağıyev C.Qədim Şərq ədəbiyyatı tarixi, Bakı, Asiya nəşriyyatı, 2004
3. Aytunc Altındal. Batılı gözləri Doğuya çevirten Sanatçı Halil Cibran. Halil Cibran. Ermiş, İstanbul, 1995
4. Erol Balkan. Giriş. Halil Cibran. Sözler, İstanbul, Anahtar kitaplar yayın evi, 1993.
5. ar-Reyxani Amin. İzbrannoe, L., Xudojestvennaə literatura, 1988
6. Dolinina A. İz predıstorii realizma v novoy arabskoy literature. Problemı stanovleniə realizma v literaturax Vostoka, M., Nauka, 1964.
7. Dolinina A. Predislovie. Amin ar-Reyxani. İzbrannoe, L., Xudojestvennaə literatura, 1988.
8. Dolinina A. Predislovie. Sovremennaə arabskaə proza, M.-L., Qosudarstvennoe izdatelğstvo xudojestvennoy literatura. 1961.
9. Kraçkovskiy İ.Ö. Arabskaə literatura v XX v. İzbrannıe soçineniə, III, M-L., 1956.
10. Kraçkovskiy İ.Ö. Novoarabskaə literatura. İzbrannıe soçineniə, III t. M,.-L., 1956

11. Konrad N.İ. Problemı sovremennoqo sravnitelğnoqo literaturo vedeniə. Konrad N.İ.. Zapad i Vostok, M., Qlavnaə redakçiə Vostoçnoy literaturı. 1966.

12. Nuayme M. Moy semğdesət let. M., Nauka, 1980

13. Rasskazı pisateley Vostoka, L., Lenizdat, 1958.

14. Sharabi Hisham. Arab İntellectuals and the West. London, The Johns Hopkins Press, 1970

15. Waterfield R. The life and times of Kahlil Cibran. New York, Castle Books, 1993.

MƏHƏMMƏDHÜSEYN ŞƏHRİYARIN «HEYDƏRBABAYA SALAM» MƏNZUMƏSİ TÜRKİYƏ ƏDƏBİYYATINDA - Xalidə XALİD[50]

ÖZET

Türk dünyasının en güclü söz sahiplerinden olan Muhammedhüseyn Şehriyar türkce yazdığı menzume ve şiirleri ile Güney Azerbaycandakı edebi hayata büyük bir canlılık ve tekrarolunmaz bir milli ruh getirmiçtir. Onun dillerde ezber olan Haydar Baba"ya selam menzumesi yazıldığı günden bu zamana kadar sevilerek okunuyor ve hakkında bitip tükenmeyen araştırmalar yapılıyor.

Şehriyar türke ve türkücülüğe karşı duran ve İranda yaşayan türklere zülm eden bir rejimin olduğu memleketde doğdu. Uzun zaman məmləkətində kənarda yani doğduğu Tebriz şehrindən uzakta olmasına rağmen hic zaman dilini ve adetlerini unutmadı. Bu mekalede her zaman Türkem diye, Türkiyeye hayali seferlerde bulunan, ustad Şehriyarın kendisi ve onu dünyaya Haydar Baba şairi kibi tanitan Haydar Baba"ya selam menzumesinin Türkiye edebiyyatındaki akislerinden bahs ediliyor.

GİRİŞ

XX əsr Şərq ədəbiyyatı tarixində ustad Məhəmmədhüseyn Şəhriyarın özünəməxsus yeri vardır. Ötən əsrin otuzuncu illərindən ədəbi aləmdə yüksək yaradıcılıq istedadına malik olan şair İran ədəbiyyatının iftixarı kimi tanınaraq həm anadilli-türkdilli, həm də farsdilli klassik poeziyanın ən uca zirvəsini fəth edə bilmişdir.

Mərhum sairə Hökümə Billuri özünün «Məhəmmədhüseyn Şəhriyar» adlı monoqrafiyasında ustadı vəsf edərək yazır:

«…Müasir İran poeziyasını əlvan bir gülüstana bənzətsək, Şəhriyar yaradıcılığını o gülüstanın şah gülü saymaq olar. Şəhriyar bədii məramnaməsinin başlıca meyarı xalq həyatıdır. O, şeiri xalq həyatının ayrılmaz bir hissəsi hesab edir, insanın şeirsiz yaşaması təsəvvürünü dilinə gətirə bilir» 1.

Ustad Şəhriyarın Azərbaycan türkcəsində və fars dilində yazdığı əsərlər Orta və yaxın Şərqdə geniş yayılmış, hətta ustadın əsərlərinin əks-sədası Avropa ölkələrinə belə gedib çatmışdır. Hələ şairin sağlığında İran, Azərbaycan, Türkiyə, İraq, Türküstan və digər ölkələrdə onun əsərləri geniş yayılaraq, ədəbi mühitə dərin təsir etmişdir.

Yazıldığı gündən əldən-ələ, gəzmiş dildən-dilə düşmüş, «Heydərbabaya salam» mənzuməsi ustada əbədi və unudulmaz bir şöhrət qazandırmışdır.

Əsərin sadə, ürəyəyatımlı, şirin, Təbriz ləhcəsində yazılışı hətta, oxuma-yazma bilməyən sadə fəhlə və kəndlinin də dillində əzbər olmuşdur.

Filologiya elmləri doktoru, profssor Teymur Əhmədov Şəhriyarın doğma ana dilində yazmaq həvəsini belə aciqlayır:

"… Şəhriyar əlinə qələm aldığı ilk gənclik dövründən doğma dildə şeir yazmaq niyyətində olsa da yalnız otuz yaşından sonra arzusunu həyata keçirmək imkanı tapa bilmişdir. Onu öz vətənləri haqqında az-çox yazan həmyaşıdlarının şeirləri qane etmirdi. Ürəyindən keçirdi ki, həmyerlilərinə, eləcə də həmyaşıdlarına xoş gələn, şirin olan «yerli təranələr» formasında bir şeir yazsın. Ancaq uzun müddət

[50] AMEA Nizami adina Ədəbiyyat İnstitutunun "Türk xalqları ədəbiyyatı" şöbəsinin elmi işçisi, Bakü/AZERBAYCAN.

Tehranda yaşadığından «Azərbaycan kənd ləhcəsinə xas olan şirin ləhcə, uşaqlıq çağlarındakı xatirələri zehnində «solğun və anlaşılmaz tablolar» kimi qalmışdı".2

«Heydərbabaya salam» mənzuməsi Şəhriyar yaradıcılığının ən yüksək zirvəsidir. Bu əsər təkcə onun yaradıcılığının deyil, həm də müasir Azərbaycan ədəbiyyatının zirvəsidir.

Bu əsərin meydana gəlməsi həm şairin öz həyatında dönüş nöqtəsi, həm də Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatında yeni bir mərhələnin başlanğıcı oldu. Mənzumənin yazlışı ilə sanki Şəhriyar yaradıcılığında yeni bir Şəhriyar doğuldu.

M.Şəhriyarın «Heydərbabaya salam» mənzuməsinin səs-sədası Türkiyə Cümhuriyyətində ilk dəfə 1954-cü ildə «Azərbaycan» dərgisinin sentyabr-oktyabr, 6-7-ci sayında «Azərbaycan serinin yeni bir harikası» adlı tədqiqat məqalə və bu mənzumə dərc olunduqdan sonra duyuldu.3

1955-ci ildə M.Ə.Rəsulzadə «Azərbaycan» dərgisinin iyul-avqust sayında (4-5) «Ədəbi bir hadisə» adlı məqaləylə çıxış etdi.

«…Şeir, sənətdən anlayan zövq sahibi bir ədəbiyyatçının nəfis və orijinal bir sənət əsəri olan bu mənzuməni «ədəbi hadisə» deyə təqdirdə bizimlə bəqabər olacağına inanırıq. Şəhriyarın «Heydərbaba»sını doğrudan da bir hadisə saya bilərik. Çünki əsər qeyd etdiyimiz səslərdən fərqli olaraq xüsusi bir həsrətin sənət vurğunu bir eşqin refleksiylə meydana gəlmiş bir əsərdir»4.

İllər keçdikdən sonra 1964-cü ildə tanınmış şərqşünas alim Əhməd Atəş ustadın «Heydərbabaya salam» mənzuməsinin elmi izahını Türk oxucusuna təqdim etdi:

«Şəhriyar ruhi sarsıntılar içində kənarda tapmadığı yaxşılıq və təsəllini özünün iç aləmində yenidən yaratdı: uşaqlığının dadlı, acı xatirələri təkbaşına seyr etdiyi bir kino lenti kimi gözünün önündən keçdi», bunlar əslində olduğundan daha canlı bir şəkildə ifadəsini tapdı və «Heydərbabaya salam» şeiri yarandı»5.

Ölməz Şəhriyarı «Heydərbaba» sairi kimi tanıdan mənzuməsini oxuyan hər bir alim, şair yazıçı bu əsərə biganə qala bilmirdi.

Güneyli-Quzeyli Azərbaycanda olduğu kimi Türkiyədə də bu əsər çoxlarının ilham mənbəyinə çevrildi. Şəhriyar yaradıcılığının pərəstişkarlarından biri, Türk ədəbiyyatşünaslıqının görkəmli simalarından olan Əhməd Cəfəroğlu yazır:

"…İştə «Heydər baba» da bir dağdır. Klassik dağın edebiyyatında şairlerin kendi haklarında bilgi vermeleri, kısacası kendilerini tanıtmaları, mutat olunmakla beraber «Şehriyar» bu gelenege riayet etmemiş, yayınladığı eserine həm önsöz, həm də siirində yer almış olan şahis ve motivlere dair uzun ve tefsilatlı açıklama eklemişdir. Şairin bunca özenerek baş vurması hic de esassız ve lüzumsuz degildir. Payesi kimsenin hayalına getireniyecegi ana ocağı köyüne, her kesi uğratmak, fikir və hayatından çıxartmadığı «Heydərbaba»yı, uluslararası edebiyyat konuları içərisine sokmakdır.» 6

Şəhriyar fars diliylə şöhrət tapmış bir şairdir. Onun türk dilində qələmə aldığı əsərlər onun bu söhrətinə daha da şöhrət qatmış, onu ölməz şair kimi Turk dünyasına tanıtmışdır. Şəhriyar yaradıcılığının araşdırıcılarından dilçi alim Məhərrəm Erkin «Türk kültürü» dərgisinin 1965-ci il 27-ci il sayında «Türk dünyasından xəbərlər» bölməsində yazır:

«…İran Azərbaycanının yetişdirdigi büyük sair Şəhriyarın Türk kültürünün Araştırma Ekstitüsü yaymaları arasında da çıxan Haydar Babaya Selam adlı Türkcə eseri yayınlandığı andan itibaren her tarafta büyük yankılar uyandırmışdır.7

Məhərrəm Erkin bu mənzumə ilə ilgili ardıcıl olaraq «Türk kültürü» dərgisinin 1965-ci il 29-cu sayında «Nüsretullah Fethinin siiri», 30-cu sayında «İkinci

Haydar babaya selam», yenə həmin ildə həmin dərginin 31-ci sayında «Haydar baba siirinin yankıları» adlı məqalələr dərc etdirir.

Və 1971-ci ildə alim bu mənzumənin hər iki hissəsini ona yazılan nəzirələrlə birlikdə «Azəri türkcəsi» adlı ilə kitab halında nəşr etdirir. Bu əsər daha sonra 1986-cı ildə yenidən çap olunur.

Şəhriyarın «Heydərbabaya salam» mənzuməsinin ən böyük özəlliyi onun Azərbaycan türkcəsində, yanı doğma ana dilində yazılmasıdır. Bəlkə də şair bu şeirini doğma türkcəsində yox, farsca yazsaydı bu qədər Türk dünyasında məşhur ola bilməzdi.

Şəhriyarın «Heydərbabaya salam» mənzuməsi üzərində Türkiyədə aparılan araşdırmalar toplanılırsa cild-cild kitablar nəşr etdirmək olar.

1970-ci ildə professor Saadet Çağatayın «Azərbaycan» dərgisində çap olunan «Heyder Babaya selam-II» məqaləsində yazırdı: "… Haydar – Baba, şairin büyüdüyü köyün civarında bir bağın adıdır. Şair, Haydar – Babaya hitabederek, okucuya açıkca belli etmeden, bütün düyğularını, dert və sevinclerini şahsı olmaktan çıkarak, kendi cocukluk dünyasının gectigi devri canlandırmakta, özellikle bu ikinci bölümde zamanın yarattığı degişiklileri ve sosyal çöküntüuyü bir toplunun ruhu ve vicdani ile yeterince eşsiz bir tablo çizmekte ve her misrası ile yüksek başarısını isbat etmekdedir"8

Doç.dr.Ali F.Karamanoğlu «İl dayakına selam», prof. dr.A.Y..Akpınar «Heyder Baba"nın Şehriyara selamı» , Yrd.doç.dr.Namik Açıkgöz «Haydar Babaya selam» nezirələri ve yayınlanmamış bir nezire», Osman Fikri Sertkaya «Haydar Babaya selam» şerinin Türkiyedeki akisleri» , Nizamettin Onk "Mehmethüseyn Şehriyar (1906-18.9. 1988)" adlı məqalələri, eləcə də digər ədəbiyyatçı və dilçi alimlərin bu mənzumə ilə ilgili apardıqları araşdırmaların hər biri ayrı-ayrılıqda tədqiq olunası əsərlərdir.

Bütün bu araşdırmalar və nəzirələrə nəzər saldıqca Şəhriyarın Türkiyədə ən çox tanınan və haqqında yazılan əsəri «Heydərbabaya salam» mənzuməsinin olduğunu görürük.

Türkiyədə həmkarlarından fərqli olaraq ilk dəfə professor, doktor Yüsif Gədikli Şəhriyarın bütün türkcə şerlərini toplayaraq yayımlamış və bu şeirlərin hər birini Türk oxucusuna xüsusi təqdim etmişdir.

Yusif Gədiklinin «Şəhriyar və bütün türkcə əsərləri» adlı kitabı bu günə qədər Türkiyədə Şəhriyar haqqında yazılmış əsərlərin ən samballısıdır. Bu əsərin ilk nəsri 1990-cı ildə, ikincisi 1995-ci ildə nəşr edilmişdir. Türk oxucusunun maraq və diqqətini nəzərə alaraq əsər 1997-ci ildə yenidən təkmilləşdirilmiş formada oxuculara təqdim olunmuşdu.

Azərbaycanda da böyuk maraq doğurduğunu nəzərə alaraq 2007-ci ildə bu əsəri Azərbaycan turkcesinə uyğunlaşdırıb Şəhriyar vurğunlarına təqdim etdik.9

Şəhriyar irsinə maraq və məhəbbəti Y.Gədiklini 1988-ci ilin mart ayında Güneyə – ustadı ziyarətə aparır. Və bu görüşdən ruhlanan alim apardığı araşdırmaların nəticəsi olaraq 1990-cı ildə «Şəhriyar və bütün türkcə əsərləri» adlı kitabını nəşr etdirir.

1993-cü ildə isə o AMEA Nizami adına Ədəbiyyat institutunda «Şəhriyarın həyat və sənəti» adlı doktorluq dissertasiyası mövzusu götürüb 1995-ci ildə bu işi uğurla müdafiə edir.

Dursun Yıldırımın «Haydar Baba′ya selam» monoqrafiyasında Şəhriyar haqqında oxuyuruq:

"…Güney Azərbaycan edebi yazı dili metinleri adlı tasarım «proje», yukarıda sözünü ettigim olguya bir destek mahiyetindetasarlanıp düzenlenmiştir. Tasarımın «projenin» metinleri, Mehemmedhüseyn Şehriyar ile Bulud Karaçorlu Sehend′e aittir. Tasarının «projenin» hedefi, Şehriyar«projenin» ın «Birlik yaratın, söz bir ola biz kişilerde» diye ortaya koyduğu ülküye doğru gayret kervanın çekip götürenlik etmektir.

Şehriyar′ın bu tasarında «projede» yer alan metinleri, Türk dilinde yazdığı «Haydar Baba′ya Selam» adını taşımaktadır. Bu uzun soluklk metinlerin ilkinde Şehriyar, çocukluk geçirdigi Hoşgenab köyünü, köyün büyüklerini, arkadaşlarını ve o günlerin hayatını anlatır. Atayurdundan uzak kalmış bir insanın sıla hasretini,geçmişe özlemini Şehriyar′ın kendinden hareketle böylesine sarsıcı bir üslup ile getirmesi edebiyat dünyasında koparmış, okuyan insanların ruhlarında kasırgalar yaratmıştır."10

Son zamanlarda Şəhriyar irsiylə ilgili İnternet saytlarında da önəmli yazılara rast gəlinir. Belə yazılara misal olaraq «Qazi universiteti Fen- Edebiyyat fakültəsinin professoru, doktor İsa Ozkanın ww.w. pdffactoru.com – saytında verdiyi "Şehriyarın siirlerindeki kültur degerleri» adlı məqaləsində oxuyuq «Şehriyar bir özlem şairidir. Onun özlemi ana dilini konuşup yazmak, tarih və haldeki milli ve edebi kahramanlarını tanıyıp bilmək ve bu atmosferde oluşan havayı eldaşlarıyla teneffüs edib «haz duymak gibi kültürel bir çerçeve ile sınırlıdır"11.

«Bana Tebrizi sorsanız, Şehriyar derim, Şehriyar sorsanız, hasret derim. Hasreti sorsanız, çıvitle çamurlaşmış iki damla gözyaşı derim.» – söyləyən Şəhriyar irsinin vurğunlarından olan Bursa Nur Güler daha sonra yazır: « Şəhriyar bir Təbriz evladıdır. O «gül açdıqca solan dünya»ya «Beli oğul! Bizler hamı hemderdik. Güllər ekdik amma tikanlar derdik» misralarını yazdıran hayata, şahlık rejimine «Cengizlerin, fironların gesrine, söyle meger az gonupsan, uçupsan. Göre-gore zalımlığın ahırın, sen de onlar geden yolu tutupsan» sözlerini söyleyen hayata, yirmi iki yıl ayını elbiseyi giydiren, siyasi usulsüzlükler torpağında kendisini bikes bırakan, hiç tukenmeyen umudunu yeniden filizlendiğı demlerde ise «Gül ekmede qoca bağban! Bükülse bel ne gemin? Dalınca rehmet ohurlar bu gülleri ekene», sesini yükselten hayata, Tebrizde gözlerini açmıştır»12.

M.Şəhriyardan, əsasən də «Heydərbabaya salam» mənzuməsindən riqqətə gələrək şeir və nezireler yazan şairlərin sayı-hesabı yoxdur. Türk dünyasının hər bucağından bu səsə səs verildiyini bu zamana kimi bütün Şehriyarşünaslar tesdiq etmişlər.

Azərbaycan, İraq və digər ölkələr ilə bərabər Türkiyədə də bu mənzuməyə çoxlu sayda nəzirələr yazılmışdır.

Türkiyə Cümhuriyyətində bu əsərə nəzirə yazan şairlərdən Cənani Dökmeçi, Hayrettin Tökdemir, Verdi Kanqılıc, Aydın Erol, Ali Korkut Akbaş, Servet Gurcanhan, Tuncer Gülensoy, Nihat Yücel, Mustafa Kayabey, Əsəd Kabaklı, Emin Guzelsoy, Firat Kızıltuğ və başqalarını misal gətirmək olar.

Doktor Y.Gədiklinin «Şəhriyar və bütün türkcə seirləri» kitabında oxuyuruq:

«…»Heydərbaba» Türkiyədə də böyük əks-sədalar yaratmış, şairlərimiz əllərinə qələm alaraq nəzirə və cavablar yazmağa başlamışlar. Türkiyədə Şəhriyar və Heydərbabaya yazılan cavab və nəzirələri Osman Fikri Sertkaya toplayıb üç məqalə şəklində «Türk Kültürü» və «Azərbaycan türkləri» dərgisində dərs etdirmişdir» 13.

Osman.F.Sertkaya «Haydar babaya selam siirinin Türkiyedeki akisleri» I bölüm «Türk külturü» dərgisində 1969-cu ildə, ikinci bölümü isə sentyabr sayında, yenə həmin dərginin 1989-cu ilin fevral, ikinci bölüm isə «Azərbaycan türkləri» dərgisinin

aprel sayında , «Heydərbabaya salam» və Şəhriyara Türkiyəli şairlərin yazmış olduqları nəzirələri oxuculara təqdim etmişdir.14

Alimin «Türk kültürü» dərgisinin 1989-cu ilin fevral sayında çap etdirdiyi «Haydar babaya selam» siirinin Türkiyedeki akısləri» başlıqlı məqaləsinin II hissəsində oxuyuruq:

«…Şəhriyara Türkiyədə yapılan nazireler iki quruba ayrılmaktadır:

1.Dağrudan doğruya «Haydar Babaya Selam» şiirini örnek alıp, aynı şekil ve üslupla Anadolunun her hangi bir bölgesini anlatan nazireler.

2.Şehriyarın «Haydar Baba» şirine cevap maniyyetinde olan, Şehriyari kutlayan ve Şahriyara seslenmek qayesiyle yazılan nazireler.» 15

O.F.Sertkaya daha sonra iki qrupa ayırdığı nəzirələrə acıqlama verərək yazır:

«İki qurupa giren nazireler arasında Cenani Dökmecinin Elazığ ve Harput Yöresini işleyen «Bizim Dilden Bizim Köu» adlı 79 dördlükten müteşekkil haziresinden 16 kitayı (1., 2., 3., 21., 27., 29., 33., 42., 47., 49., 52., 66, 70, 76, ve 79 kitablar) «Cenani Dönmeçi ve siirleri» adlı mekalemde yayımlamıştım.

…İkinci quruba giren nazireler arasında daha önce yayımladığım üç nazireye şimdi yeni örnekler ilave ediyorum…»16

Tuncer Gülemsoy «Şehriyara seslema» neziresində

Şehriyarım «Heyder Baba» guldü mü?
Selam saldım, oralara geldi mi?
Özüm burda, sen gurbette neyleyim,
Diş tırnakta, tırnak ette neyleyim?

-deyərkən Şəhriyardan uzaqda olmasından, ustadı görmək həvəsindən bəhs edir:

Yurdum Asya, Kırım, Kazan uzakta
Düşman oğlu, elı, ipte, uzakta,
Ben burada, beklemekt neyleyim,
Sen orada "el etmkte" neyleyim.

Nihat Yücel isə «Şehriyara selam» nəziresində:

… Selam Şehriyar" a Haydar Baba′ ya,
Sürdüğü saltanat kalır mı şah ′a?
Kurtuluş, yakındır sanma ki rüya,

Öc duygusu yüreğimde kan gibi.
Birgün patlayacak bir volkan gibi!

- söyləyərək şahlara, türkə düşmən olmuş fars cəlladlarına məkan olmuş İran deyilən yerdə- Şəhriyara və onun timsalında türk oğlu türkə çəkdirilən acılara təssüflənir:

Tutsak olmamışam ben şimdiye dek,
Arap, Acem dün köləmdı, bu gerçek…
Elimiz, kolumuz bağlı ne diyek?
Alınacak bir gün ata toprağı,
Şehr"yar yüreklerde umut bayrağı!

Şair Ustada yazdığı nəzirəylə kifayətlənmir və ona daha iki rübai həsr edir:

I

Türk birliği çok yakın yakın Şehriyar
Bir gün olur İran"a akın Şehriyar
Hic bir kuvvet söndüremez Türklüğü ay

Türklük yüce gökte bir çakın Şehriyar.

II

Tutsak yaşamak Fars"sa çekilmez dert bu
Bir gün dilerim gönlüne serpilsin su
Yurdunda garip kalan Nihat"tan bil ki
Şehriyar sana var selam gönül dolusu. 17

Şəhriyarı Şərqə sevdirən özəlliklə də qardaş Türkiyədə ona tükənməz sevgi qazandıran şairin dilinin sadəliyi və şirinliyi, eləcə də onun doğma ana dilinə sonzuz sevgisi və əsil vətənpərvər şair olması idi.

Şəhriyar irsinə tükənməyən sevgi bəsləyən qardaş məmləkətdə bu günə qədər şairin həyat və yaradıcılığı ilə ilgili araşdırmalar aparılır, yeni-yeni elmi əsərlər və nəzirələr yazılmış və bundan sonar da nə qədər ki, həyat var, nə qədər ki şeriyyət var ustadla ilgili daha samballı əsərlər Şəhriyarsevərlərə təqdim olunacaq və gələcək nəsillərə Türk xalqının misilsiz mədəniyyət abidəsi olan Şəhriyarın "Heydərbabaya salam" mənzuməsi yadıgar qalacaqdır. Əhməd Bican Ercilasunun diliylə desək:

"...Türk ədəbiyyatı ucsuz-bucaqsız bir xəzinədir.(…) Budur, bu ucsuz- bucaqsız xəzinə içində 1954-cü ildən bu günə qədər elə bir cəvahir vardır ki, onu yüzlərcə sandıq iində saxlasanız da, parıltısını yox edə bilməzsiniz. Onun işıltısını İstanbuldan, Bakıdan qamaşaraq seyr etdik. Tehranda, Təbrizdə, Səlcuqlu əcdadlarımızın uşaqlarının yurdunda bir külçə qızıldı Məhəmmədhüseyn Şəhriyar"18

ƏDƏBIYYAT:

1. H. Billuri.Məhəmmədhüseyn Şəhriyar. Bakı. Elm. 1984.s.4
2. T. Əhmədov. Humanist ideyalar carcısı. Seyid Məhəmmədhüseyn Şəhriyar. "Fyuzat" dərgisi.2007. Mart. Say 3/35. s.40
3. Azerbaycan şiirinin harikası. "Azerbaycan" dergisi.Eylül-Ekim.1954. sayı6-7(30-31)
4. M.Ə.Rəsulzadə.
5. A. Ateş "Şehriyar və Haydar baba"ya selam". T.K.A.E. Yayınlarından. SeriIY. Sayı B2. Ankara Universitaesi Basımevi.s.-10
6. A. Caferoğlu. Şair Şehriyar.Türk dünyası Araştırmaları. Ankara.1964.Sayı 1.s.-133
7. M.Ergin. Türk dünyasından haberler. Türk kültürü dergisi. Ocak. Sayı 27. s-71-72(211-212)
8. S.Çağatay. Haydar Baba"ya selam II . Azerbaycan dergisi. Yıl XIX .Say 202. s.-14
9. Y.Gedikli. Şəhriyar və bütün türkcə şeirləri. Yom yayınları. Bakı 2007. Azərbaycan türkcəsinə uyğunlaşdıran Xalıdə Xalid.
10. D.Yıldırım. Haydar Baba"ya selam. Ankara. Atatürk Kültür, Dil, Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları.813/5. s. YII
11. Prof. dr. İ. Ozkan-Şehriyarın şiirlerindeki kültür degerleri. Sosyal Bilimler İntitüsü Dergisi. Sayı.20. yıl 2006/1 sayfa 143-151. internet sayfası.www.pdffactoru.com

12. Busra Nur Güler. Tebrizin ruhu ve Şehriyar.Doğumun 100 Yılı hatırasına. File. Localhost.C. 28.11.2008

13. Y.Gedikli. Şəhriyar və bütün türkcə şeirləri.Yom yayınları. Bakı 2007. seh.127

14. Osman.F.Sertkaya.Haydar baba"ya Selam şirinin Türkiyedeki akisleri-I. Türk kültürü dergisi. Eylül 1969.Say 3.s. 836-841

15. Osman F.Sertkaya.Haydar Baba"ya selam şiirinin Türkiydki akisleri-II. Türk Kültürü dergisi.Ankara. Şubat 1989. Say 310.s.93

16. age.s.93

17. age.94-97

18. A.B.Ercilasun. Muhammed Hüseyn Şehriyar-Türk dünyası en büyük şairlerinden birini kaybetti. Türk Kültürü. Dergisi. Ankara. Aralık 1988. say308. s.778-779

HÜSEYN CAVİDİN DİLDƏ BİRLİK İDEALI - AZER TURAN[51]

ÖZET

Azerbaycan türk edebiyatında romantizm akımının seçkin temsilçilerinden Hüseyn Cavid (1882-1941) aynı zamanda ortaq türk kültürünün, edebiyatının gelişmesi uğrunda mücadele vermiş tarihi şahsiyetlerimizin önde gelen isimlerinden biridir. Verdiyi mücadelenin sonucunda Cavid rus-sovyet rejiminin lideri Stalin tarafından cezanlandırılmış, katle yetirilmiş, Sibiryaya sürülmüş binlerce Azeri türk aydınlarından biridir.

GİRİŞ

XIX yüzilin sonu və XX əsrin əvvəllərindən etibarən İsmayıl bəy Qaspıralının «Dildə, işdə, əməldə birlik» düsturu türkçülük düşüncəsinin ideal vəzifəsinə çevrilir, türklərin dil birliyi ideyasının, ortaq ədəbi türkcə probleminin ətrafında müzakirələr başlanır.

İsmayıl bəydən sonra, Əli bəy Hüseynzadənin, daha sonralar isə İstanbulda «Yeni türkcənin Xristafor Kolumbu» adlandırılan Ömər Seyfəddinin bu gün türk millətinin bir məfkurəsi vardır. O da harsca, yəni lisanca birləşməkdir. Ayrı-ayrı türk dövlətləri olsun. Bunun zərəri yox. Fəqət ayrı-ayrı lisanlar bizi məhv edər. Türklərin lisanca birləşməsi bütün Turanın birləşməsi deməkdir - deyə daha israrla müdafiə etdiyi həmin məsələ ətrafında, qəribədir ki, sırf Azərbaycan ədəbi dili mövqeyində dayanan Cəlil Məmmədquluzadə də, İstanbul ədəbi dilinin tərəfdarı olan Hüseyn Cavid də... ümumiyyətlə, hamı vahid cəbhədə birləşir. Cəlil Məmmədquluzadə yazırdı: «Bizim türk tayfaları üçün ümumi bir dil, ədəbi bir dil mühüm məsələlərin biridir və hətta - elə zənn edirəm ki, - ümum türklər üçün ümumi bir dil yaratmaq və bir imla yazmaq onlar üçün təzə əlifba yaratmaqdan çətindir... Pəs biz bunu etiraf edirik ki, əvvəl-axır türk kütlələri üçün ədəbi dil və ümumi imlaya çox böyük ehtiyac vardır. Və etiqadımız da bundadır ki, bir belə dil gec-tez vücuda gələcəkdir». (1. III: 677-678)

Cavid yaradıcılığının ən orijinal problemlərindən biri böyük sənətkarın dil məsələsidir. Cavidin dili - Cavidin fəlsəfəsi qədər və bəlkə də ondan daha əhəmiyyətli bir məzmun kəsb edir. Başqa sözlə desək, Cavidin fəlsəfəsi, əslində onun dil siyasətinin fəlsəfəsidir. Çünki Cavid bilirdi ki, ittihad, ən əvvəl, dildən başlana bilər.

H.Cavidin dili, milli şüurumuzun alt yapısında təmərküzləşən turançılıq konsepsiyasını öz ifadə imkanlarının sayəsində təzahür etdirmişdir. Yəni, bu ədəbi dil turançı bir dildir. Cavidin dili onun sistemli dünyagörüşünün, məfkurəsinin dilidir. Romantik və ədəbi mahiyyətindən daha qabaq isə bu dilin siyasi-məfkurəvi bir mahiyyəti vardı. Bu mənada Cavidin dilinə toxunmaq, əslində onun məfkurə ərazilərinə müdaxilədən başqa bir şey deyildi. Bu ərazinin sınırları daxilində isə millətimizin məfkurəvi müəyyənliyi, əxlaqı, kültürü və ruhu mühafizə olunmaqdaydı.

Cavidin mətnləri özünün yazdığı şəkildə meydana çıxdıqca bizim məfkurə müəyyənliyimiz, əxlaqımız, kültürümüz, ruhumuz rus müdaxiləsindən qurtulmağa, azad olunmağa başlayır.

Cavid, əslində, Turan ədəbi dilinin qurulması naminə mücadilə vermişdi.

Məsələni hələ belə bir müstəviyə gətirib çıxarmadan da, yaradıcı fəaliyyətinin ilk dönəmində, İstanbul Darülfünundan mezun olduğu sıralarda - 1910-cu ildə Cavid ana

[51] ƏDƏBİYYAT qəzetinin baş redaktoru, müavini, AMEA Nizami adına Ədəbiyyat institutunun dissertantı, Bakü/AZERBAYCAN.

dilinin yaşaması uğrunda güzəştsiz mücadilələr verməkdəydi: «Məsələn, bir çoq... məktəblərdə gürcülərin, ermənilərin həm şəriət, həm lisan müəllimləri olduğu halda, müsəlmanların yalnız şəriət mollası var. Lisan müəllimindən məhrumdur. Onun içindir ki, bir çoq məktəb şagirdləri az bir zamanda kəndilərini unutuyorlar. Özlərini, sözlərini bilmiyorlar. Tarixlərindən, köklərindən xəbərsiz qalırlar. Bu da bir millət için pək böyük qəflət, pək böyük tədənnidir. Dilsiz bir millət yaşamaz, çabuq münqəriz olur. Bir millətin lisanı, mevcudiyyətinin ən parlaq bürhanıdır».(2.V:94)

Milli məfkurəmizin klassik üslubu Cavidin dilinə çox müvafiqdir. Ortaq türk keçmişindən ortaq türk gələcəyinə səhifələnən lüğətlərimiz deyəsən elə bu dildə yazılacaq.

İsmayıl bəy Qaspıralı 1906-cı ilin 15 mart tarixində 26 saylı «Tərcüman» qəzetində Əli bəy Hüseynzadəyə ünvanladığı açıq məktubunda bildirirdi ki, «Mətbuatımız yaponca tərəqqi ediyor» - sözləri eşidildi. Hay, hay! Böylə olsa idi, nə xoş! Amma deyil. Çünki yapon adalarının hər birində birər şiveyi-məhəlliyə olduğu halda, mühərrirləri və ədibləri ən ibtida «lisan birləşdirməkdən» işə başladılar və bu sayədə dil və lisan ilə bərabər millətin fikirlərini, niyyətlərini və işini birləşdirdilər. Çünki lisan və ədəbiyyat birliyi sair cümlə birliklərin əsası və nəkzidir».

1960-cı illərin əvvəllərində Vaşinqtonda azərbaycanlı mühacir Mustafa Haqqı Türkəqul «Azərbaycan şairi Hüseyn Cavid» monoqrafiyasında məsələyə məncə, daha obyektiv aspektdən yanaşmışdı: «Cavidin dili istər Azərbaycan daxilində; istərsə Azərbaycan xaricində ən çox münaqişə və mübahisə olunan bir mövzudur. Məlum olduğu kimi, İstanbul türkcəsi ilə Azərbaycan türkcəsi arasında ufaq da olsa bir ləhcə fərqi vardır. Cavid İstanbul türkcəsini mənimsəmiş, bu şivəni bütün incəliklərinə qədər öyrənmişdir. Yaradıcılığının ilk dövrlərində, bilxassə şerlərində, İstanbul şivəsini məharətlə kullanan şair, sonralar yaratdığı əsərlərində bu şivəni Azərbaycan ədəbi türkcəsinə yaxınlaşdırmağa çalışmış və demək olar ki, bu işdə müvəffəq olmuşdur. Bunun üçün də Cavidin türkcəsinə nə tamamilə İstanbul türkcəsi, nə də tamamilə Azərbaycan ədəbi türkcəsi demək qabildir. Cəsarətlə deyə bilərik ki, Cavid bu iki tükrcə şivə arasında bir körpü yaratmış və bu iki şivə arasındakı məsafəni qısaltmışdır.

...Cavidin işlətdiyi türkcə olduqca dadlı və işlənmiş, gözəl bir türkcədir. Şimali və Cənubi Azərbaycan, Türkiyə, Türküstan və s. türk ellərində tək bir münəvvər

bulunmaz ki, Cavidi oxusun, onu anlamasın və onun türkcəsindən zövq almasın». (3.51)

Cavidin işlətdiyi dil Türkəqulun da qeyd etdiyi kimi, Qüzey və Güney Azərbaycanda, Türkiyə və Türküstanda, bütün türk ellərində bütün aydınların zövq alacağı, dadlı və gözəl türkcədir və bu dilin vasitəsi ilə türk ədəbi dili geniş bir ərazini qapsayacaqdı.

Hüseyn Cavidin pedaqoji görüşlərini ifadə etdiyi məqalələrində də dil məsələsinin nəzəri tərəfləri mükəmməl bir elmi və milli müstəvidə təqdim olunur. Cavid iki qism dil fəsadından bəhs edir. Birinci qism, «Aras aşırı qoşub gələn fanatizma dəllalları»dır. Fanatizm dəllallarının danışıq tərzini, üslubunu tənqid edən Cavid «fanatizm dəllalları» adlandırdığı qism barədə bu qənaətdədir ki, bu «budalaların nə fikri, nə duyğusu, nə lisanı, nə də əxlaqı, əxlaqsızlıqdan başqa bir şey deyildir, bizə yaramaz. Qafqaziya üçün lüzumsuz və bimənadır. Hələ lisanları, ədəbiyyati-atiyəmizi rəxnədar edəcək dərəcədə müzürr və təhlükəlidir, onunçün də şayani-ehtirazdır».(2.V: 211)

İkinci qism isə rus təhsili alıb, türkcə müəllimlik edənlərdir ki, onlar Cavidin təsnifatında belə görünürlər: «İştə rusca oqumuş, türkcə müəllimlik edən arqadaşlardan birisinin məktubundan bir parça: «Əfəndim, mən istiyorum getmək iyunun on beşində mineralnı sulara, hansı ki, olar çoq mənfəətli məndə olan cüzi naxoşluğa...»

İlk nəzərdə insan, şu cümlələrin türk dilində olduğuna əsla şübhə etməz, çünki hər kəlməsinə diqqət etsə, düzgüncə türk sözləri olduğunu təsdiqdən kəndini alamaz. Lakin cümlələrdəki ahəngə, o qarışıq mübtəda, xəbərlərə bir musiqişünas sameəsilə qulaq versə, dərhal «xaxol» qulilə düşünülmüş, türk kəlmələrilə vücuda gəlmiş bir əcubə olduğunu anlar». (2.213) Lakin bununla yanaşı, Cavid bu ikinci qismi türk lisan və ədəbiyyatı ilə beş-on ay məşğul olandan sonra faydalı görürdü.

İki məsələ diqqəti cəlb edir. Bir tərəfdən Arazın o tayından gələn fanatik düşüncəni bilmərrə qəbul etməyən Cavid, digər tərəfdən rus-Avropa təhsili görmüşlərimizin daha çox fayda verəcəyini düşünür və yetər ki, bir az da öz üzərlərində çalışsınlar - deyir.

Dil məsələsi barədə fikir bölüşərkən, yuxarıda xatırlatdığımız bəzi məqamlara yenidən toxunmaq istəyirik.

Hüseyn Cavidin dili onun məfkurəsini ifadə etmək və vahid Turan idealını gerçəkləşdirmək naminə hasilə gətirdiyi ədəbi bir hadisəydi və Məhəmməd Fuad Köprülü onun dilini «təmiz və işlənmiş bir üslub» kimi dəyərləndirmişdi: «Hüseyn Cavidə gəlincə, bu dövr (yeniləşmə dövrü - A.T) azəri ədəbiyyatının ən qüdrətli sənətkarı, şübhəsiz, odur... Məmafih azəri ədəbiyyatında ilk mənzum pyesləri yazması, səhnədə İstanbul türkcəsini kullanması... təmiz və işlənmiş bir üsluba malik olması, əsərləri üzərində həqiqi bir sənətkar həssaslığıyla çalışması, azəri şerinin təkamülü tarixində, ona mühüm bir mövqe təmin etmişdir. Bilxassə «İblis» pyesi azəri ədəbiyyatında, ədəbi qiymət etibarilə, heç müqayisə edilməyəcək bir əsərdir».(4.2.73)

1922-ci ildə yazdığı «Ədəbi mübahisələr» məqaləsində Cəfər Cabbarlı yuxarıda xatırlatdığımız kimi, Cavidin dilini təhlil edərkən, Fuad Köprülüdən də irəli gedir: «Caviddə su kimi duru, almas kimi saf, parlaq və oynaq bir lisan vardır ki, bu, islahına çalışan lisanımızın təkamül özülü ola biləcəkdir zənnindəyik. Zatən, bir millət üçün lisanı onun şairləri, ədibləri yaradırlar ki, Cavid də bu cəhətdən qiymətlidir. Bizcə, Cavidin orta bir yol götürmüş lisanı Azərbaycanda tətbiq ediləcəyi kimi, ərəbləşmiş Fikrət və Hamid lisanlarını da meydandan sıxıb çıxaracaqdır» - deyirdi.(5. 184-201)

Hüseyn Cavidin verdiyi mücadilə əslində həm də dil mücadiləsindən ibarətdi, 1937-ci ilin məşum hadisələri fonunda tərtib olunmuş istintaq materiallarını

incələyərkən bunun bir daha şahidi olursan ki, Cavidin başda gələn «günahlarından» biri də onun hakim ideolojinin dil sahəsindəki məqsədlərini aşkar bilməsi idi. Cavid əslində nə baş verdiyini, SSRİ daxilində hansı dil siyasəti yürüdüldüyünü dərindən anlamışdı. Zəki Vəlidi Doğan yazırdı: « ...böyük bir «Avroasiya» dili olmaq peşinə düşən rus dili qarşısında Rusiyaya tabe və ona qonşu Şərq millətlərinin dillərinə bunları «xalqlaşdırmaq» bəhanəsiylə ədəbi dillərin məhəlli danışıq dilləri əsasında «tadil»i, bu yolla bu qövmlər arasında dil və imla qərarsızlığı yaratmaq, bu dillərin yaşama istedad və qüdrətini məhv etmək şəklini almışdı». (6.406-412) Hüseyn Cavid də Z.Vəlidinin dediyini deyirdi və o, bu qənaətə daha əvvəllər gəlmişdi.

Hüseyn Cavid imperatorluqlar quran böyük bir millətin şairi olduğunu bilirdi. İmperatorluq quran millətlər - ərəblər, ingilislər, türklər «hakim olduqları torpaqlardan vergi aldıqları... məhsul topladıqları kimi, söz də alırlar. Həm də bu almağın ölçüsü də yoxdur. Özlərinə lazım olduğu qədər və ya canları istədikləri qədər ala bilərlər».(7.21)

Məhz Zəki Vəlidi Doğanın diqqəti cəlb etdiyi mübahisəli məqam 1938-ci ilin Novruz bayramı günlərində 21-22 martda Cavidlə leytenant Rodos arasında «çözülürdü». Cavid istintaqda ifadə verib, ona atılan böhtanları təkzib edirdi. Müstəntiq isə onu «fakt» qarşısında qoyurdu. Çünki o dövrün gənc yazıçılarından biri istintaqa məlumat vermişdi ki, guya şəxsi söhbətləri zamanı Hüseyn Cavid: «Cavan yazıçılar osmanlı türk ədəbiyyatına yönəlməli olduqları halda, rus siyasətinin təsirinə qapılıb köhnə yazıçıları tənqid edir və Azərbaycan dilinin ruslaşdırılmasında iştirak edirlər, rus terminlərinin sonluğu «üiə» - stanüiə, kollektvizaüiə Azərbaycan dilinin quruluşuna uyğun gəlmir. Biz xarici sözləri rus dili vasitəsi ilə deyil, birbaşa qəbul etməliyik». Həmin yazıçının verdiyi ifadəyə görə, Cavid bir də onu deyirmiş ki, «Rus dilinin təsiri altında qaldıqca, Azərbaycan dili tədricən öz mənasını itirərək ruslaşır».

Bu proses hətta 1937-ci ilin siyasi vahiməsi sozalandan sonra da Azərbaycan yazıçılarının canında cərəyan edirdi. Cavidin bəraəti ilə əlaqədar Azərbaycan Yazıçılar İttifaqı Rəyasət Heyətinin 1956-cı il şubatın 8-de Dövlət Təhlükəsizlik Komitəsinə göndərdiyi Hüseyn Cavidin «Yaradıcılıq xarakteristikası»nda belə bir fikir vardı: «Cavidin poetik dilinin türk sözləriylə zibillənməsini də qeyd etmək lazımdır».(8) Qəribədir ki, tamam xeyirxah bir məqsədlə Cavidə bəraət istəyənlər yenə də Cavidi məhz dil məsələsində »ittiham» edirdilər.

«İmlasına toxunmamalı!» Bu da Hüseyn Cavidin yazdıqlarının xətasız nəşr olunması ilə bağlı istəklərindəndi. Mətbuata ünvanladığı qeydlər «Azər»in bir əlyazma nüsxəsində səhifənin sonundadır: »Hiç bir yerinə, hətta imlasına əl vurmamalı... Son təsfiyəyə kəndim də baqsam, daha eyi olur».

Bu xırda, bəlkə də adi görünən qeyddən də aydın olur ki, Cavid birinci növbədə, bir sənətkar olaraq öz doğma və bənzərsiz imlasının fədaisiydi.

Burada uzun bir haşiyə çıxıb Turan Cavidin* dediklərinə istnad etmək istəyirəm: «Əvvəla, Cavidin özü öz yazılarına azacıq da olsa düzəlişi istəməyən yazıçılardandı. Hətta «Azər»də vərəqin aşağı hissəsində redaksiyaya ünvanlanmış belə bir qeyd var: »...diziləndən (yığılandan) sonra çapa getməzdən əvvəl müəllifə göstərmək məsləhətdir». Cavid bir kəlmə sözü belə dəyişdirməyi sevməzdi. İndi, o illərdən qalan bir qəzet var: «Azər»dən «İsyan» şeri dərc olunub həmin qəzetdə. Cavid dərc olunmuş şerinin üstündə hədsiz düzəlişlər edib. Bəraətdən sonra, 1958-ci ildə ilk dəfə repressiya qurbanı olmuş yazıçıların kitabları çıxmalıydı. 30 çap vərəqi həcmində bir kitabı... tam hazır edib «Azərnəşr»ə təqdim etdim. O zaman artıq bir neçə kitab - həcm etibarıyla kiçiklər çıxmışdı və həmin kitablarda çoxlu düzəlişlər etmişdilər. Hətta

Mərkəzi Komitə belə düzəlişlərin tərəfdarı deyildi. O zaman Həbibə Məmmədxanlı «Azərnəşr»də işləyirdi. O şahidi olmuşdu ki, Cavidin dilini sadələşdirməyi Əlağa Vahidə təklif edirlər. Ehtiyac içərisində yaşayan Əlağa Vahid: «Mən nə karəyəm ki, ustadın yazısına qələm çalam, o dünyada Cavidə nə cavab verərəm?» - deyir və təklifdən imtina edir. Sonra bu işi Mirmehdi Seyidzadəyə həvalə etdilər. Düzəlişlər apardı və bu düzəlişlərdən sonra, gördülər ki, yox, əsərlər bərbad vəziyyətə salınıb və bundan sonra qərara gəldilər ki, kim neçə yazıbsa, eləcə də çap olunsun. Amma 1958-ci ildən sonra əsərlər redaktə olunmağa başlandı, əməliyyatlar aparıldı. Nisbətən az dəyişikliyə uğrayan 1968 - 71-ci ildə nəşr olunan üçcildlik idi, mən onun korrekturasını iki dəfə oxudum. Məsələn, orda mən «şu»ları saxlamışdım, «pək»lər qalırdı. «Şimdi»ni «imdi» kimi redaktə etmişdim. Getdikcə bu ənənə davam edirdi. Ən dəhşətlisi, ən bərbadı 100 illik münasibətilə çıxan dördcildlikdir. Əldə olan bütün əsərlər bu dördcildlikdə toplanmışdı. O vaxta qədər nəşr olunmayan «Peyğəmbər», «İblisin intiqamı», məktublar, məqalələr bu cildə daxil edilmişdi. Çapdan çıxandan sonra kitablara baxdım və dəhşətə gəldim. Yeri oldu, olmadı, hətta məktublarında da bütün «şu»lar «bu»ya, «pək»lərin hamısı «çox»a, «şimdi»lər «indi»yə çevrilib, «gediyorum», «gəliyorum» ləğv olunub. Xüsusilə nəsrlə yazılmış əsərlərində dəhşətli vəziyyət yaradılıb. Poeziyasında bir qədər çətinlik çəkiblər, amma nəsrdə elə sadələşdirmələr aparılıb ki, sanki, ilk əsərlərindən üzü bəri Cavidin dilində heç bir dəyişiklik, fərq, inkişaf olmayıb. Axı, tutaq ki, «Ana»yla «Xəyyam»ın dili eyni deyil, tamamilə fərqlidi. «Şeyx Sənan»la «Xəyyam» arasındakı fərq ciddidir. Cavidin dili sonralar xeyli zənginləşmişdi. Cavidin İstanbuldan yazdığı ilk məktubuyla son məktubunun dili arasında ciddi fərqlər var. İlk məktublarında bolluca fars, ərəb sözləri işlədib. Getdikcə bunlar hamısı türk sözləriylə əvəz olunub».(9:54)

Cavidin 1982-85-ci illərdə nəşr olunmuş, uzun illər, guya nisbətən ən mükəmməl nəşr sayılan dördcildliyində vəziyyət hədsiz dərəcədə, istər elmi, istərsə də dilbilgisi baxımından bərbad vəziyyətdədir.

Dördcildlik Əkrəm Cəfərin redaktəsi ilə nəşr olunmuşdu. Belə görünməkdədir ki, redaktor Cavidin imlasındakı «nöqsanları» guya islah etməklə əslində klassik bir Cavidi dil baxımından zədələyib. Lakin Ə. Cəfərin 10 dekabr 1982-ci ildə «Yazıçı» nəşriyyyatına yazdığı etiraz məktubundan (10) anlaşılır ki, nəşriyyat Əkrəm Cəfərin də redaktəsinə müdaxilə edib. Hər şeyə rəğmən hər halda dördcildlik «Əsərləri»ndə Cavidin özü qətiyyən olduğu və yazdığı kimi deyil.

Dördcildliyin redaktəsi zamanı Cavid leksikası olduqca geniş miqyasda zavala uğrayıb. Zədə çox dərindir.

Təhriflərin yığcam mənzərəsi belədir: Kəndi - özü, pək - çox, şu - bu, nasıl - necə, nerdə - harda, şimdi - indi, bana - mənə, bən - mən, sana - sənə, yıl - il, bin - min, bəkləmək - gözləmək, taqım - dəstə, para, gümbürtü - gumbultu, yapmaq - etmək, yardım - kömək, seyirçi - tamaşaçı, həpiniz - hamınız, fəna - yaman, böylə - belə, pəki - yaxşı, müsaraat - müsariət, təriz - məruz, məlahat - mühalat, çoban - çox, topraqlı - torpağın, qaplamış - qapanmış, qılıb - qalib, taciz - təciz, bulmalıdır - bilməlidir, ihtiraz - etiraz, iftiraq - ayrılıq, etiyaddan - adətən, təmyiz - təmziy...

Hüseyn Cavidin dili hər zaman hədəfdə olub və mənə elə gəlir ki, Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində Cavidin dili qədər kənar və ədalətsiz müdaxilələrə rast gələn ikinci bir dil yoxdur. Cavidin dilini təshih etmək təşəbbüsü heç vaxt səngimək bilməyib və yaradıcısının ideallarına səmimi yanaşa bilmədiyimizdən biz onu yersiz «redaktələrə» məruz qoymuşuq.

Bu hətta 1913-cü ildən - Hüseyn Cavidin ilk kitabının - «Keçmiş günlər»in nəşrindən başlanır və hətta ilk kitabının son səhifəsindəki qeydlərdən biri də həmin

məsələyə həsr olunub: «Təb olunduqdan sonra - ilk səhifədə «qayqısız» yerinə «ğayqısız» basıldığı kibi - bir taqım küçük imla xətaları görülməkdədir. Möhtərəm qarelərdən təshih və əfv edilməsi acizanə rica olunur» (11.24)

Təkcə dilinə deyil, dediklərinə, məfkurəsini paylaşdığı məqamlara da müdaxilə olunub. Bu mənada, tutaq ki, Cavidin məşhur «Məzlumlar üçün» şerinin hələ mətnini deyil, sərlövhəsini orijinalında oxuyub təəssüflənməmək və təəccüblənməmək olmur. Əslində, Cavid sadəcə, «Məzlumlar üçün» deyil, «Kars və Oltu ətrafında səbəbsiz olaraq (!?) alçaqcasına qətl və yəğma edilən məzlumlar için» yazırdı və məhz onların qövmünə, öz millətinə xitab edirdi ki:

Yaşamaq istərsən çalış, çabala,
Rəd olub gurla, bərq olub parla!
Yoxsa fəryadü nalə zaiddir
Bir həqiqət bu: əzməyən əzilir!..(2.I:73)

Yaxud, məşhur «Bənim Tanrım» şerini alaq. Şerin əksər nəşrlərində belə bir misra var: «Hər kəsin bir eşqi, bir Allahı var» (Nə üçünsə, heç fərqinə varmamışıq ki, Cavid belə deyərdimi?). Mətn Turan Cavid tərəfindən bərpa olunduqdan sonra Allahın ilahla əvəzlənməsi yenə də diqqətimizi cəlb etmədi. Əslində isə Cavid: «Hər kəsin bir eşqi, bir ilahı var» - demişdi.

Nə üçün Allah deyil, ilah? Çünki Allah təkdir və heç vəchlə cəm şəkilçisi qəbul etmir və islamiyyətin ilk illərində müsəlmanlar və xüsusən Hz. Məhəmməd bu mənada, yəni digər məbudları - bütləri bildirmək və onları Allahdan fərqləndirmək üçün ilah kəlməsindən istifadə edərdi.

Prof. dr. Rəcəb Doksatın bildirdiyi kimi, «Ərəbcədə ilah kəlməsi «ibadət edilən, əzəmət və qüdrət baxımından ibadət edilməyə, huşu ilə boyun əyilməyə və itaət edilməyə layiq bir varlıq deməkdir». Bəşər anlayışına görə və bəşəri idraka nəzərən, müəzzəm bir qüdrətə sahib görünən hər varlığa kəza ilah deyilmişdir. Başqalarını heyrətə, haşyətə düşürəcək sonsuz görünən bir qüdrətə sahib olan da, ilah tələqqi edilmişdir. Kəza ilah «Başqaları ona tabe olmasına rəğmən, özü başqalarına tabe olmayan» anlamına da gəlir. İlah kəlməsi eyni zamanda ərəbcədə, gizlilik, əsrarəngizlik mənasını da daşıyır. Beləcə ilah kəlməsi, əlçatmaz, görünməz bir qüdrət halını da ifadə edir... Allah kəlməsi xüsusi isimdir, Zülcəlalın əsli və zati adıdır. İlahlar deyə bilərsiniz, tanrılar deyilə bilər, fəqət - haşa - Allahlar deyilə bilməz».(12.384)

Hüseyn Cavid bir qayda olaraq, ilah kəliməsini Allah əvəzinə işlətmir. 1917-ci ildə yazdığı «Hərb ilahı! Ey sırıtan kinli əjdəha» misralarında ifadə olunan hərb ilahı hərb Allahı deyildi, qədim yunan mifologiyasındakı Aresin, italyan mifolojisindəki Marsın oxşarıydı. Fikir verirsinizmi, Cavidin dil bilgisinə hansı miqyasda təcavüz edilmişdi (və mən hələ həmin məşhur şerin dağıdılan arxitekturasını, şeirdən təcrid olunmuş əsas qayəni demirəm):

Həzz etmədim firqədən, cəmiyyətdən,
Zevq alamam hərbdən, siyasətdən.
Bir şey duymam fəlsəfədən, hikmətdən
Bənim ruhum gözəllikdir, sevgidir.(2.I:130)

Cavid zəmanənin siyasi firqəçilik əxlaqına, qanlı hərb oyunlarına qarşı gözəllik və sevgi anlayışını qoyurdu).

Hüseyn Cavid Tanrı inancındaydı, tarixi dövrlər olub ki, eyni miqyasda və eyni anlamda vahid yaradıcı başlanğıc kimi dərk olunan Tanrı (və tək Tanrı!) islamın nişan verdiyi Allah kəlməsi ilə eyni mənanı ifadə edib.

Balasaqunlu Yusif də Allahı «Qutadqu-Bilik»də əsasən Tanrı şəklində yazırdı. Cavidin daha çox, Allah əvəzinə Tanrı deməsi onun dili türkcələşdirmək yolundakı fədakar hərəkətlərindən biri kimi dəyərləndirilməlidir.

«Gördüm ki, uca Tanrı, dövlət günəşini türklərin bürclərindən doğdurmuş... Onlara türk adını bizzat kəndisi vermiş...»

Hüseyn Cavid milli elmin, yəni türkolojinin ilk qurucusu adlandırılan Mahmud Kaşqarlının «Divani-lüğət it-türk»ündə söylədiyi bu həqiqətlərə XX yüzil ədəbiyyatımızda əzəl başdan inanmış nadir ədəbi şəxsiyyətlərimizdən biriydi və soyunu, əsalətini bildirən bu möhtəşəm inanca sona qədər də sadiq qaldı.

...Kaşqarlının Divanında saysız sözlər var ki, bu gün dilimizdə işlənmir və onları işlətməyə heç ehtiyac da yoxdur. Çünki imperatorluq dilində danışmağımız səbəbindən biz zaman-zaman bu sözlərin ortağını qazanmışıq və qazandığımız həmin sözlərə ruhumuzun musiqisini verib onları türkcələşdirmişik.

Cavid o unudulmuş sözlərə qayıdıb tutaq ki, «Hey fələk keçdi zaman dalğa kibi» misrasında «Hey»in əvəzinə «Aç», zamanın əvəzinə «ödlek» işlətsəydi, nə olardı? Amma o, türkcənin musiqisini yaradan bir şairdi, hansı mənşədən - istər ərəb, fars, istərsə də qədim türk dili qaynaqlarından gəlmələrinə baxmayaraq, sözlər Cavidin dilində ruhumuzun musiqisini kəsb edir və birdəfəlik türkcələşirdi.

Əslində bəzilərinin qəbul etməyə cəsarət göstərmədiyi bu dilin mənşəyi çox uzaqlardan gəlirdi. Hüseyn Cavid iyirminci illər mühitinin çərçivəsində tutaq ki, Peyğəmbərə Yalavac deməsini anası Umileyladan yox, türk dilinin uzaq keçmişindən, türk zehniyyətinin ana kitablarından (məs. «Yalavac Aleyhis-Selam...» Balasaqunlu Yusif. «Qutadqu-Bilik») öyrənmişdi: Necə ki, vaxtı ilə Yəhya Kamal Bayatlı anasından eşitdiyi doğma sözlərin deyil, anasının oxuduğu «Məhəmmədiyyə»nin* təsirilə türk dilində Tanrı sevdasının ecazına qovuşmuşdu.

Cavidin hələ çox gənc yaşlarında böyük sevgilərlə: «Onun məsləki bu idi daima: İşdə birlik, dildə birlik, fikirdə birlik. İş, fikir, dil birliyi olmayınca Əvət, pək çətindi cihanda dirlik» - deyə vəsf etdiyi böyük İsmayıl bəy Qaspıralı: «... Türkcə yazan Şəmsəddin Sami bəyin lisanı daha böyük lisandır... Saminin lisanı ta Təbrizə, Xorasana qədər işləyir...» (13:95)- yazırdı. Türkçülüyün böyük qurucularından biri Yusuf Akçura da İsmayıl bəyin həmin qənaətlərini bölüşürdü.(14.130)

Unutmayaq ki, Cavidin işlətdiyi və faydalandığı lüğətlərdən biri də İsmayıl bəyin nişan verdiyi həmin «Qamusi-türki» idi.

«Qamusi-türki»ni isə Sami bəyin ortaq türkcənin qorunması naminə yaratdığı elmi fəzilət abidəsi kimi qəbul etməliyik. Sami bəy, 1910-cu ildə «Qamusi-türki»nin «İfadeyi məram»ında yazırdı: «...Şərq türkcəsi ilə Qərb türkcəsi arasındakı fərq, zənn olunduğu kimi italyanca ilə latınca və ya ispanca ilə fransızca arasındakı fərq qədər, yəni bu iki türkcədən hər birini digərindən büsbütün ayrı özbaşına bir lisan hesab edəcək dərəcədə olmayıb, bu fərq ancaq şimali ilə cənubi almanca və ya Toskana italyancası ilə Napoliten italyancası, yaxud Misir ərəbcəsi ilə Məğrib ərəbcəsi arasındakı fərq dərəcəsindədir; və Şərq türkcəsiylə Qərb türkcəsi bir tək lisandır, ikisi də türkcədir».(15.I:2)

Burada qeyd etməmək ədalətsizlik olardı ki, sonralar Cavid mətnlərinin bərpası bilavasitə Turan Cavidin redaktəsi ilə gerçəkləşdi və Turan Cavidin toxunmadığı,

daha doğrusu, siyasi hakimiyyətin nəzarəti altında 1990-cı illərin sonuna qədər nəşr olunmuş bütün variantlar bu və ya digər dərəcədə zədəli və Cavidin dilini dürüst tədqiq etmək üçün imkan verməyəcək bir durumdadır, mətnlər Cavid mətnlərinə ümumiyyətlə, ziddir. Onu da xatırlatmalıyam ki, Turan Cavid Hüseyn Cavidin dilini, əsərlərinin mətnini bərpa edərkən, daha çox istinad etdiyi mənbə Şəmsəddin Saminin «Qamusi-türki» əsəriydi.

Cavidin dili ilə bağlı danışarkən bir məsələni də unutmaq olmaz ki, yuxarıda xatırlatdığımız kimi, 1937-ci ildə Cavidi eyni zamanda, müsavatçı olduğuna görə ittiham edirdilər. Hüseyn Cavid isə rəsmən heç bir siyasi qurumun, o cümlədən «Müsavat»ın sıralarında olmamışdı, hətta 31 mart 1937-ci il tarixli istintaq dindirilməsi zamanı «Müsavat» partiyasına, onun rəhbəri Məhəmməd Əmin Rəsulzadəyə münasibətiniz necə olub?» - sualına Cavid: «O vaxt mən «Müsavat» partiyası və onun başçısı Rəsulzadə ilə heç bir əlaqədə olmamışam» - cavabını vermişdi. Hətta əski hökumət yetkililərindən, indi isə Cavidlə birgə eyni maddələrlə ittiham olunan Ruhulla Axundov da öz ifadəsində Cavidin rəsmən «Müsavat» partiyası sıralarında olmadığını təsdiq edirdi: «Müsavatçılar onu Şərqin Şekspiri adlandırırdılar. Hüseyn Cavid bu titul naminə sonacan mübarizə apardı. Hüseyn Cavid bir də ona görə qorxulu düşməndir ki, müsavatın hakimiyyəti illərində rəsmən «Müsavat»ın qərargahına daxil deyildi, sovet hakimiyyəti illərində isə onlara qarşı bir şey yazmaqdan imtina edirdi, səbəb olaraq isə onu göstərirdi ki, siyasətdən heç bir şey anlamır və buna görə də siyasi məsələlərə qarışmır».(16) Doğrudur istintaq materiallarının içərisində bu gün tədqiqata ciddi əsas verən maraqlı məqamlar çoxdur. Bu proseslərdə ifadə olunmuş hər bir ifadənin zor və təzyiq altında alınması məlumdur. Amma yenə də tarixi araşdırmaq naminə tutaq ki, Mikayıl Talıbzadənin ifadəsindəki məqamlara diqqətlə nəzər yetirilməsini, məsələnin elmi-tarixi aspektdə araşdırlması üçün məqbul hesab etmək olar: «...Şəkixanovun və Sadıq Şirinovun sözlərindən mənə məlumdur ki, «Müsavat» partiyasının lideri Məhəmməd Əmin Rəsulzadə Azərbaycanda müsavat təşkilatı ilə əlaqəsini və rəhbərliyini professor Əliyev və yazıçı Hüseyn Cavid vasitəsilə həyata keçirirdi. Bu mənbələrdən də mənə məlumdur ki, Nuxa rayonunun Aşağı Köynük kəndində buraxılan gizli «Müsavat» qəzetinin rəhbəri bu qəzeti tez-tez Türkiyədən gələn materiallarla təmin edən yazıçı Hüseyn Cavid olmuşdur».

Hüseyn Cavid təqib etdiyi dil siyasəti baxımından müsavatçıydı. Milli Azərbaycanın ideyasının təmsilçisiydi. Onun ədəbi dil siyasəti müsavatın ədəbi dil sahəsində yürütdüyü siyasətə tamamilə cavab verirdi.

Köprülü yazır: «Bu milliyyətci firqə orta və yüksək təhsildə İstanbul türkcəsinin kullanılmasını istəmək surətiylə, vaxtıyla Əli bəy Hüseynzadə tərəfindən irəli sürülən fikirləri tətbiq etmək qərarında olduğunu göstərmişdir». (17.II.147)

Bu baxımdan, İstanbul türkcəsini dil siyasətinin təməlinə oturuşduran müsavatcı Məhəmməd Əminlə Azərbaycan səhnəsinə İstanbul türkcəsində danışan obrazlar silsiləsini çıxaran Hüseyn Cavid eyni cəbhənin - Əli bəy Hüseynzadə məktəbinin təmsilçisiydi. Onu da qeyd etməliyik ki, Cavidin 1937-ci il istintaq dindirilməsi zamanı onun suçlandırıldığı amillərdən biri də elə bu İstanbul türkcəsi məsələsi olmuşdu.

A.B.Ercilasun «Cavidin bizim üçün ən önəmli xüsusiyyəti əsərlərini Türkiyə türkcəsi ilə yazmış olmasıdır» (18. 252) - deyir. Lakin söhbət Türkiyə türkcəsindən getmirdi. Hüseyn Cavid İsmayıl bəy Qaspıralı tərəfindən başlanan, Əli bəy Hüseynzadə tərəfindən davam etdirilən bir dil siyasətinin ardıcılıydı. Amma Osmanlı ədəbi dilini tətbiq edən Əli bəydən fərqli olaraq Cavid İstanbul ədəbi türkcəsinin

Azərbaycan şivəsi ilə qaynayıb-qarışmasını təmin etdi. İstanbul türkcəsi dediyimiz dil isə ortaq ədəbi türkcənin təminində ən əsas faktor idi.

Azərbaycan türklərində milli şeir, əslində isə milli dil axınının ilk rüşeymlərini, ərəb-fars tərkiblərindən nisbətən arıdılmış poeziya nümunlərini ortaq türk dili birliyinin ilk ideoloqlarından biri İsmayıl bəy Qaspıralı müşahidə etmişdi:

«Zaqafqaziya və Azərbaycan türklərində şeirə ziyadə həvəs olub pək çox «milli şairlər» yetişdirdilər. Təsiri məkanmı, yoxsa təsiri İranmı, hər necə olubsa, Azərbaycan türklərinin milli şeir və şairləri türk cinsinə mənsub xalqların cümləsindən ziyadə olub, hətta osmanlılardan irəli çıxmışlar. Osmanlılarda süni şairlər olmuşdur... Bu Azərbaycan xüsusunda böyük bir cild kitab yazılsa mahal və münasibəti var...» (13.253)

Ümumtürk ədəbiyyatında milli dilə daha böyük əhəmiyyət verən milli şairlərin ilk pleyadasını İsmayıl bəy Qaspıralı Azərbaycan türklərinin ədəbiyyatında müşahdə edirdi.

Milli şeir hər şeydən əvvəl ümumi milli rəmzlərinə - dilinə, ritminə, ahənginə, məfkurə siqlətinə və s. görə milli şeirdir. Məhz bu baxımdan da 1917-ci ilin Cavidi daha ehtişamlı və daha milliyyətçidir. «Qoca bir türkün vəsiyyəti» şeri ilə o, türk milli ədəbi-ideolojisinin - Namik Kamal, Məhəmməd Əmin Yurdaqul məktəbinin ilk ardıcıllarındandır. Şairlik dərəcəsinə görə isə Yurdaquldan daha üstün məziyyətlərə sahibdir...

KAYNAKÇA:

1 Cəlil Məmmədquluzadə: «Əsərləri» C: III Bakı - 1967
2 Hüseyn Cavid: Əsərləri V cilddə Bakı - 2005
3 Türkəqul Mustafa Haqqı «Azərbaycan türk şairi Hüseyn Cavid». Bakı - 2002
4 Fuad Köprülü: Edebiyat araştırmaları, c.1. 2. Ötüuken, İstanbul - 1989
5 Cəfər Cabbarlı: «Ədirnə fəthi» Bakı - «Elm» 1996
6 Toğan Zəki Velidi «Planlı dil çalışması». «Çağdaş ədəbiyyat» kitabında. səh. 406-412.
7 Banarlı Nihat Sami «Türkcenin sırları». İstanbul - 1982
8 «Tvorçeskaə xarakteristika Quseyn Djavid Rasi-zade». 8 fevralə 1956 q.
9 Azər Turan: «Turan Cavid. Son söhbəti... son yaşantıları... son günü» Bakı - 2005
10 Əkrəm Cəfər «Yazıçı» nəşriyyatının direktoru hörmətli Əjdər Xanbabayevə məlumat». «Şəhriyar» qəzeti, 29 avqust 1996.
11 Hüseyn Cavid: «Keçmiş günlər». Tiflis - 1913
12 Ahmet Kabaklı «Sultanüş-şuara Nəcib Fazil» İstanbul - 1995
13 Seydahmet Cafer Krımer: Gaspıralı İsmail bey. İstanbul
14 Yusif Akçura: «Türkçülüyün tarixi» Bakı - 2006
15 Şəmsəddin Sami: «Kamus-ı türki» C:III Dersaadet. İstambul - 1317
16 Ruhulla Axundovun 4 aprel 1938-ci il tarixli istintaq ifadəsi
17 İslam Ansiklopedisi C: XIII İstanbul Milli Eğitim Basımevi 1979
18 Ahmet B. Ercilasun «Hüseyn Cavid ve Türkiye türkcesi». «Türk dünyası üzerine makalaleler-incelemeler»

ÜÇ FARKLI DÖNEMİN ŞAİRİ: BAHTİYAR VAHABZADE - Dr. Erdal KARAMAN[52]

Fikirlerinin Şekillenmesi:

Vahabzade'nin eserlerinde birbirinden farklı üç dönemin izlerini görmek mümkündür. Şairin çocukluk yılları, Sovyetlerin Azerbaycan'da hâkimiyet kurmak için vermiş olduğu mücadelelerin en kesif olduğu döneme denk gelir. Doğup büyüdüğü şehir Şeki'de yönetime isyan eden binlerce insan Sovyet askerleriyle mücadele eder. Sovyet yönetimine boyun eğmeyen, baş kaldıran Şekililer mücadelesini, 1945 yılına kadar sürdürür. Hadiseleri çocuk merakı ve hissiyle anlamaya çalışan Vahabzade, çocuk yaşlarında şahit olduğu hadiselerin mahiyetini daha sonraki dönemlerde daha iyi anlayacaktır.

İkinci dönem ise, şairin, güzel eselerin altına imza attığı, dünyada olup bitenleri idrak ettiği bir dönemdir. Bu dönemde Sovyet ideolojisini tenkit etmeye başlar. Bahsedilen devir şairin bitmez tükenmez mücadeleler verdiği yıllardır. Sovyetler Birliği döneminde o, kırk ikindi yağmurlarını hatırlatan bir çizgide hayatını idame ettirmek zorunda kalır. Bazen yüzü güler, bazen düşüncelidir, bazen de yazdığı bir eserden dolayı sorguya çekilir.

Üçüncü dönem ise, şairin olgunluk dönemi diyebileceğimiz, yeniden yapılanmanın Sovyetleri darmadağın ettiği, diğer Türk cumhuriyetleri gibi, Azerbaycan'ın da bağımsızlığına kavuştuğu yıllardır. Ne yazık ki, şairin bu dönemde de yüzü gülmez. Bağımsızlığın eşiğinde bu defa genç cumhuriyet kendisini savaşın içinde bulur. Bu dönemde Azerbaycan halkı Karabağ için mücadele verir. Karabağ savaşında Azerbaycan binlerce gencini şehit verirken, yüz binlerce Karabağlı da mülteci durumuna düşer. Bu savaşta ülke topraklarının yüzde yirmisi işgale uğrar.

Bahsedilen üç dönemi de idrak eden şair, ülkesindeki gelişmelere karşı bigane kalamaz. Azerbaycan'da oynanan oyunlar onun eserlerinde aksi seda bulur. Halkın aydınlanması, milli, manevi değerlere karşı yapılan tahriplere karşı bilinçlenmesi için kalemini ustaca kullanır. Bazı mısralarında şair, 1930'lu yıllarda okul yıllarını hatırlayıp çocukken yaşadığı güzel günlerin özlemini çekerken, bazılarında ikinci dünya savaşına katılan bir askerin çektikleri sıkıntıları, kendisi savaşa katılmış gibi anlatır. Bazı şiirlerinde de, baskı ve şiddetin en yoğun olduğu dönemde, kafese hapsedilmiş bir kuş misali, azatlık günlerinin geleceği günleri hasretle bekler. O, halkının haletiruhiyesini eserlerine taşıyan bir şair olması yanında, toplumun sorunlarıyla yakından ilgilenen, problemlerin halli için tavsiyelerde bulunan bir aksakaldır.

Vahabzade'nin fikirleri; doğup büyüdüğü muhitin örf ve adetleri, çocukken şahit olduğu hadiselerin tesiriyle şekillenirken, çektiği sıkıntıların ve ıstırapların vasıtasıyla kemale erer.

Şiirleri:

Şiiri, çocukluk döneminde kafiyeli, ahenkli söz söyleme merakından doğan bir heves olarak vasıflandıran Vahabzade, şiir denilirse, diye nitelendirdiği ilk eserini ilkokul dördüncü sınıfta yazar. Çocukken Vahabzade'nin ilgisini şiir kitaplarından daha çok nesir kitapları çeker. Nesir ve şiirin bir arada bulunduğu kitaplarda da şiir

[52] Qafqaz Üniversitesi, Öğretim Üyesi

kısmını atlar, nesir olan bölümleri okur. Şiirde verilmek istenilen mesajın uzatıldığını belirten şair, meramın nesirle daha kısa yoldan ifade edileceğine inanmakta, kendisinin bir şair olarak yetişmesinde şiirden çok, nesrin önemli rol oynadığını dile getirmektedir.[53]

Onun şiire ilgi duymasında ortaokul öğretmeni İbrahim Cafer, önemli rol oynamıştır. Cafer, küçük Bahtiyar'a şiiri sevdirir. Vahabzade'nin neşredilen ilk şiiri ″Ana ve Şekil″ 1943 yılında yayınlanmıştır. Bundan sonra şiirleri muntazam olarak dergi ve gazetelerde çıkmaya başlar. O, 1945 yılında ''Yazıcılar İttifakı''na üye olur.

Şairin sanat hayatında Samet Vurgun'un ayrı bir yeri vardır. Vahbzade, ilk şiirlerini Samet Vurgun'a gösterip fikirleri almak, kendisiyle sohbet etmek ister. Şairliği ilk adım atan Vahabzade, tabiri yerinde ise, icazetini Samet Vurgun'dan almak ister. Onunla görüşüp şiirlerini hakkındaki kanaatlerini kendisinden dinlemek için fırsat kollar. ″Ben Ona Borçluyum″ başlıklı hatırasında Samet Vurgun'la görüşmesini şöyle anlatmaktadır: ″Bu arzuma ilk defa 1945 yılında nail oldum. O zaman edebiyat gazetesinde, ″Yeşil Çemen″, ″Ağaç Altı″, ″Demli Çay″ başlıklı şiirlerim yayınlanmıştı. Ertesi gün beni Yazıcılar İttifakına çağırdılar. ″Edebiyat Gazetisi″nde çalışan Zeynal Cebbarzade, Yazıcılar İttifakı'nın başkanı olan Samet Vurgun seni görmek istiyor, dedi. Zeynal Cabbarzade ile Samet Vurgun'un odasına girdik. O güne kadar sadece toplantılarda, resmi törenlerde gördüğüm, kendisiyle görüşmek için can attığım Samet Vurgun'u, odasında masasının arkasında oturur halde buldum. İçeri girdiğimde gazete okuyordu. Bizi görünce gazeteyi bıraktı. Zeynal Cabbarzade beni kendisine tanıttı. Kalbim yerinden çıkacakmış gibi atıyordu. Onun bana ilk sorusu şu oldu:

-Ne zamandan beri yazıyorsun, bala?

-Üç sene oldu, diye cevap verdim.

O, Edebiyat Gazetesinde yayımlanan şiirimi gösterip:

-Bu, yayınlanan kaçıncı şiirin, dedi.

- Dokuzuncu, diye cevap verdim.

Ayağa kalkıp:

-Güzel şiir, dedi.

-Süslü ve alışılagelmiş kelimelerden uzak olması çok güzel, şiirde net bir tasvir ortaya koymuşsun, dedi" [54]

Daha sonra, sözü edilen şiirleri, genç şairlerin eserlerinin yer aldığı antolojiye ve şairin ilk kitabına alınmıştır. Vahabzade, bu şekilde sanat dünyasında kendisine yer bulmaya başlamıştır. Bu dönemdeki şiirlerinde, II. Dünya Savaşının üzerinde bıraktığı tesirin izleri görülmektedir. Şair, savaşın en şiddetli olduğu dönemde, cephedeki askerlerin başlarından geçen hadiseleri eserlerine taşır. II. Dünya Savaşında, Azerbaycan'da hemen hemen her aileden bir ya da daha fazla insan cepheye gitmiştir. Birçok aile, çocuklarının kara haberini Azerbaycan'da ifade edilen şekliyle ''Kara Kağız'' alarak duymakta ve sarsılmaktadır. Bu dönemde şairlerin ve yazarların eserlerinde ele aldığı konular cepheden seçilmiştir. Birçok şair ve yazar eserlerinde savaşın acımasızlığını dile getiren eseler vücuda getirirler. Vahabzade bir şiirinde cephede geçen bir olayı duygusal bir tarzda ele alır. Cepheden dönen genç, arkadaşını hatırlar, vuruşmadan önce arkadaşıyla arasında geçen sohbet aklına gelir. Askerin hayallerinde, vatanına döndükten sonra ağaçların altında oturup demli çay içmek vardır. Savaş bitmiştir. Bu hayalleri kuran asker artık yoktur. Arkadaşı demli çayı

[53] Bahtiyar Vahabzade, Şenbe Gecesine Giden Yol, Bakı 1991, s. 247.
[54] Yavuz Ahundlu, İstiklal Şairleri, Bakı 1998, s. 6.

kardeşiyle birlikte memleketinde, ağaçların altında içmektedir. Bu sırada arkadaşının cephede anlattıkları aklına gelir:

Cephede bir ellimizden dostum var idi,
Benim için dar günümde gamkusar idi.
Bazen sohbet eyleyirdik döyüş yatanda,
Gelecekle yaşıyorduk şimdi bu anda…
Bir gün dostum dedi: ″Bir de bahçemizde ben
Çiçeklerin arasından geçecek miyim?
Gölgelikte, otlar üste oturup hemen,
Vatanımın dem çayından içecek miyim?

Bu şiirlerde olayı anlatanın heyecanı, endişesi korkusu etkili bir şekilde ortaya konulmuştur. Aynı zamanda hadiseyi aktaranın, yani şairin, de heyecanı şiire ayrı bir anlam katmaktadır. Şairinin sanatının ta ilk yıllarında bu hususiyet fark edilmektedir. ″Yeşil Çemen″, ″Demli Çay″, ″Ağaç Altı″ şiirlerinde sözü edilen husus ortaya çıkmaktadır. Şair, olayı anlattıktan sonra, adeta, derin bir sessizlik çökmektedir. Bu aşamadan sonra şair artık hadiseyi değil, hadisenin sebep olduğu teessüratı, heyecanı ifade etmektedir. Böylece şiirin lirik yönü belirginleşmektedir.[55]

Vahabzade'nin ilk eserlerini kaleme aldığı devirde, Azerbaycan şiirinde çok büyük söz ustaları vardır. S. Vurgun, M. Rahim, R. Rıza, M. Dilbazi, N. Refibeyli, E. Cemil o dönemde Azerbaycan'ın önde gelen şairlerdendir. Onlar kendi çizgilerini bulmuşlardır. Belli bir tecrübe de kazanmışlardır. Savaş yıllarında ve savaş sonrasında yeni bir nesil gelmiştir. Bu yeni neslin de hiç şüphesiz kendinden önceki dönemden örnek alacağı çok önemli hususlar vardır. O dönemde şairler Samet Vurgun'un tesirinde kalırlar.

Vahabzade'nin şiirlerini ele alan araştırmacılar, onun, savaş yıllarında ortaya çıkan akımın, özellikle de, E. Cemil'in tesiri altında kaldığını belirtmektedir. Bu süreç uzun sürmez kısa bir süre sonra Vahabzade de kendi yolunu çizer. 1949 yılında çıkan ″Benim Dostlarım″ adlı ilk şiir kitabı sanat çevreleri tarafından çok beğenilir. Bu kitaptaki şiirlerin bir kısmı ″Mektep Şiirleri″ başlığı altında bir araya getirilir. Bu şiirlerinde yaygın olan kelimelerin kullanılmasından kaçınır, bu üslubu şiir severler tarafından beğenilir.[56]"Mektep Yolları" şiirinde duygularını şu mısralarla dile getirir:

A mektep yolları, mektep yolları,
İndi hayalimde geçirem sizden.
Her gün heyacanla anıram sizi
Özüm geçmesem de gen sinenizden.

1950'li yılların ortalarından başlayarak şairin eserlerinde bir yenileşme görülür. Sözü edilen devirlerde şair artık daha ciddi konulara, toplumu yakından ilgilendiren meselelere değinmeye başlar. 1946–1951 yılları arasında yazdığı ″İki Düğün″, ″Dokuyucu Kız″, ″Aylı Geceler″, ″Ebedi Heykel″ gibi eserleri kaleme alır.

Vahabzade, o dönemde yazdığı lirik şiirlerde, sade insanların hayatlarına dikkatleri celp eder. Yaşlı demir yolu işçisinin zahmetinde insanlara olan hizmetin değerini arar. Otobüsün hızında anne babaya ve sevgiliye vuslatı dile getirir. Şair bu dönemde yazdığı şiirlerde makamın büyüklüğünden ziyade emeğin azizliğine dikkat çekmiştir.

[55] Yaşar Garayev, Şamil Salmanov, Payeziyanın Kamilliyi, Bakı 1985, s. 13.
[56] Yavuz Ahundlu, İstiklal Şairleri, s. 15.

Şairin sanatının ikinci, üçüncü ve son dönemlerini teşkil eden 1960, 1970, 1980 ve 1990'lı yıllarda yazdığı şiirleri birçok araştırmacı ″Zaman″, ″Dünya″ konulu eserler olarak nitelendirilir. Zaman ve çağdaşlık bu eserlerin temelini oluşturur:

Öz gönlüme güvenmekle,
Öz yurdumun, toprağımın evladıyam,
Budak budak kollarımla,
Sağlı sollu yollarımla
Babamdan çok,
Öz çağımın evladıyam.

Aynı zamanda sözü edilen dönemdeki şiirlerinde Azerbaycan halkının yaşadığı baskı ve sıkıntılara karşı idarenin sağır ve dilsiz olduğunu, Azerbaycan'da halkın susturulduğunu, yığınlar haline getirildiğini 1979 yılında ″lal-kar″ şiirinde şöyle dile getirir:

Hem lal olduk hem de kar[57]
Lallık karlıktan doğar.
Niye lal olduk gören?
Bunu bilirsen mi sen?
Zaman zaman ezildik,
Mahkum olduğumuzu
Ne anladık, ne bildik,
Bununçün de soydular
Derimizi katbekat,
…Bizim karlığımız da,
Bizim lallığımız da
Doğup susmağımızda.

Sovyet döneminde Azerbaycan aydınının yaşadığı korkuyu anlatması açısından ″İki Korku″ poyemasının Vahabzade'nin eserleri arasında ayrı bir yeri vardır. Sözü edilen eserde Azerbaycan aydınların çektikleri sıkıntılar, rejimin insanlar üzerinde kurduğu baskı etkili bir şekilde dile getirilir. Vahabzade'nin Bestekâr dostu Kamber Hüseyinli ceza evine girer. O ceza evinden çıktıktan sonra da dostlukları devam eder, sürekli görüşürler. Uzun süre ayrı kalan iki dost, bir gün bir araya gelirler ve içlerini birbirlerine açarlar. Yüreklerindeki sıkıntıları, farkında olmadan döküverirler. Şair sohbet arasında dostuna niçin tutuklandığını sorar:

-Bilmirsen? Dünyayı lanetlemiştim,
″Eller atası″na düşman demiştim.

Bu sözleri sarf eden şairin dostu derin derin düşünmeye başlar. Vahabzade dostunun bu dalgın halinden kendisinden şüphelendiğini hisseder:

O zaman evlerde, idarelerde
Kara kâbus gibi gezerdi şüphe.
Yaman hızlı idi şüphenin atı.
……..
Birinin birine münasebeti
Şüpheydi,
Şüpheydi,
Şüpheydi ancak!

[57] sağır

Sözü edilen dönemde şairin dostunun endişelenmesi gayet tabiidir. Zira bahsedilen dönemde birçok aydının ağır cezalara çarptırılması herkese malumdur. O, dostunun şüphelerini gidermeye çalışır. İki dost, gecenin geç vakitlerinde ayrılırlar, arkadaşı evine gider. Dostunun evinden ayrılmasıyla birlikte gecenin geç vaktinde şair derin düşüncelere dalar. Şüphe içini kemirir. Dostunun kendisini şikâyet edebileceğini düşünmeye başlar. "Ya benim dediklerimi idareye bildirirse" diye endişelenir. Sabaha kadar gözüne uyku girmez, kulağı kapının zilindedir. O sohbetten sonra kapının çalınması ve kendisinin tutuklanması an meselesidir. Aslında korkusunda yersiz de değildir. Zira kendisinden önce niceleri aynı akıbete uğramıştır. Bu endişeyle gecenin geç vakitlerinde şiirlerinin bir kısmını ateşe verir. Bir kısmını da annesine saklaması için emanet eder. Sabah olur olmaz, dostuna gidip söyledikleri her şeyin yalan olduğunu, aslında öyle düşünmediğini söylemeyi planlar. Sabahın ilk ışıklarında hemen kalkar elbiselerini giyer, kapıya yöneldiğinde kapının zili çalmaya başlar. Şairin yüreğine ateş düşmüştür. Korka korka kapıyı açar, karşısında dostu Kamber'i görür:[58]

Ese ese[59] ellerim ben kapıyı açınca,
O, üstüme atılıp boynumu kuçakladı,
Hüngür hüngür ağladı.
Boylandı[60] melül melül
O, bir sola, bir sağa.
Dünenki sohbetini tez-telesik[61]
Ayrı semte yozmağa[62]:
-Şaka ile demiştim dünen ben o sözleri,
Aslında çok sevirem ben o dahi rehberi.
O, bizim dünyada tek güman[63] yerimizdir.
Düşünen beynimizdir, gören gözlerimizdir.
İyi anladım ben onu
Sustum… bu yozumların ak yalan olduğunu,
Anlayırken, kanarken
Bir gün sonra o ve ben sözümüzü danırken[64]
Riyakâra dönderdi vakit hem onu hem beni.
O da yata bilmeyip, demek bütün geceni[65].

O, bazı şiirlerinde yaşadıkları korkuları, endişeleri dile getirirken, bazılarında ahlaki, manevi konulara temas etmekte, bazılarında da milletlerin azatlık uğrunda verdikleri mücadeleleri övmektedir. Yeryüzünde adaletin, vicdanın sesinin hâkim olması için şairlerin bu hakikatleri terennüm etmeleri gerektiğine inanmaktadır. Vahabzade şairin vasıflarını şu mısralarda dile getirmektedir:

Şair-Fikirlerin çırpınan seli,
Şair-Hakikatin muganisidir.
Şair-Tabiatın konuşan dili,

[58] Yavuz, Ahundlu, age, s. 39.
[59] Titreye titreye
[60] Etrafa bakınmak
[61] Alelacele
[62] Yorumlamağa
[63] Ümit, sığınacak
[64] İnkar ederken
[65] Geceyi

Şair-Cemiyetin isyan sesidir.
Şair-Zamanenin, asrın vicdanı,
Şair-Övmelerin şerefi, şanı,
Şair-Bu dünyaya zamanın sözü,
Şair-Hakikatin, hakkın aynası.

Şairin sözü edilen düşünceleri, ″İnsan ve Zaman 1964″, ″Bir Yürekte Dört Fasıl 1966″, ″Kökler… Budaklar 1968″, ″Deniz, Sahil 1969″, ″Tan Yeri 1973″, ″Açılan Seherlere Selam 1979″, ″Payız Düşünceleri 1981″, ″Ahı Dünya Fırlanır 1987″, ″Lirika 1990″, ″Nağıl Hayat 1991″ gibi eserlerde etkili şekilde işlenmiştir.[66]

O Nağıl Hayat şiirinde masal anlatan annesine şöyle seslenmektedir:

Bir danış[67], nerdedir, görem saadet?
Bizim yurdumuza o niye gelmez?
Danış, danış görüm, Melik Muhammet
Zülmetten ışığa nasıl çıktı bes[68]?

Danışma, ay anam, danışma, kiri,
Beynime batmıyor bu efsaneler.
Devler görmüşem ki, masal devleri,
Onların yanında tovuğa benzer.

Nadanlar görmüşəm, öz yolundaki
Dike iniş deyir, düze dik deyir.
Tilkiler görmüşem, öz elindeki
Demir zincirlere de bilezik deyir.

Babasına söğen, ya da baş eğen
Rehberler görmüşem, gaddar, amansız.
Dikene gül diyen, güle kol[69] diyen
Karılar görmüşem dinsiz, imansız.

Vahabzade'nin, özellikle, 1960-1990 yılları arasında yazdığı şiirler çok dikkat çekicidir. O, çevresinde olup bitenlere karşı asla bigane değildir. ″Yaşamak yanmaktır, yanasın gerek″ düsturu onun hayata bakış açısını ortaya koyan en özlü ifadedir. 1964 yılında kaleme aldığı ″Benim Şiirim″ başlıklı şiirinde bu duygu ve düşünceleri şu mısralarda dile getirir:[70]

Sen ateş ol, sen od ol,
Yandır de sen, yak da sen,
Yıldırım ol çak da sen,
Göster öz ışığında bu dünyaya özünü,
Bir an yumma gözünü,
Hem gör sen hem de göster!...
Sen düşün derin derin, düşündür, derin derin,

[66] Bahtiyar Vahabzade, Azer Neşriyat, Bakı 1995, s. 12.
[67] Konuşmak
[68] Peki
[69] Ağaçsı bitki
[70] Bahtiyar Vahabzade, age, s. 14.

Vatanın,
Elini inkâr eden tüfeylilerin
Vatançin değil,
Manatçin yanan tüfeylilerin,
Yumruğa dön başında.
Keşikçi ol bu yurdun toprağında, taşında.

Şair çok güzel gözlemcidir. Hadisleri dikkatli şekilde takip eder, güzel ve faydalı faaliyetleri alkışlar, menfi durumların zararlarına eserlerinde dikkat çeker. Topluma zarar veren, halkı rahatsız eden cereyanlara, döneklere, eline obasına sırt çevirenlere, diline, vatanına sahip çıkmayanlara eserlerinde kükrer. Bu durumlarda sesi daha gür çıkar.[71]

50. yılların sonu 60. yılların başında Vahabzade artık Azerbaycan'da en büyük şair olarak tanınır. O halk tarafından sevilen, sayılan şiirlerini müzakere edilen bir sanatkârdır. Azatlıkla ilgili şiirleri ilgiyle takip edilir. Bundan dolayı da onu kimse susturamaz. O artık Azerbaycan'ın sesi olmuştur:

Çağlamak isteyirem dağda şelale gibi,
Serpilmek isteyirem çölde lale gibi;
Derya olup, nehir olup çoşmak isteyirem,
Göklerde yıldız gibi ben yanmak isteyirem.
Şığımak[72] isteyirem başsız rügarlar gibi,
Beslenmek isteyirem bütün yüreklerde ben,
Arzu, dilekler gibi…

"Ağlar Güleyen" "Yollar Oğullar", "Hayat Ölüm", "Tezatlar" gibi azatlığın manevi ve ahlaki yönlerini ortaya koyan manzum eserleri 1960'lı yıllarda kaleme alınmıştır. Bu eserlerin her biri milli ideoloji kitabı kadar tesir göstermiştir. Caferov'a göre sözü edilen eserlerle şair, ideoloji tefekküründen, akli tefekküre köprü kurup Azerbaycan şiirini düşünceler şiirine çevirmiştir.[73] "Ağlar Güleyen" şiirinde Sabir'in dili ile azatlığa olan hasretini dile getirir:

Hayalim azat olsun,
Düşüncem azat olsun.
Yüreğimin sözünü
Ben yazmak isteyirem,
Koy kalem azat olsun.
Ben görmek isteyirem,
Gözlerim azat olsun.
Konuşmak isteyirem,
Sözlerim azat olsun.
Haykırmak isteyirem,
Koy dilim azat olsun.
Dudağım azat olsun.
Eşitmek isteyirem,
Kulağım azat olsun.
Esaret zincirini
Ben kırmak isteyirem
Kollarım azat olsun…

[71] B. Azeroğlu, Edebiyat ve İncesanat Gazetesi, 23 Ağustos 1985.
[72] Süratle hedefe doğru hareket etmek, çakmak.
[73] Nizami Caferov, Bahtiyar Vahabzade, Bakı 1996, s.22.

İsteyirem azatlık
Beni yerden götüren
Muhkem bir kanat olsun.
İstemirem azatlık
Kuruca bir ad olsun.

Caferov'a göre, onun eserleri; son zamanlardaki içtimai, psikolojik durumu çok güzel aksettiren, milli, sosyal tefekküre derinden nüfuz eden, yürekleri coşturan, insanları düşünmeye sevk ettiren vasıflarına haizdir. Çünkü sözü edilen eserlerin mayası saftır, onun sahibi uzun yılların sosyal estetik tecrübesine, istiklal uğrunda mücadele medeniyetine sahip bir şahıstır. Şairin dâhili azatlığı bundan yıllar önce içtimai totalizme karşı olduğu gibi bugün de milli totalizme karşıdır. ″Zulmet Eriyerse″, ″Dünen Bugün″, ″Muhalif″, ″Geldi Biç Eyyamı″ şiirleri ile halk harekâtı kahramanların keyfiyetlerini halka tanıtan şair; ″Dayan Kaçma Dayan″, ″Kalk Ayağa″ şiirleri ile de gençleri vatanını korumaya davet eder. [74]

Manzum Hikayeleri:

Şairin; ″Sade Adamlar 1954″, ″Istırabın Sonu 1956″, ″Şeb-i Hicran″, Gülüstan 1958″, ″İtiraf 1961″, ″Ağlar Güleyen 1962″, ″Yollar Oğullar 1963″, ″Hayat Ölüm 1965″, ″Tezatlar 1967″, ″Mugam 1974″, ″Atılmışlar 1978″, ″Amerika Güzeli 1982″, ″Merziye 1984″, ″Bağışlayın Hata Oldu 1985″, ″Liyakat 1986″, ″Şehitler 1990″ gibi manzum hikâyelerinde de milli, tarihi, manevi, ahlaki, sosyal ve siyasi konulara yer verilir ve sözü edilen mevzularda problemlere çözüm yolları önerilmiştir.

İnsanın manevi, ahlaki yönü onun eserlerinde en güzel şekilde ortaya konur. Sözü edilen hususiyetler Vahabzade'nin eserlerinde en çok ele alınan konulardandır. Özellikle de ″Sade Adamlar″, Istırabın Sonu″, ″İtiraf″, ″Hayat Ölüm″, ″Atılmışlar″ gibi eserlerinde bahsedilen değerler ele alınmıştır. ″Istırabın Sonu″ ve ″İtiraf″ gibi manzum eserlerinde olaylar geleneksel aile etrafında cereyan etse de kahramanların manevi olarak arınmasında, yükselmesinde manevi ahlaki değerlerin tesirine dikkat çekilmektedir. [75]

″Hayat-Ölüm″ manzum hikâyesinde içtimai, ahlaki çatışmaların halledilmesi için yapılması gerekenler ele alınır. Şairin tavsiye ettiği manevi felsefi çözüm yolları dikkate değerdir. Bu eserde, muhteşem tarihini ve tarihi şahsiyetlerin mücadeleci yolunu öğrenmek amacıyla tarihçi olmak isteyen, çeşitli sebeplerden dolayı manevi yönden iflasa uğrayan ve ölüm döşeğine düşen bir gencin hazin faciası anlatılmıştır. Şair, hayatla ölüm arasında kısa bir vakitte hayatını gözlerinin önüne getiren kahramanın yeniden doğma anını zirve olarak göstermektedir.

″Mugam″ adlı manzum hikâyesinde şair, milli servetlerin özenle korunarak nesillere aktarılmasını ele almaktadır. Mugam halkın milli manevi serveti, ruh ve estetik dünyası, sanat dünyası kısaca halkın milli varlığıdır.

″Şeb-i Hicran″ manzum hikâyesi Fuzuli'nin sıkıntılı hayatı ele alınmıştır. ″Ağlar Güleyen″ manzum hikâyesinde, Sabir'in eserlerinde dile getirdiği hususiyetlerle gerçeklerin örtüşmesi; azatlığı, servetleri, dili, milli benliği zedelenen

[74] Nizami Caferov, age, s.24.
[75] Bahtiyar Vahabzade, age, s. 16.

Azerbaycan halkının içinde bulunduğu durum tasvir edilmektedir.[76] Şeb-i hicran şiirinde duygularını şu mısralarla dile getirir:

Ağladın, yayıldı sesin her yana,
Bülbül bahçelerde öttü, dediler.
Gelende Muhammed geldin cihana,
Gedende Fuzuli gitti, dediler.

Uluslararası konularda da yazdığı eserler de onun sanatında önemli yer tutar. Vahabzade'ye göre bütün insanlar aynı geminin yolcularıdır. Onun inancına göre, vatan evladı olan bir şahıs; aynı zamanda, insanlığın derdiyle dertlenmesi, insanların çektikleri sıkıntıdan rahatsız olması yönüyle de dünya vatandaşıdır. Şair seyahatleri sırasında birçok şiir yazmıştır. Gezdiği, gördüğü ülkelerle alakalı duygu ve düşüncelerini şiirlerinde dile getirir. ″Seyahat Şiirleri″ onun bu düşünceyle yazdığı şiirlerdir. Cezayir ahlakının azatlık yolunda verdiği mücadeleyi anlatan ″Yollar-Oğullar″, Güney Azerbaycan'ın halkının istibdat ve zulme karşı verdiği mücadeleyi dile getiren ″Merziye″, ″Tezatlar″ ve ″Amerika Güzeli″ manzum hikâyeleri özellikle dikkate şayandır.[77]

1990 yılının 20 Ocak gecesinde Rus askerleri yüzlerce insanın kanına girer. O gece yüzlerce insanını şehit verir Azerbaycan. Şair o gece halkın feryadını, meşale gibi parlayan, volkan gibi püsküren azatlık arzusunu, bağımsızlık isteğini boğmaya yeltenenlerinin niyetlerini bütün dünyaya ″Şehitler″ manzum hikâyesi ile duyurur.[78]Şair şehitlere şu mısralarla seslenir:

Namert güllesine kurban giderken
Gözünü sabaha dikti şehitler.
Üç renkli bayrağı öz kanlarıyla
Vatan semasına çekti şehitler.

O şenbe[79] gecesi, o katl günü
Mümküne döndürdük çok na-mümkünü.
Halkın kalbindeki korku mülkünü,
O gece dağıtıp söktü şehitler.

Zalim övünmesin zulmleriyle,
Bin bir bühtanıyla, bin bir şeriyle.
Hakikat yolunda ölümleriyle,
Ölümü kamına çekti[80] şehitler,

Şair, 1959 yılında yazıp merkezi basında bastıramadığı ″Gülüstan″ manzum hikâyesini 23, 26 Ekim 1960 tarihinde Şeki'de ″Nuha Fehlesi″ adlı gazetede yayımlatır. Sözü edilen manzum hikâye hakkında 1962 yılında soruşturma başlatılır. İlimler Akademisinin büyük salonunda ″Milli Komite″ninin ideoloji meseleleri adına meşhur müşaverede şairin bu eseri ele alınır. Bu görüşmeden birkaç gün sonra Vahabzade, milliyetçi olarak suçlanır. Parti cezası verilir. Bir ay sonra da doktora izni

[76] Bahtiyar Vahabzade, age, s. 16-17.
[77] Bahtiyar Vahabzade, age, s. 17.
[78] Bahtiyar Vahabzade, age, s. 23.
[79] Şenbe: cumartesi
[80] yutmak

bahanesiyle işten uzaklaştırılır. Azerbaycan'ın bölünmesini dile getirdiği şiirin bir dörtlüğünde şair duygularını şu mısralarla dile getirir:

Ağlayıp dağlardan esen rüzgarlar,
Bu meşum haberi aleme yaydı.
Sanki dile geldi güller, çeçekler:
''Bu işe kol koyan[81] eller sınaydı[82]''

Sözü edilen süreçten sonra Vahabzade fikirlerini dile getirmek için farklı bir yol arar. Ahundzade'nin ″Zamanı ve mekânı değiştirerek sözünü söyleme usulü″ aklına gelir. 1959, 1961 yılında yurt dışına çıktığında sözü edilen düstur onun imdadına yetişir. Yazdığı ″Alaaddinin Çırağı″, ″Özüne Yalvarsana″, ″Ehramların Önünde″, ″Açlardan Toklara″, ″Baba Gurgur″, ″Süpürge″, ″İstiklal″, ″Açık Şehir″ şiirlerinde geçen olaylar, güya, işgale uğrayan başka ülkelerde geçmektedir.

1943 yılında Fas'ta kurulan ″İstiklal Partisi″ne hasrettiği ″İstiklal″ şiirinde İspanya'nın sömürdüğü Araplara seslenir:[83]

Yâdlar giyindikçe lüt[84] kaldın özün,
Servetin, devletin gözdağın oldu
Gelmeler evinde şiştiler günbegün
Evinin sahibi konağın oldu.

Öz ana yurdunda özüne tekçe
Toprağı kazdığın hış[85] kaldı, kardeş
Madrit sokakları genişledikçe
Senin sokakların daraldı, kardeş
…Öperim kardeşim, öperim senin
″İstiklal″ haykıran dudaklarından.

1964 yılında yazdığı ″Nağıl Hayat″ gerek mana bakımından gerekse mevcut düzeni eleştirmesi yönüyle çok daha ileri düzeydedir. Şair bu eserde annesine seslenir. Aslında vatanı ve milletini bir ″aferin″e satan idarecilere hitaben yazılmıştır. Şiirin başında o annesine döner yaşadıkları dehşetin tesirinden kurtulması için kendisine masal anlatmasını ister. Masallardaki mutlu son onu teskin edecektir. Şiirin ikinci bölümünde ise masaldan gerçek hayata döner:

Konuşma ay anam, konuşma kiri.
Beynime batmayır[86] bu efsaneler
Devler görmüşüm ki, masal develeri
Onların yanında tavuğa benzer.

Nadanlar görmüşüm öz yolundaki
Dike iniş deyir, düze dik deyir.
Tilkiler görmüşüm, öz yolundaki

[81] İmza atmak
[82] kırılmak
[83] Bahtiyar Vahabzade, İstiklal, Bakı 1999, s. 57
[84] çıplak
[85] Kara saban
[86] tesir etmek

Demir zincirlere bilezik deyir.

Çeteler görmüşüm, özge yer değil,
Yurdunu sömürüp asude yatmış
Tacirler görmüşüm, simüzer[87] değil
"Aferin" sözüne vatanı satmış.

Tikene gül diyen güle kol[88] diyen,
Yaşlılar görmüşüm, dinsiz, imansız.
Atasına söven, yâda baş eğen,
Rehberler görmüşem gaddar, amansız.[89]

Vahabzade'ye göre şiir içtimai bir fikirdir. Şiir sadece bir şahsın düşüncelerini değil aynı zamanda bir toplumun düşüncelerini, isteklerini, mücadele yolunu ifade edecek bir vasıfta olmalıdır. Büyük ideale hizmet etmeyen, şahsi düşünceleri terennüm eden şiirin, sanatla, edebiyatla alakası yoktur. Ona göre kendisini ve birçok şairi üstatlar bu şekilde terbiye etmiştir. Onları varisleri olan bugünün şairleri de onların açtığı çığırdan gitmelidir.[90]

Onun sanat ve sanatçı hakkındaki düşüncelerini dile getirdiği şu satırlar dikkat çekicidir: "Dünyanı en büyük sanatçılarını düşünürken her zaman gözümün önünde dev ağaçlar canlanır. Bu ağaçların dallarını ne kadar yükseklere uzanırsa, kökleri de bir o kadar yerin derinliklerine iner. Daha doğrusu dallarının yüksekliği, köklerinin derinlere nüfuz etmesiyle doğru orantılıdır. Yücelik kökten gelir. Kök olmayan yerde yücelikten bahsedilemez. Kökleri halkın yüreğine bağlanan sanat halkın yüreğine giden yolu da kolaylıkla bulur. Çünkü yürekten gelmeyen yüreğe ulaşmaz. 'Halktan sanatçıya, sanatçıdan da halka' düsturu çok önemlidir. Bu yolu bulanlar halktan da aksi seda alabilirler. Bu yola dudak bükenler yolun yarısında tökezler, ayakları tutulur, bu durumda da uydurmalar, sahtecilikler, yabancı sesler ve çokbilmişlik hali sadır olur. Sanatsa hiçbir sahteliğe izin vermez. Sanatın yolu birdir: Samimilik ve hakikat.

Halk kendi ciğerleriyle nefes alıp veren sanatçıyı tespit etmeyi ve sevmeyi çok iyi bilir. Onları aldatmak çok zordur. Halkın ruhundan ve maneviyatından başka ne büyük sanat ne de sanatçı vardır. Rus besteci Klinka'nın dediği gibi 'Ortaya koyan halktır, onu düzene sokan ise sanatçıdır."[91]

Piyesleri:

Vahabzade'nin piyesleri onun sanat hayatında önemli bir yere sahiptir. "Vicdan", "İkinci Ses", "Yağıştan Sonra", "Yollara İz Düşüyor", "Feryat" piyesleri uzun süre Azerbaycan tiyatrolarında sahnelenmişti. [92]

Gençlik yılarlıda kaleme aldığı "Vicdan" piyesi , "Teyyare Gibi", "Galyan" radyo piyesleri, "Kısas", "Düz", "Atılmamış Gülle" mini senaryoları onun bu sahada ortaya koyduğu ilk eserlerdir.

[87] Altın ve gümüş
[88] Topraktan dal budak şeklinde ayrılan alçak ağaçsı bitki
[89] Bahtiyar Vahabzade, İstiklal, s. 58.
[90] Bahtiyar Vahabzade, Sanatkar ve Zaman, "Gençlik", Bakı 176, s. 101.
[91] Bahtiyar Vahabzade, Azerbaycan Jurnalı 1976, No: 9, s. 8.
[92] Yavuz Ahundlu, İstiklal Şairleri, Bakı 1998, s. 43

″Teyyare Gibi″ radyo piyesinde olay üniversitede geçmektedir. Zeynallı üniversitede Matematik öğretmenidir. Onunla dekan arasında zayıf talebelere not verme hususunda tartışmalar olur. Tecrübeli profesör yüksek okullardaki olumsuzlukların nedeni üniversiteye giriş imtihanın objektif olmamasında görür. Onu susturmak için üniversiteye giriş imtihanlarını yapan kurumun başına getirirler. Onu böylece zor durumda bırakmak isterler. Fakat profesör yeni görevinde hiçbir şekilde taviz vermez. Kimseye de iltimas geçmez. Bundan dolayı en yakınları bile kırılır. Ama hakkıyla üniversiteyi kazanan öğrencilerin yakınları profesörü takdir eder. Profesör de sık sık ″Uçaklar kendi yolunu, kendileri açarlar″ sözlerini tekrar eder.

″Dar Ağacı 1972″ Babek harekâtından bahseder. Babek öldürüldükten sonra Afşin hükümdar olur, fakat o da kendisini bağımsız hissetmez. Bir köle olduğunu düşünür.

″Feryat 1982–84″ piyeside konusunu tarihten alır. Dünya ve gerçeklik ikiye ayrılmıştır. Eserde hakikat-yalan, vicdani manevi hafıza-unutkanlık karşı karşıyadır.[93]

″İkinci Ses 1968–69″ Piyeste birkaç ailenin hayatı ele alınır. Piyeste Botanik Enstitüsünün müdürü Şükür Bey'le onun eşi Melahat Hanım bu ailelerden birisidir. Zahiren bu aile mutludur. Fakat gerçekte böyle değildir. Şükür Bey'in evinde manevi yönden sıkıntılar vardır. Hayatında yeknesaklık hüküm sürer. Her gün aynı şeyler olmaktadır.

Aynı sıkıntı Reşat'la Hayat'ın ailesinde söz konusudur. Reşat da Şükür Beyin Enstitüsünde çalışmaktadır. Eşiyle arasında manevi bir bağ yoktur. Bir de kızları vardır. Reşat kalben bağlanamadığı Hayat Hanım'la yaşamayı zulüm kabul eder. O Arzu adında bir kıza bağlanır. Çevresinden tepki alır. Reşat iki seçenek arasında kalır: Birisi eşi Hayat, diğeri de sevdiği kız Arzu. Rahatsızlanan Hayatı hastaneye kaldırırlar orada Hayatı Arzu tedavi eder. Arzu ilk önce sevgilisi ile arasında bir sed olan Hayat'ı kurtarmak istemez; ama daha sonra vicdanın sesine uyar ve onu tedavi eder.

Bu eserde yazar, Reşat ve Arzu'nun vicdanın sesini dile getirir. En sonunda Reşat hasta eşinin yanına döner. Bundan sonra sıkıntılı bir hayat sürmek zorunda kalır.

″Yağıştan Sonra″ piyesinde de gergin, psikolojik bir durum söz konusudur. Bu eserde güzel, temiz duygularla, yalan ve rezillik karşılaştırılır. Eserdeki Kadim Bey temizlik, olgunluk timsalidir.

″Yollara İz Düşüyor 1978″ piyesinde de hayatın manası, insanın manevi olgunluk için can atması ve bu uğurda çektiği sıkıntılar ele alınır.[94]

″Kızıl Elma″ piyesinde hadisler hastanede geçse de eserde bahsedilen cismani hastalıklardan ziyade manevi hastalıklardan bahsedilir. Mağrurluk ve bananeciliğin insana ve topluma vereceği zararlar ele alınır. Doktor Tuğrul ile onun buluşlarına sahip çıkmak için fırsat kollayan hastane müdürü arasında geçen olaylar eserde incelenir. Doğrulu ve dürüstlüğü şiar edinen Tuğrul'un zaferiyle piyes noktalanır.

Hikayeleri:

Bahtiyar Vahabzade, şiirlerinde ve piyeslerinde olduğu hikayelerinde de içtimai konulara değinir. Bu eserlerde de doğruluk-dürüstlük, vefa, yardımlaşma, büyüklere saygı, sadakat gibi erdemlerin önemine vurgu yapılır. Bahsedilen değerlerin toplumun devamı ve adaletin tesisinde oynadığı role dikkat çekilir.

[93] Yavuz Ahundlu, İstiklal Şairleri, s. 44.
[94] Yavuz Ahundlu, age, s. 47.

Onlarca eserin altında imzası olan Vahabzade üç farklı devrin hülasasını kendisinde toplayan canlı bir tarih gibidir. Vahabzade'nin eserlerinden sözü edilen dönemlerde cereyan eden hadiselerin izlerini satır aralarında görmek mümkündür. Bir dönemde Azerbaycan'da oynanan oyunlar, onun eserlerinde dolaylı ya da açık bir anlatımla aksi seda bulmuştur. Aynı zamanda onun eserlerinde halkın çektiği sıkıntılar, Azerbaycan'ın gündemini meşgul eden hadiseler, Azerbaycan'ın geçirmiş olduğu değişim de ortaya çıkmaktadır. Kısaca, Vahabzade'nin eserleriyle Azerbaycan halkının tarihe, hayata, gelenek ve göreneklere bakış açısı ortaya konmuştur.

KITAP TANITIMLARI ve REKLAM

WWW.orkun.com.tr'de Gülsüm Ak'ın kitabı tanıtım ve eleştirisi:

ÇAĞCIL TÜRKÇÜLÜK

Orkun okuyucularının yakından tanıdığı Celadet Moralıgil, Türkçülükle ilgili yazılarını "Çağcıl Türkçülük" adıyla kitap hâline getirdi. Bu yazılar, Orkun'un çeşitli sayılarında Celadet Moralıgil, Turan Kazanlı ve Ayça Yıldız Tanrıdağlı adlarıyla yayınlanmıştı. Celadet Moralıgil'in yazıları, dergide yayınlandığı zaman değişik yönlerden itirazlarla karşılaşmış, ona kızanlar ve öfkelerini açıkça bildirenler görülmüştü. Ancak, Moralıgil, uzun ve zengin hayat tecrübesiyle, geniş kültürü ve kendine özgü dünya görüşü ile bunlara aldırış etmeden görüşlerini açıklamaya devam etmişti. Onun irtica ve Atatürk düşmanlığı gibi konulardaki hassasiyeti ve tepkileri bir kısım okuyucuya da ışık tutmuş, onların olayları çok yönlü düşünmelerine yardımcı olmuştu. 2001-2006 arasında yayınlanmış bu yazılar şimdi bir bütün olarak yeniden dikkatlere sunuluyor. Yazılarında da belirttiği gibi, Celadet Moralıgil, eski, inanmış ve hiç dönmemiş olan bir Türkçü. Görüşleri, kalıplaşmış bazı kimseler tarafından paylaşılmasa bile, en azından dikkate alınacak, üzerinde durulacak önemde. Kaldı ki – öz bakımından da aykırı sayılmaz. Celadet Moralıgil'in Türkçesi, ifade tarzı ve üslûbu profesyonel yazı erbabından hiç de aşağı değil. Hele, pek çok yayın organında görduğumuz "yazar"lara örnek olacak kalitede. Yer yer mizaha ve ironiye de yer verdiği yazılarındaki üslûp, tepkili olduğu şahıslara ve eğilimlere karşı hayli iğneli. Her gün ve her vesileyle rastladığı ahmaklıklar anlayışsızlıklar, sığlıklar, hepimiz gibi, onu da sinirlendiriyor ve hayalindeki Türkçülüğün bu olmadığını ifadeye zorluyor. Ama, aynı zamanda nasıl olması gerektiğini de gösteriyor. "Çağcıl Türkçülük" Moralıgil'in görüşlerine katılmayanların dahi okuması gereken, faydalı ve yapıcı bir eser.
Kütüphanelerimizde yer verilmeye lâyık.
İsteme adresi: celadet@gmail.com, Faks: 0216 712 13 05,
PK. Şile/İstanbul

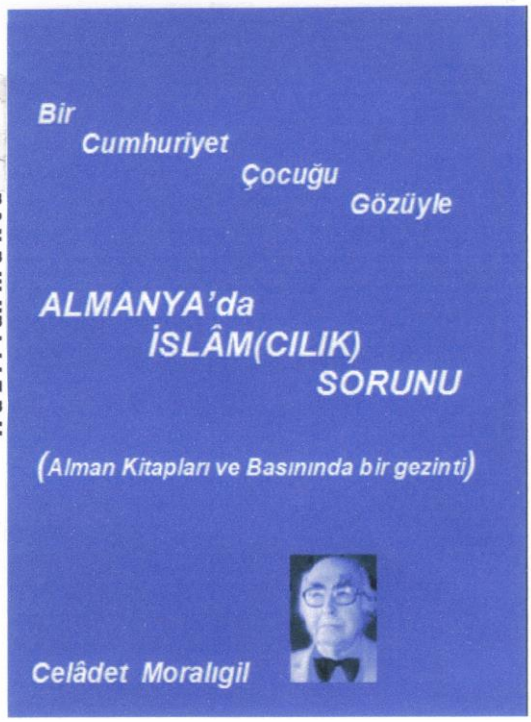

Kitap isteme: Cep Telefonu: 0532 721 60 31, Ev Telefonu: 0216 711 35 39, e-posta: celadet@gmail.com , Celadet MORALIGİL

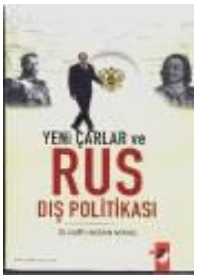

"YENİ ÇARLAR VE RUS DIŞ POLİTİKASI"

Rusya Devlet Başkanı Vladimir Putin resmen göreve geldiği 2000 yılından sonra 2 defa devlet başkanlığına seçilmiştir. Rusya Anayasasına göre Putin'in görev süresi 2008'de dolacaktır. Putin göreve geldiği tarihten itibaren Rusya ekonomsinin makro göstergeleri yaklaşık 6 defa artmıştır. Bu da Rusya'nın petrol ihracatçısı ülke olmasına bağlıdır. Çünkü 1998'de 1 varil petrol 10 dolar civarındaydı, bugün petrolün varil fiyatı 60 dolara dayanmıştır. Bu da ekonomisi petrole ve doğalgaz ihracatına bağımlı olarak değişkenlik Rusya'nın ekonomisine 6 kat artımla yansımıştır. Putin'in başkanlığı döneminde Musevi oligarkların vergi vermelerini isteyerek savaşa girmiştir. Serveti 8 milyar dolar olan Musevi asıllı Khodorkovsky aynı zamanda Yukos'un başkanıydı ve vergi kaçırarak Rus ekonomisini çökertmeye çalışıyordu. Putin, Khodorkovsky'yi önce uyarmış, vergi kaçırmaya devam etmemesini söylemiş, fakat netice alamayınca Khodorkovsky'yi tutuklatmıştır. Yine Putin'in Rusya'sı 2006 yılında yabancı sermayeyi 3 kat artarak 30 milyar dolara ulaşmıştır. Ülkede yakaladığı istikrar ve ekonomiye getirdiği gelişmelere göre Rus halkı bugün Putin'e yeni Çar gözüyle bakmakta ve onu sevmektedir.

"KGB Albaylığından Devlet Başkanlığına PUTİN DÖNEMİ RUSYA"

"… Putin batılı emperyalist ülkelerden para alan ve bu ülkelerin istihbarat kuruluşlarıyla ortak çalışmalar yürüten sivil toplum örgütlerine izin vermemiş, ülkedeki dernek ve vakıfların çalışmalarını sıkı bir devlet denetimine alarak ülkede yabancı güçlerin cirit atmasını önlemiştir. Yabancı ülkelere ajanlık yapamayan sivil toplum kuruluşları Rus toplumun bozamamışlar ve alt kimlikleri kışkırtarak bölücülük yapamamışlardır. Sivil toplum kuruluşları görünümünde Rusya'yı karıştıramayan batılı emperyalistler Rusya'daki demokrasiyi yargılamaya kalkmışlar ama uluslar arası alanlarda Putin bunlara cevap vererek Rusya ile batılı ülkelerin koşularının farklı olduğunu ve bu nedenle batı tipi bir demokrasinin Rusya'da uygulanamayacağını ifade etmiştir. Dışarıdan para alan devlet denetimi altına alınması Rusya'yı sivil toplumculuk oyunu ile parçalamayı düşünen batılı emperyalistlerin oyunlarını bozmuş, bu nedenle Rusya ili batı dünyası arasındaki gerginlik tırmanmıştır…"

"Rusya-2010 planı ile ülkesini güçlendiren, dünyanın en zengin ülkelerinden birisi haline getiren merkezi idareyi güçlendirerek bütün ülkede devlet otoritesini yeniden etkin bir biçimde tesis eden, sivil toplumculuk şamatası ile kendi toplumun bölünmesine izin vermeyen Putin çağımızın en başarılı devlet adamı olarak öne çıkmaktadır. Dünyayı kendi çiftliğine çevirmek isteyen küresel sermaye ve batılı

emperyalist ülkelere karşı çıkan Rus devleti günümüzde Putin sayesinde fasişt ve saldırgan ABD yönetimine meydan okuyabilmektedir. Putin Rus devletinin otoritesini yeniden kurarak batı emperyalizminin Rusya'yı teslim almasını önlemiştir. Rus devleti yüzlerce yıllık büyük deneyimi ile hem Putin gibi bir devlet adamı çıkarabilmiş hem de Rusya-2010 planı ile ABD emperyalizminin karşısına yeni bir kutup merkezi olarak çıkmıştır.."

"TÜRK BİRLİĞİ PROJESİ"

Türk demek, dil demektir. Milliyetin çok bariz vasıflarından birisi dildir. Türk milliyetindenim diyen insanlar, her şeyden önce mutlaka Türkçe konuşmalıdırlar. Türkçe konuşmayan bir insan Türk harsına, camiasına mensubiyetini iddia ederse buna inanmak doğru olmaz. M.Kemal Atatürk Mustafa Kemal Atatürk Diyor ki : " Bugün Sovyetler birliği dostumuzdur, müttefikimizdir. Bu dostluğa ihtiyacımız vardır. Fakat yarın ne olacağına kimse bugünden kestiremez. Tıpkı Osmanlı gibi, tıpkı Avusturya – Macaristan parçalanabilir, ufanalabilir. Bugün elinde sımsıkı tuttuğu milletler avuçlarından kaçabilirler. Dünya yeni bir dengeye ulaşabilir. İşte o zaman Türkiye ne yapacağını bilmelidir. Bizim dostumuz idaresinde dili bir, inancı bir, özü bir, kardeşlerimiz vardır. Onlara sahip çıkmaya hazır olmalıyız. Hazır olmak yalnız o günü susup beklemek değildir. Hazırlanmak lazımdır. Milletler buna nasıl hazırlanır? Manevi köprüleri sağlam tutarak Dil bir köprüdür… inanç bir köprüdür… Tarih bir köprüdür… Köklerimize inmeli ve olayların böldüğü tarihimiz içinde bütünleşmeliyiz. Onların (soydaş Türk kardeşlerimizin) bize yaklaşmasını beklememeliyiz. Bizim onlara yaklaşmamız gerekli." " Türk birliği'nin bir gün hakikat olacağına inancım vardır. Ben görmesem bile gözlerime dünyaya onun rüyaları içinde kapayacağım. TÜRK Birliği'ne inanıyorum. Onu görüyorum. Yarının tarihi yeni fasıllarına TÜRK birliği ile açacak. Dünya sükununu bu fasıllar içinde bulacaktır. Türklüğün varlığı bu köhne aleme yeni ufuklar açacak. Güneş ne demek, ufuk ne demek o zaman görülecek. Hayatta yegane varlığım ve servetim Türk olarak doğmamdır.

"NEW CZARS AND THE RUSSIAN FOREIGN POLICY"

Russian President Vladimir Putin has been elected for the presidency 2 times after 2000 when he officially took office. According to the Russian Constitution, Putin's term of office will expire in 2008. Since Putin took office, the macro indicators of the Russian economy increased approximately 6 times. And this depends on the fact that Russia is a petroleum exporting country.

Because, in 1998, a barrel of petroleum costed around 10 dollars; but today the price approached to 60 dollars. This is reflected on the Russian economy, which shows changeability depending upon the exportation, with 6 times increase.

In his presidential term, Putin went to war demanding Jewish oligarches to pay taxes. Jewish Khodorkovsky, whose fortune was 8 billions, was also the head of the Yukos and he tried to bankrupt Russian economy. At first Putin warned Khodorkovsky and told him not to keep on evading tax; but as he could not get a favourable result, he got Khodorkovsky arrested. Also in 2006, foreign capital tripled; and reached to 30 billion dollars in Putin's Russia. Thanks to the stability he gained in the country and the progress he brought to the economy, Russian public esteem Putin as the new Czar and love him.

НОВЫЕ КОРОЛИ И РОССИЙСКАЯ ВНЕШНЯЯ ПОЛИТИКА.[95]

Российский президент Владимир Путин, после официального вступления в должность в 2000 году, еще два раза переизбирался. По конституции России срок президентского правления Путина заканчивается в 2008 году. Посла прихода к власти Путина макро экономические показатели России выросли примерно в 6 раз. Это связано с тем, что Россия является экспортером нефти. В 1998 году стоимость барреля нефти была в районе 10 долларов, на сегодняшний день стоимость барреля приблизилась к 60 долларам. Изменение экономических показателей связанных с экспортом нефти и газа отразилось на экономике России увеличением показателей в 6 раз. Путин, во время своего президентского правления, начал борьбу с требованием об оплате налогов еврейскими олигархами.

Еврей Ходоровский, чьё состояние оценивается в 8 миллиардов долларов, одновременно являющийся президентом Юкоса, не оплачивая налогов старался обрушить экономику России. Путин, сначала вынес предупреждение Ходоровскому, и посоветовал не отклоняться от налогов, однако не получив результата, дал распоряжение об аресте Ходоровского. Так же при Путине в 2006 году иностранный капитал России вырос в 3 раза и составил 30 миллиардов долларов. Благодаря достигнутой стабильности и росту экономики, российский народ смотрит на Путина как на нового царя, и любит его.

Kitap isteme: Elnur Hasan MİKAİL, Cep Telefonu: 0555 556 59 37, e-posta: emikail@yahoo.com

[95] RUSÇA

"OĞUZCANIN KARADENİZ SERÜVENİ"

Finlandiya'lı Türkolog Dr. Atilla Jorma'nın Doğu Kütüphanesi'nde yayımlanmış olan "Oğuzcanın Karadeniz Serüveni" adlı kitabı Türk dilini çok çeşitli bakış açılarından ele almış orijinal bir eserdir. Kitapta önce geçmişten günümüze Türk dilini konuşanlar adlanan birinci hissede bir dilin geçmişini öğrenmek için demografik gelişmeler, o dili konuşanların tarihi göz önünde bulundurulmalı diye söylenmiştir. Nitekim kitapta Oğuz Türkçesinin son bin beş yüz yıllık tarihi boyunca Karadeniz çevresinde çok geniş bir alanda yaygın olduğu, Karadeniz'in tarihte ayrıcı değil, Türk dili için birleştirici bir iç deniz konumunda olduğu gerçeğinden yola çıkılmıştır. Bu hissede Türkçeyi konuşanların tarihi yoğun bir biçimde anlatılmıştır. Türkçe kitapta sosyolojik dilbilim açısından değerlendirilmiştir. Türkçenin yeryüzündeki diller arasındaki yeri araştırılmış Türk dili için kullanılan çeşitli alfabeler ve Türkçenin dönemleri gibi konular gözden geçirilmiştir. Yazar üçüncü hissenin başında E. Cioran'dan "İnsan bir ülkede yaşamaz, bir dilde yaşar, ülkemiz, anayurdumuz dilimizdir, başka bir ülke yoktur" sit atını getirmiştir. Kitapta diyalekt dağılımı adlı hissede Türkçenin bu gün de Karadeniz'i çevreleyen bölgede on beş ayrı devletin sınırları içerisinde konuşulmakta olduğunu hatırlatarak dil araştırmalarına siyaseti karıştırmadan Türkçe nerede konuşuluyorsa orada araştırılmalı. Bilimsel tek yolun bu olduğu söylenmiştir. Oğuz Türkçesinin son sınıflandırma denemelerinin 1950'li yıllarda yapılmış olduğu, bu gün soğuk savaş döneminin çok gerilerde kaldığı halde Türk lehçelerinin bir türlü bir arada, karşılaştırmalı olarak incelenemediği söylenmiştir.

Kitapta bu gün elde olan bilgilerle Balkanlar'da, Anadolu'da, Azerbaycan'ın güneyinde, kuzeyinde, Batı Azerbaycan'da, Horasan'da, Kırım'da, Gagauzelinde konuşulan Türkçe'nin çok çeşitliliği ve zenginliği anlatılmıştır. Kitabın gerek Türkoloji öğrencileri gerekse de dille ilgilenen herkes için çok faydalı olacağı kanısındayız.

Kitap İsteme adresi: irevanlisevil@gmail.com, Sevil İREVANLI

Türkiye'nin en profesyonel Tercüme Hizmetleri Bürosunun tercümanlarının KPDS notu en az 80 olduğu için en yüksek kalitede hizmeti sunmaktadır. 93 Dilde hızlı, kaliteli tercüme hizmetleri.